

**ЮЛІЯ БЕХ
БОГДАН КАЛІНІЧЕНКО**

**ВЛАДА ЗМІ В СИСТЕМІ
СОЦІАЛЬНОГО
УПРАВЛІННЯ**

Черкаси
2014

УДК 316.774
ББК 60.5 : 76.0
Б 55

*Рекомендовано до друку Вченою радою
НПУ імені М.П.Драгоманова (протокол № 9 від 24 квітня 2014 року)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Лукашевич М.П., доктор філософських наук, професор
Цокур Є.Г., доктор політичних наук, професор
Туленков М.В., доктор соціологічних наук, професор

Бех Ю.В., Калініченко Б.М. Влада ЗМІ в системі соціального управління: монографія / за наук. ред. В.П.Беха; В.П.Бех (голова), Ю.В.Бех, Б.М.Калініченко;. – Черкаси. : Видавець ФОП Гордієнко, 2014. – 338 с. ISBN 978-966-9730-20-6

У першій частині монографії обґрунтовується концептуальне бачення влади ЗМІ в системі соціального управління та контексті саморегуляції соціального організму країни. Спочатку рефлюктуються атрибутивні характеристики соціального управління і системи саморегуляції, встановлюються родовидові відносини між ними, формалізуються наявність у ціннісно-смысловому просторі морфологічного органу – гомеостату, що забезпечує організаційну взаємодію між цими інгредієнтами, відтворюються їх різновиди на рівні планетарної спільноти. У сфері соціального управління досліджуються природа, сутність, зміст та форми управління: суб'єктивована і об'єктивована. Відтворюються умови переходу від «суб'єкт-об'єктної» до «суб'єкт-суб'єктної» парадигми управління.

У другій частині монографії представлено аналіз влади ЗМІ як такої, що у системі соціального управління тяжіє до влади громадянського суспільства, протистоїть державній владі на засадах зворотного зв'язку. Обґрунтовано генезис, природу, сутність влади ЗМІ як специфічної форми існування «владно-підвладних відносин», зміст – як сукупність організаційних процесів, багатоманітність форм прояву цього явища у сфері політичного буття, специфіку впливу механізму влади ЗМІ на особистість завдяки психологічному навіюванню, на громадянське суспільство і державу – завдяки соціальному тиску заангажованих олігархами каналів. У ході прагматичного аналізу висвітлена легітимізація влади ЗМІ, проведена експертна оцінка якості функціонування її у політологічному просторі України і запропоновані шляхи оптимізації впливу на життєдіяльність соціального організму країни і особистості.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, магістрів, що займаються дослідженнями філософії управління, теорії управління, соціології управління, психології управління та політології.

Bekh Yu.V., Kalinichenko B.M. The Power of Mass Media in the Social Management System: Monograph / Ed. by V.P. Bekh; V.P.Bekh (Head), Yu.V. Bekh. B.M. Kalinichenko; 2014. – Cherkasy. : publisher Gordienko E., 2014. – 338 p.

The first part of the monograph substantiates the conceptual view of the power of mass media in social management system and in self-regulation of country's social organism. At first the attributive characteristics of social management and self-regulation system are reflected, the genus-species relations are set between them. The existence of the morphological organ – homeostat – is formalized in axiological space. It provides the organizational interaction between the given ingredients, their varieties are reproduced at the level of planetary community. The nature, essence, content and forms of management (subjectified and objectified) are investigated in the sphere of social management. The transition conditions from "subject-objective" to "subject-subjective" management paradigm are reproduced. In the second part of the monograph the power of mass media is analyzed as the one gravitating in social management system toward the power of civil society and withstanding state authority on the basis of feedback. The authors substantiate the genesis, nature and essence of the power of mass media as a specific form of existence of "power-subpower relations", the content as a complex of organization processes, the specific ways of influence of the mass media power mechanism on the individual by means of psychological infusion, on civil society and state – by means of social pressure of oligarchically motivated channels. In the course of praxeological analysis the legitimization of the power of mass media is described, the expert estimation of its performance in the political space of Ukraine is performed, the stages for optimizing its influence on the habitability of the social organism of the country and individual are proposed.

The monograph is addressed to researchers, teachers, postgraduates and masters, investigating the philosophy of management, theory of management, sociology of management, psychology of management and political science.

ISBN 978-966-9730-20-6

© Бех Ю.В., Калініченко Б.М, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

– Розділ I.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗАСАД УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ	15
1.1. Генетичний аналіз явища управління соціальними системами	18
1.2. Філософська рефлексія природи, сутності, змісту та форм управління соціальними системами.....	63
1.3. Суб'єктивована форма управління соціальними про- цесами.....	93
1.4. Об'єктивована форма управління соціальними про- цесами	112
Висновки до першого розділу	146
Література до першого розділу	148

– Розділ II.

ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАДИ ЗМІ.....	159
2.1. Влада ЗМІ як об'єкт філософсько-політологічного аналізу	159
2.2. Ретроспективний аналіз форм кратологічного впливу засобів масової інформації на соціальний розвиток	185
Висновки до другого розділу.....	195

– Розділ III.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАДИ ЗМІ.....	197
3.1. Філософська рефлексія політологічних характе- стик явища влади ЗМІ.....	197

3.2. Механізм впливу влади ЗМІ на особистість і громадянське суспільство.....	222
3.3. Специфіка функціонування влади ЗМІ в системі саморегуляції соціального організму країни.....	239
Висновки до третього розділу	262

– Розділ IV.

ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАДИ ЗМІ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ.....	263
4.1. Легітимність влади ЗМІ в Україні і світі	263
4.2. Аналіз впливу влади ЗМІ на політологічне поле України	272
Висновки до четвертого розділу	309
ВИСНОВКИ до II-V розділів.....	310
 ЛІТЕРАТУРА до II-IV розділів.....	 321

ПЕРЕДМОВА

На початку ХХІ століття чітко позначилась тенденція до переструктуризації соціального світу, що проступає назовні у формі суперечливості процесів глобалізації і глокалізації. Руйнація організаційних структур старого типу і породження нових, зокрема й віртуального походження, гостро ставить перед філософією управління і теоретиками управління питання про співвідношення і взаємодію цілерационального управління соціальним розвитком планетарної спільноти і механізму саморегуляції соціального світу.

Виявляється, що відповіді на ці закономірні питання немає. І однією з головних причин цього є те, що управлінська думка знаходиться в кризовому стані саме тому, що дотримується застарілої парадигми управління, що не відповідає реаліям світового і вітчизняного постіндустріального розвитку. В Україні проблема управління, а водночас і проблема нашого цивілізаційного руху вперед, ускладнюється довготривалістю процесу інституціональної емансипації управління від владних функцій і функцій розпоряджатися власністю.

Причину цього явища ми вбачаємо у методі розробки і удосконалення теорії соціального управління, що став провідним упродовж ХХ століття. Практика «знизу» потужно підштовхувала теоретиків і практиків менеджменту до індуктивного шляху, і вони покірно рухалися ним. Багатоманіття і гострота організаційних проблем повсякденної практики так тиснуть на управлінський корпус, що він почав інстинктивно уникати дедуктивного шляху вирішення організаційних проблем.

Свідоцтвом цього підходу є звернення М. Мескона, М. Альберта і Ф. Хедоурі – авторів відомого американського підручника «Основы менеджмента», що принципово відмовилися від будь-якого одного підходу у викладі матеріалу і побудували його, як сказано в передмові, за «еклектичним методом». За їх власною оцінкою, це дозволило їм об'єднати в одній книзі «найкорисніші, важливі і всюди «прийняті досягнення усіх основних наукових шкіл і напрямів у найбільш приближеному до реальності варіанті» [93].

Тому нам уявляється, що кризовий стан сучасної управлінської думки обумовлений все ж її послідовним розвитком у рамках природничо-наукової індустріальної парадигми, відсутністю достатніх філософських засад під обґрунтуванням сучасних парадигм менеджменту, незважаючи на те, що для дослідження сфери соціального управління щораз більше залучаються соціогуманітарні науки.

І, що характерно, незважаючи на численні дослідження організацій і поведінки людей в організаціях, на дослідження особистісних і психосоціальних якостей, кар'єр керівних кадрів і менеджерів як соціального прошарку, управління так і не стало предметом дослідження як соціальне явище, що не зводиться ні до об'єкта, ні до суб'єкта і навіть ні до організації їхніх стосунків. Як явище управління просто випадає з поля зору індустріальної парадигми. Воно не може бути експліковане в її рамках, оскільки як управління приймають або те, що роблять чи мають робити керівники (обов'язки, повноваження), або зовні виражені наслідки (ефективність), або способи управління (типи організацій, психологічні стилі управління і т. ін.).

Самоорганізація людини, становлення самоврядування територіальних громад, саморегуляція соціальних систем і формування організаційної єдності планетарної

спільноти, як соціальні явища і соціальні проблеми, так і залишаються слабо експлікованими і дослідженими. Людина стало діє в багатьох випадках всупереч природному шляху власного соціального розвитку, вступаючи в гострі суперечності з управлінням технічними і біологічними системами.

Викладання менеджменту у вітчизняних вищих навчальних закладах не ґрунтується на сучасних світоглядних засадах, сталих ідеологічних підходах до організаційної взаємодії і теорії соціального управління, а студенти вивчають і засвоюють рецептуру корпоративного управління початку ХХ століття, що викладена у закордонних джерелах і перекладена на доступну мову, як правило, російську. Синергетика в управлінні, інноваційне мислення, ринкова свідомість, екологічний імператив, демократичні засади управління, гуманітарний сенс організаційної взаємодії за принципом «суб'єкт-суб'єктних» відносин, соціальне партнерство у сфері державного управління, бізнесу і місцевого самоуправління залишаються поза увагою.

Загальновідомо, що в наш час засоби масової інформації (ЗМІ) здійснюють найвагомійший вплив на суспільну свідомість. Він значно поширюється і буде нарощуватись завдяки переходу світової спільноти до інформаційної фази розвитку, значному посиленню потужності інтелекту людини, появі маніпуляційних технологій, заміні індустріального виробництва духовним та створенню мережових структур пошуку, накопичення, обробки, зберігання і трансляції інформації як товару.

Завдяки здатності швидко і майже тотально охоплювати найбільш широкі аудиторії ЗМІ можуть різко розбудувати інноваційні технології духовного виробництва в якісно новий стан, і тому далеко не випадково сьогодні в розвинених суспільно-політичних системах панує теза,

що ті, хто володіє ЗМІ, володіють громадською думкою і владою, загалом правлять світом.

З цього погляду проблема дослідження феномена влади ЗМІ є надзвичайно актуальною, оскільки вона пов'язана з процесами встановлення нового порядку у світі, що уже сьогодні характеризується переструктуруванням інституту влади як відносно самостійного політологічного утворення, інтенсивною демократизацією і розширенням свободи особистості в глобалізованому світі, активізацією принципів полікультурності, толерантності і багатомовності, становленням крос-культурної комунікації, що веде до формування якісно нової системи цінностей ХХІ ст. Наведемо декілька аргументів щодо цього.

По-перше, ЗМІ відіграють ключову роль у механізмі реалізації державної влади. Вони інформують населення країни і світу про перебіг повсякденних подій і виступають, таким чином, ефективним фактором регуляції життя величезних мас населення планети, водночас формуючи позитивну громадську думку щодо поведінки країни у внутрішньому і зовнішньому світі, з одного боку, а з іншого, – вони, як визнана четверта гілка влади, що належить громадянському суспільству, реально і повсякденно протистоять тиску держави на громадянина і особистість. Особливо вплив ЗМІ стає очевидним під час виборчих компаній будь-якого штибу.

Ця суперечність завжди була однією з головних загальнолюдських проблем незалежно від того, чи втілювалася вона в матеріалістичну або ідеалістичну форму, надавався їй класовий або позакласовий характер. При цьому, як правило, вирішувались питання про первинну чи вторинну взаємозалежність держави і суспільства, але використання влади ЗМІ як інструменту формування громадянського суспільства залишалось на другому плані, нібито як таке, що саме собою зрозуміло. Держава стереотипно розглядалась як суб'єкт влади, тобто як її «єдиний і

законний» володар і носій/користувач, а суспільство – як об'єкт владних впливів з боку держави. Оскільки здебільшого проблему розподілу влади між державою і громадянським суспільством дослідники делікатно замовчували, то онтологічні та самоорганізаційні управлінські засади останнього не аналізувались, а роль ЗМІ через владний фільтр не пропускалась.

Водночас ЗМІ, як захисник і представник громадянського суспільства, є володарем певного обсягу прав або свобод і повинні мати «свій» сегмент правового поля, що інтенсивно розширюється. Цей аспект суспільно-політичного розвитку сучасного соціального розвитку потребує окремого політологічного аналізу, оскільки є потенційно конфліктогенним і залежить від агресивної поведінки ЗМІ.

Досить точно роль сучасних ЗМІ охарактеризував російський соціолог О. Зінов'єв: «...Засоби масової інформації – це Ватикани сучасного світу. Сьогодні преса робить те, що століття тому робили священики і Церква. Телебачення, газети, радіо, інформаційні агенції грають першу скрипку у ментальній ідеологічній сфері. Дехто називає ЗМІ «четвертою владою». Але це значно більше, це третя влада. Міць нинішніх мас-медіа переважає всі можливості, які будь-коли мала та чи інша релігійна організація» [67]. Додамо: і державна влада.

Тож правове поле держави й правове поле громадянського суспільства, що очолюють ЗМІ, не суперечать одне одному, а навпаки, завдяки синергетичним закономірностям інтегруються в цілісність і тому потребують більш-менш рівномірного розподілу влади як субстрату, що наповнює загальноправовий простір соціального організму будь-якої країни.

По-друге, ЗМІ разом із законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади утворюють морфологію системи саморегуляції соціального організму будь-якої країни, у

якому вони виконують роль механізму соціального контролю або зворотного зв'язку. Це означає, що для розбудови української державності, як і створення організаційних структур на кшталт Об'єднаної Європи, Єдиного економічного простору СНД, принципово неможливо обійтись без переосмислення місця і ролі ЗМІ, особливо таких його форм як вільна преса та громадське телебачення.

По-третє, завдяки тотальному розвитку ЗМІ впродовж ХХ ст. технократична думка створила принципово новий вид соціального управління. Ось що з цього приводу пише професор Каліфорнійського університету Г. Шиллер: «Сполучені Штати виключно точно можна охарактеризувати як суспільство, що поділене, де маніпуляція є одним із головних інструментів управління, що знаходиться в руках невеликої правлячої групи корпоративних і урядових босів ... З колоніальних часів ті, хто утримував владу, ефективно маніпулювали білою більшістю і придушували кольорові меншини» [90, с. 127] . Там, де маніпуляція є основним засобом соціального контролю, як, наприклад, у Сполучених Штатах, розробка й удосконалення методів маніпулювання оцінюються значно вище, ніж інші види інтелектуальної діяльності.

По-четверте, ЗМІ, завдяки доступності до споживачів їх продукції, є визнаним регулятором фінансово-грошових потоків і руху капіталу загалом, є потужним джерелом фінансових надходжень завдяки рекламі та маркетинговим новаціям. Саме вони нав'язують споживачам продукцію, яку рекламують, формують стереотипи поведінки, навіюють страхи перед майбутнім, спотворюють дійсність, розбещують молодь, деформують мораль суспільства.

По-п'яте, відповідно до концепції відомого канадського соціолога і культуролога Г. М. Маклуена, ера мас-медіа й електронної інформації радикально змінює як життя

людини, так і її саму. Сучасні ЗМІ як складова частка масової культури скорочують на планеті простір і час, знищують національні кордони, пов'язуючи в єдину мережу найвіддаленіші куточки.

Саме через ЗМІ серед різних категорій населення (читачів, слухачів, глядачів) пропагуються певні ціннісні установки, світоглядні стереотипи та моделі поведінки, внаслідок чого спільні смаки і форми «культурного споживання» поширюються як серед привілейованих, так і малозабезпечених категорій населення. З огляду на це, у змаганні за культуру мас-медіа перебувають практично поза конкуренцією.

По-шосте, ЗМІ сьогодні являють собою значний технічний і ідеологічно-пропагандистський фактор розвитку європейської та світової спільноти, не кажучи вже про окремі країни. Інформаційний простір України, наприклад, протягом останніх років зазнав значних кількісних і якісних змін. Насамперед, з'явилося багато нових періодичних видань, загальна кількість зареєстрованих газет і журналів становить 8300 одиниць (що у кілька разів більше порівняно з 1991 р.). Їхніми засновниками, головним чином, виступають комерційні структури, науково-дослідні установи, громадські організації, навчальні заклади.

Водночас нові інформаційні технології дедалі більше посилюють владу ЗМІ. У XXI ст. вони стануть головним інструментом, за допомогою якого буде спочатку формуватись суспільство знань, а згодом і інформаційне суспільство в глобальному масштабі. Яким буде це майбутнє – агресивним, що роздирається безперервними і витонченими інформаційними війнами, чи суспільством конструктивним – більшою мірою залежить від журналістів. Безумовно, що головне завдання ЗМІ – об'єктивно інформувати населення про перебіг повсякденних подій – не виконується. Політично і матеріально заангажовані жур-

налісти видають корпоративні інтереси окремих політичних сил за загальнонаціональні, вводять в оману населення, спонукають його до прийняття ірраціональних управлінських рішень і дій.

По-сьоме, для України у ХХІ ст. значення цієї проблеми неймовірно зростає як з точки зору її історичного досвіду у ХХ ст., так і з позицій необхідності реалізації її унікального геополітичного положення, особливо ментальності довірливого українського народу. Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення до єдиного реєстру внесено близько 800 телерадіоорганізацій, з яких лише 28 є державними. Кардинальні зміни відбуваються і у книговиданні. Досить нагадати, що нині в нашій країні нараховується щонайменше тисяча видавництв і видавничих організацій, майже 2 тисячі поліграфічних підприємств різних організаційно-правових форм та форм власності.

За комп'ютерним банком даних Державного комітету з питань інформаційної політики в Україні, станом на січень 2008 року в Україні зареєстровано 224 видання для дітей. З них: газет – 92, журналів – 120, альманахів – 9.

По-восьме, ЗМІ потужно впливають на формування засад здорового способу життя окремої людини, етносів та народів, особливо до їх впливу чутливою є молодь планети. За даними наукового звіту «Ціннісні орієнтації молоді» (1998 р.) Українського інституту соціальних досліджень, перше місце серед форм проведення вільного часу молоді посідає перегляд телепередач: 80 % молоді віком від 15 до 28 років дивляться телевизор щоденно й лише 1 % молодих людей не дивляться його зовсім. Та роль, яку телебачення посідає в організації дозвілля молоді, робить його важливим інструментом формування суспільної свідомості.

Більша частина української молоді задовольняє свою інформаційну потребу саме за допомогою телевизора.

Однак, чи є цей спосіб ефективним – питання спірне. Адже телевізор тут виступає засобом отримання не стільки інформації, скільки задоволення від видовищ. 61 % молодих українців мають вдома радіоприймачі, однак лише 25 % іноді присвячують свій вільний час слуханню радіо.

Серед друкованих видань, яким віддає перевагу сучасна українська молодь, досить поширеними виявилися періодичні видання (70 % опитаних читають їх часто). Тут перше місце посідають журнали розважального та інформаційного профілю (38 %) і газети (36 %), при цьому 16 % молодих людей читають газети щоденно, 33 % – два-три рази на тиждень, 20 % – раз на тиждень, 24 % – лише випадково. І лише 6 % практично не читають газет. Однією з найулюбленіших форм проведення вільного часу виявилось читання газет і журналів, на що вказали 48 % усіх респондентів.

По-дев'яте, унікальна можливість, яку мають сучасні ЗМІ, – конструювання реальності через контроль над порядком висвітлення подій. Головний редактор визначає, що слід висвітлювати, а що ні. Більше того, суспільство стикається з реальною можливістю глобальних маніпуляцій, коли ЗМІ «створюють» подію, якої не було. У свідомості ж людей вона стає реальною, відтак може бути збуджуючим мотивом подальших дій. Французький філософ Ж. Бодріяр у зв'язку з цим зауважував: «Про що мріють засоби масової інформації, як не про те, щоб викликати подію однією лише своєю присутністю?» [8, с. 81]. Якщо будь-яке повідомлення буде повторюватися достатню кількість разів, то воно сприйматиметься як істина. «...Існує тільки одна фігура риторики, що заслуговує на увагу, – це повторення. Через повторення ідея закріплюється в умах так міцно, що, зрештою, вона вже сприймається як істина» [44, с. 47]. Ця технологія покладена, зокрема, в основу формування не тільки іміджів

політичних партій і лідерів, а й цілих держав. Тепер не обов'язково бути розвинутою країною – досить запевнити всіх, що вона такою є.

А. Моль так пише про ЗМІ: «Вони фактично контролюють всю нашу культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виокремлюють певні елементи із загальної маси культурних явищ і надають їм особливої ваги, підвищують цінність однієї ідеї, знецінюють іншу, поляризують таким чином все поле культури. Те, що не потрапило до каналів масової комунікації, у наш час майже не впливає на розвиток суспільства» [цит. за: 91]. Отже, сучасна людина не може ухилитися від впливу ЗМІ.

Роль сучасних медіа змінилась настільки, що відомий вислів голови комітету начальників штабів американської армії Дж. Шалакашвілі під час гаїтянської кризи 1994 р.: «...ми не перемагаємо, поки CNN не скаже, що ми перемагаємо» можна перефразувати таким чином: «...ми можемо програвати або бути розбитими, та якщо CNN скаже, що ми перемагаємо – це означає, що ми перемагаємо».

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗАСАД УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ

Наукову розвідку управління соціальними системами у контексті саморегуляції соціального організму країни ми починаємо з уточнення поняття «система», а вказівка на контекст явища саморегуляції таїть у собі багато чого невідомого, що у ході дослідження має бути висвітленим і зрозумілим для подальшого використання у теоретичній роботі і практичних діях менеджерів.

Загалом, для повного та всебічного висвітлення предмета або явища варто враховувати всі моменти, важелі, особливості його опису в трьох вимірах: тексті, контексті, дискурсі. Якщо текст – це «чиста дошка», на якій, за словами Джона Локка, «досвід виписує свої письмена», то контекст включає ці письмена у «світ символів» і «світ реальних речей» (Г.С. Сковорода).

Дискурс же змушує працювати цей текст у конкретних історичних, соціокультурних, психологічних, тобто екстралінгвістичних аспектах, створюючи своєрідний світ – світ реальності, яка дуже часто межує з віртуальною реальністю. Це створення своєрідної картини світу, яка, певно, в умовах розвитку інформаційної цивілізації є більш реальною та актуальною, ніж сама об'єктивність.

Варто зауважити, що логіко-лінгвістична, комунікативна та постмодерністські традиції в тлумаченні тексту,

контексту, дискурсу рухаються, в принципі, в одному напрямку, який не виключає специфічної позиції кожної з них щодо цього питання. Як методологічний інструментарій ці три складових – текст, контекст, дискурс – налаштовують інтерпретатора на врахування не лише лінгвістичних, а й екстралінгвістичних складових існування і функціонування тексту в контексті, дискурсу – в тексті, контексту – в дискурсі.

Отже, поняття система з'явилося, як відомо, з метою забезпечення дослідницьких інтересів доволі спеціалізованої теоретичної сфери. Згодом воно поширилося на всі галузі наукової, технічної і суспільної практики. Сформульована Людвігом Берталанфі дефініція системи як комплексу взаємодіючих елементів доволі ефективно застосовується до будь-яких об'єктів та проблемних ситуацій. Система – це, насамперед, впорядкована множина взаємопов'язаних елементів, які володіють певною структурою і організацією. Сформульована ще в античності теза про те, що цілісність є більшою, ніж сума її частин, мала вже не містичний смисл, а фіксувала знаковий етап і проблему організації мислення.

Соціальні системи, що мають функціональне походження, відносяться до найскладніших видів систем, оскільки вони є цілеспрямованими або телеологічними системами, поведінка яких підпорядкована досягненню рефлексійно або цілеспрямовано визначених цілей. Найбільш високий рівень організованості притаманний самоорганізованим системам – їм притаманні колективна пам'ять, а звідси – адаптативна властивість і спроможність навчатися, еволюціонувати в процесі становлення. Поведінка такої системи приводиться у відповідність до змін у зовнішньому середовищі і сама залежить від нього.

Це передбачає наявність у складноорганізованих системах механізмів самоорганізації, саморегуляції і цілераціонального управління, які здійснюють зв'язки (функції)

координації та субординації за допомогою управлінських механізмів. Цілісна соціальна структура впливає на характер і перебіг функціонування частин. Для багатьох соціальних систем характерною є наявність різних за рівнем і часто неузгоджених між собою цілей. Інколи виокремлюють також статичні та динамічні системи: якщо статичні характеризуються відносною стійкістю і стабільністю, яка виражається в збереженні наявного стану протягом тривалого часу, то динамічні можна досягнути лише у процесі становлення.

Оскільки кожна соціальна система знаходиться у певному середовищі, що також є функціональними системами, то слід враховувати її зв'язки і відносини з навколишнім середовищем або ноосферою. Це зумовлює ще одну вимогу, а саме: враховувати, що кожна система є підсистемою іншої, більшої системи; і навпаки – в ній можна виокремити менші підсистеми, які за певних умов доцільно розглядати як повноцінні системи. обов'язковим для нас є врахування, що істотні властивості соціальної системи визначаються не стільки ознаками елементів, скільки характеристиками структури, системоутворюючими зв'язками об'єкта. Цією можливістю ми у подальшому активно будемо користуватись.

Для соціальних систем зв'язок є потужним функціональним органом. Скільки видів зв'язків – стільки й видів органів. На поняття зв'язок припадає основне смислове навантаження термінологічного апарату явища системності. Зв'язки віддзеркалюють динамічно-функціональний вимір життєдіяльності системи, слушно зауважив Роберт Мертон. Усі зв'язки соціальної системи доцільно розглядати передовсім крізь призму критерію функціональності – тобто вони є функціональними або дисфункціональними.

Управління соціальними системами або соціальне управління є видовим поняттям у структурі кібернетич-

ного знання. Як впливає з «Філософського словника соціальних термінів», воно, соціальне управління, «передбачає свідому діяльність суспільних інститутів та окремих індивідів, спрямовану на регулювання стихійних й усвідомлених, об'єктивних і суб'єктивних засад доцільного впорядкування суспільних відносин. До факторів, що регулюють суспільне життя, належать: система реалій, закладених у природі людини, властивих її свідомості й обумовлених навколишнім середовищем; сукупність включених у суспільний процес різноманітних подій, що посилюють або послаблюють дію об'єктивних законів; система управлінських дій колективних та індивідуальних членів суспільства, які виступають суб'єктами суспільного процесу» [140].

Проблемами соціального управління займалися відомі філософи (Аристотель, Конфуцій, Макіавеллі, Г. Гегель, К. Маркс, сучасні теоретики Дж. Вернем, Д. Белл, Дж. Гелбрейт та ін.), які вбачали в управлінні силу, здатну врятувати суспільство від властивих йому соціальних недугів, підвищити його життєздатність.

Наші попередні розвідки були присвячені аналізу філософських засад формування загальної теорії управління саме на матеріалі соціального управління.

Однак у цьому розділі ми маємо зберегти дослідницький задум і відстежити його філософські параметри у такому алгоритмі, щоб на заключному етапі дослідження порівняти між собою управління технічними, біологічними і соціальними системами як видовими складовими родового поняття «управління».

1.1. Генетичний аналіз явища управління соціальними системами

Завданням підрозділу є проаналізувати генезис явища управління соціальними системами за допомогою категоріального апарату філософії управління. Причому, ви-

окремивши тільки генезис і залишивши інші когнітивні форми, такі як природа, сутність, зміст, форми, види, морфологічні, функціональні і інші характеристики для наступних підрозділів. Важливість дослідження генезису управління соціальними системами полягає в тому, що він є першим і останнім кроком для пояснення природи соціального управління.

У той же час управління соціальними процесами має межі. Межа соціального світу, другої природи або соціальної форми руху універсуму є одночасно сферою дії управління соціальними процесами. Нижню межу соціального світу можна встановити за декількома ознаками, а саме: за природою, видом енергії або навіть за непрямыми ознакам.

Нам уявляється, що виходячи з семантичної структури людської особистості, нижню межу можна провести за виникненням у неї відчуттів. Саме починаючи з відчуттів, людина пориває з першою природою і далі вже перебуває під впливом суб'єктивованої першої природи або потенційного соціального світу, що формується. Тут межу першої природи видно виразно, а ось початок другої природи ми сприймаємо інтуїтивно, оскільки нічого іншого поки тут не бачимо.

З огляду на сказане вище, доречним буде привести зауваження В. Леніна, зроблене ним щодо причин виникнення в організмі процесів, які обумовлюють появу відчуттів. Чи «не пов'язані, – пише В. Ленін, – ці «процеси» з обміном речовин між «організмом» і зовнішнім світом? Чи міг би відбуватися цей обмін речовин, якби відчуття цього організму не давали йому об'єктивно правильного уявлення про цей зовнішній світ?» [75, с. 38].

Повний аналог наявності нормальної системи управління державою з біологічною системою помічений Н. Вінером на прикладі стану атаксії, викликаного хворобою спинного мозку (спинна сухотка – *tabes dorsalis*),

при якій втрачаються кінестетичні відчуття, що передаються спинномозковими нервами (зв'язками різних частин мозку) [Див. : 31, с. 50-51].

Верхня межа соціального світу фіксується появою надколективних утворень і безособової форми соціальної суб'єктності [Див. : 26]. Ймовірно орган саморегуляції соціального світу використовує як критерій для виявлення і порівняння сенсів, що містяться в сигналах і приходять з нижніх його рівнів, вже належить логічній природі, тобто третьому, надсоціальному рівню. Тут картина приблизно така, як і з визначенням верхньої межі першої природи, коли людина, будучи її продуктом, фактично управляє її розвитком і одночасно містить в собі потенційний соціальний світ.

Підсумовуючи вищевикладене, робимо висновок, що соціальний світ розпочинається з відчуттів людини, а завершується гранню, за якою починається морфогенез квазіструктур органу його саморегуляції, – третьої природи. Рух у вертикальній площині є саморозгортанням універсуму по мікро-, макро- і мегарівнях. Він породжує енергоінформаційне поле Землі або продукує вільну енергію, тобто силу, здатну діяти за межами Землі. Вона, швидше за все, призначена для породження нових форм життя в Космосі.

Немає сумнівів, що так буде і при досягненні людським інтелектом критичної потужності на фазі ноосоціогенезу. Останнє твердження допускає визнання не лише реальності виходу колективної свідомості за межі Землі, але і появу якісно нового явища – моноліту космічного розуму. Для нього існують, на думку багатьох дослідників, різні визначення – «космічна цивілізація» (М. Кардашов), «точка Омега» (П. Тейяр де Шарден) та ін. Найбільш імовірно, що це може статися при досягненні населенням Землі чисельності близько 15-20 мільярдів осіб. В. Казначеев і Є. Спірін, наприклад, прогнозу-

ють Великий ноосферний вибух, що призводить до появи моноліту космічного розуму і ноокосмогенезу [Див. : 50, с. 14-36].

У сучасних джерелах з соціального управління зазначається, що причиною його появи є потреба людини в цілеспрямованій організації умов власної життєдіяльності та керування створеними нею організаційними структурами, оскільки синергетичні механізми самоорганізації розвиваються повільно, а людині проблеми треба вирішувати вже сьогодні. Ця обставина й обумовила генезис соціального управління в ході становлення суспільного поділу праці, тобто людина винайшла спосіб, як це зробити, випереджаючи дії природи. Так або приблизно так і народилося, на нашу думку, управління соціальними системами.

Наша думка підсилюється висновком про те, що оскільки сьогодні перехідний період знаменується рухом світової спільноти від поділу праці на основі матеріального виробництва до суспільного поділу праці у сфері духовного виробництва, то і соціальне управління неодмінно буде модернізуватись під нову структуру виробництва і змінювати характер спілкування у трудових колективах підприємств, організацій та закладів. Посилання на джерело або причину походження цього явища є цілком необхідним, але воно недостатнє, якщо скористатись мовою математики, для його розуміння.

Філософія управління має глибше висвітлити причини генезису управління соціальними системами. Це вона може зробити, додавши до вищесказаного два моменти. Перший з них полягає у з'ясуванні сфери породження і буття управління, а другий – характеристика управління як продукту саморозгортання універсуму, у структурі якого має відтворити власне місце і роль управління у житті планетарної спільноти.

Наші розвідки будуть ґрунтуватися на працях класиків філософської думки і внеску у виявлення окремих рис «соціального» сучасних дослідників. Серед них варто назвати: монографії і статті В. Андрущенко, Є. Ануфрієва, Г. Ареф'євої, В. Беха, А. Бичко, І. Бичка, П. Гнатенко, А. Горака, А. Городецького, О. Гутніна, В. Давидовича, Г. Заїченка, Е. Ільєнкова, В. Куценка, М. Лукашевича, Л. Малишка, М. Мамардашвілі, М. Михальченка, М. Мокляка, І. Мороза, В. Пазенка, І. Попової, Ф. Прокоф'єва, М. Руткевича, М. Сетрова, Л. Сохань, Є. Тихонової, С. Франка, І. Цехмістро, Л. Чинакової, В. Шинкарука та ін.; дисертації С. Асаєва, А. Байдельгінова, І. Бакштейна, В. Грехнєва, В. Ладейщикова, В. Муляви, О. Плаксіної; публікації Л. Абалкіна, В. Бахарева, І. Бекешкиної, Є. Бистрицького, Л. Бондаренко, К. Булова, С. Вовканича, Ю. Волкова, В. Воловича, В. Воронкової, Є. Головахи, Т. Дорохової, І. Добронравової, О. Донченко, Б. Грушина, Т. Заславської, О. Кисельової, І. Кона, О. Крутової, Н. Паніної, В. Роговіна, А. Ручки, Т. Титаренка, В. Хижняка, А. Шохіна та ін.

Ми переконані, що дослідження варто починати з тези, що є аксіоматичною, і ні у кого не викликає сумнівів її достовірність. Для нас це є припущення, що сфера появи і дії соціального управління – соціальний світ. Ключовим терміном тут є поняття «світ». У сучасних філософських словниках термін «світ» не одержав свого тлумачення. Але, звертаючись до словника В. Даля, ми читаємо: «Світ – Всесвіт; речовина у просторі й сила в часі; Одна із земель Всесвіту; наша Земля, земна куля, світ» [96]. Тут нам імпонує визначення світу як однієї зі складових Всесвіту, тобто такої землі, що створена нами.

У «Філософському словнику» І. Фролова «мир» (укр. – світ) тлумачиться як «сукупність усіх форм існування матерії»; «Всесвіт у всьому його різноманітті» [106]. При

цьому зазначається, що поняття «світ» широко використовується для визначення окремих складових Всесвіту (зіркові світи), Землі й процесів, явищ, що характеризують їх як ціле (світове господарство, світова культура, Всесвітній конгрес), окремих сфер життя та його проявів (внутрішній світ людини, античний світ, науковий світ).

Більш розгорнуте визначення терміна «світ» ми зустрічаємо у Б. Рассела, який вважає, що «Всесвіт являє собою суцільні плями й стрибки» [113, с. 169]. Саме одна така «пляма» на тілі Всесвіту, що ініціюється розумною живою речовиною, провідним агентом якої є людина, і утворює специфічне явище, що ми називаємо світом. При цьому цікаво, що структуру світу він також пояснює через елемент мови [113, с. 151].

Термін «світ» ми відмежовуємо від так званої «другої природи», оскільки остання має місце у будь-якому куточку Космосу. Вона, друга природа, є продуктом функціонування розумної речовини, а світ – не тільки продукт людської діяльності.

Тож соціальний світ ми розглядаємо як реальність, що прийшла на зміну так званій першій природі й штучно створеній техніці, тобто вона є продуктом не природного, речовинного походження, а такою, що зроблена людиною, і як такою, що сприймається завдяки віддзеркаленню свого «Я» в інших людях (Д. Белл). Суспільство стає соціальною конструкцією. Водночас це означає, що обмеження в розвитку людини на етапі переходу від індустріальної до інформаційної цивілізації зникли разом із закінченням ери природи й речей. Тобто під терміном «світ» ми маємо розглядати частину Всесвіту, що має характеристики певної завершеності або цілісності, і яка має здатність до саморозгортання, тобто на певне самостійне життя. Завершеність світу забезпечує людина як його продуцент [15].

Окрім того, важливо зазначити дві обставини: по-перше, управління як предмет дослідження має космічні виміри або масштаби, по-друге, світ належить Всесвіту, а це означає, у свою чергу, що він як частка підкоряється законам цілого. Визначити специфіку цієї відносно цілісної частки Всесвіту можна, якщо уточнити зміст прикметника «соціальний». Оскільки, як пише К. Маркс, «пояснення, в якому немає вказівки на *differentia spezialia* (специфічну відмінність – Ю. Б.), не є поясненням» [83, с. 229].

З філософсько-економічної спадщини К. Маркса й Ф. Енгельса ясно випливає, що причиною виникнення «соціального» є суспільний розподіл праці, в якому вони спочатку знайшли ключ до розуміння всієї історії суспільного розвитку, а згодом й пояснення походження соціальних або «особистісних відносин». Саме в їхніх працях «соціальне» постає як, насамперед, «людське ставлення людини до людини» [88, с. 154]. Важливим є і висновок В. Леніна щодо практичної тотожності людини з людиною, яка використовується «для позначення суспільного або людського відношення людини до людини» [Див. : 76, с. 14].

Отже, соціальне виникає в процесі взаємодії людей між собою. На велике значення соціальної взаємодії ми вже вказали вище. Деякі дослідники вважають її основою будь-яких соціальних утворень. «Все нескінченне море людського спілкування, – зазначав П. Сорокін, – складається з процесів взаємодії: односторонніх та двосторонніх, тимчасових та тривалих, організованих та неорганізованих, ідейних, чуттєво-емоційних та вольових» [123, с. 26]. При цьому він відштовхується від думки Г. Зімеля про те, що соціальне явище або суспільство «існує там, де декілька індивідів перебувають у взаємодії» [48, с. 31]. Аналогічної позиції дотримуються й інші дослідники, наприклад, В. Де-Роберті, Тардт, Гумпілович, Дюркгейм,

Гіддінгс, Драгіческо, Бугле, Еспінас, Ваккаро, Фульє, Гра-сері, Уорд та ін. [Див. :124].

Отже, соціальне управління має безмежне поле для експансії у Всесвіт і водночас цілком може безмежно збільшувати об'єкт власного впливу, оскільки соціальний світ створюється ним самим. Ускладнюючи соціальну взаємодію з іншими людьми, він формує потребу в більш розвиненій власній організаційній свідомості. Налагоджуючи в перспективі контакти з інопланетними цивілізаціями, він одночасно також ускладнює й організаційну взаємодію з ними. У той час, як управління біотом живого і технікою такої перспективи не мають.

Тепер розкриємо другу тезу і дамо відповідь, звідки загалом у саморозгортанні універсуму з'являються організаційні, а точніше самоорганізаційні потенції, і як вони обумовлюють появу управління об'єктами соціального світу.

Для цього треба представити простір саморозгортання соціального світу і як можна повніше охарактеризувати його системоутворюючі площини. Для їх наочного уявлення найлогічніше спиратися на параметри основи соціального світу, тобто людини. Якщо виходити з морфології людської особистості, то він повинен розгортатися у двох площинах. Перша з них характеризується координатами «цінність – сенс», а друга «потреба – дія». Проте, виявляється, так прямолінійно підходити до пояснення параметрів площини саморозгортання соціального явища не можна, але без такої аналогії неможливо показати зв'язки, що існують між явищами на макрорівні, недоступному звичайним почуттям сприйняття.

Соціальний простір – це не той простір, з яким ми звикли мати справу у повсякденному бутті. Він з'являється у процесі взаємодії людей між собою і тому є віртуальним. Він виникає, функціонує і зникає разом з перерваною взаємодією людей. І. Кант не розкриває вну-

трішній зміст категорії «взаємодія», розуміючи його як просту і очевидну дію субстанцій одна на одну. Хоча і звертає увагу на важливість взаємодії як природного закону, що визначає причинно-наслідкові (зокрема і тимчасові) стосунки процесів, з одного боку, і що породжує простір процесів взаємодії, з іншого боку. «Якщо простір і можна уподібнити сцені, то ця сцена створюється в ході самого спектаклю, створюється фізичними явищами, взаємодіями між тілами. І існуючою незалежно від взаємодій цю сцену не можна навіть помислити» [52, с. 164].

З огляду на вищевикладене, стає зрозумілим, що соціальний світ, хоча і розгортається в площинах, обумовлених координатами основи, тобто біологічної людини [14-15], але все-таки вони не прирівнюються до них. Він має свою особливість, оскільки з параметрами простору і часу відбуваються значні метаморфози. Достовірно ж відомо, що координати саморозгортання соціального світу мають, умовно кажучи, горизонтальну і вертикальну спрямованість. Іноді ці вектори подають як окремі площини, тоді можна умовно говорити про горизонтальну і вертикальну площини саморозгортання соціального світу.

Іншими словами, перед нами стоїть завдання охарактеризувати ці дві не схожі одна на одну площини, такі необхідні для саморозгортання соціального світу із загальнофілософської точки зору. Але для нас вони подвійно цікаві, оскільки саме вони утворюють простір, у якому виникають соціальні об'єкти, які ми їй відносимо до компетенції соціального управління.

Саморозгортання соціального світу в горизонтальній площині забезпечує виробництво і відтворення матеріальних благ і послуг, призначених для задоволення фізичних потреб людини. Звідси виникає установка на переважання матеріального чинника в нашому житті і матеріалістичного розуміння історії загалом. Цей тип взаємодії людей між собою нам, звичайно ж, ближчий і зрозумі-

ліший, оскільки його докладно описали К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін і їх послідовники. У цій площині людина заземлена, тобто занурена у планетарні справи, головною її метою є виживання особисте і людського роду загалом.

Її функціональне призначення полягає в задоволенні потреб: вітальних і соціальних, матеріальних і духовних. Як показує аналіз наявної літератури, провідною взаємодією є праця, як у сфері матеріального виробництва, так і у сфері виробництва духовних продуктів. «Праця окремої особистості, – писав К. Маркс, – від самого початку виступає як суспільна праця» [87, с. 116].

Тут немає необхідності детально зупинитися на характеристиці цього аспекту, оскільки висвітлення праці як специфічного типу взаємодії людей є, як було вже підкреслено вище, стрижнем добре знайомої нам марксистської доктрини. При цьому досить зазначити, що працю варто розглядати одночасно і як специфічний вид обміну структурною інформацією. Перетворенню і переміщенню в горизонтальній площині піддаються елементи речового походження, призначені для виробництва і відтворення людини як продуцента соціального світу.

У ході аналізу стає зрозумілим, що праця, як універсальний механізм саморозгортання соціального світу, з'являється тільки на третій стадії саморуху соціуму. Це означає, що в матеріалістичному напрямі філософської думки представлений лише кінцевий, такий, що виходить назовні, безумовно найістотніший і зрілий елемент – праця і засноване на ній виробництво засобів виробництва і задоволення потреб людей. Останній досягає завершеності в продуктах, що мають переважно речовий вигляд, наприклад, продуктивні сили і виробнича інфраструктура суспільства, предмети задоволення вітальних потреб та ін.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що ця площина в якості координатних осей має потреби людини і дію з їх задоволення. Управління тут не народжується, а використовується людиною для управління працею. Воно вже має бути тут присутнім і, до речі, розвиненим. У цьому відношенні явище управління соціальними системами – економічною, соціальною, політичною і культурологічною – аналогічне статусу управління технічними системами.

Але нас цікавить більше саморозгортання універсуму у вертикальній площині. У цьому вимірі, як відомо, внутрішній зміст людини розгортається по лінії «цінність – сенс». На підставі цього ми робимо спробу довести, що ціннісно-смысловий характер зберігається і у вертикальному сходженні соціального світу, але тільки процес, що протікає тепер у зовнішньому середовищі, має дещо інший зміст, а, отже, і найменування.

Тут відбувається те ж, що і в першій природі, мається на увазі перехід універсуму від простіших до складніших форм руху. Тому чуттєву свідомість, несвідому свідомість, самосвідомість, надсвідомість і, зрештою, космічну свідомість (чистий розум) і їх взаємозв'язки ми схильні розглядати і вивчати так, як свого часу розглядалися механічна, фізична, хімічна, біологічна і соціальна форми руху матерії.

Якщо в горизонтальній площині механізмом перетворення виступала праця, то тут цю функцію виконує внутрішня діяльність особистості – мислення людини, яке поступово освоює вищеназвані рівні сходження універсуму. На рівні соціального світу, що об'єктивувався, цей рух досягається завдяки колективному мисленню і колективній рефлексії.

При цьому продукт, що здійснює сходження, його форма, швидкість підйому структурними рівнями універсуму абсолютно інші, ніж у структурі людського організ-

му. Так, наприклад, механізмом підйому або розгортання соціального світу у вертикальній площині є атрибутивна здатність структур універсуму, який є структурованим явищем, відбивати, тобто передавати свій стан один одному за допомогою спеціальних сигналів. Самі ж структури, а точніше їх специфічні складові частини, є передавальними органами. Різниця між сигналами, надісланими вгору і углиб, полягає в тому, що структури, які пролягають нижче, здатні випускати сигнали про свій стан і змінюватися під впливом вищестоящих рівнів, а вищестоящі структури універсуму, у свою чергу, здатні сприймати сигнали знизу і коригувати стан тих, що пролягають нижче.

Саморозгортання універсуму у вертикальній площині забезпечується рухом інформації. Матеріальність тут представлена у формі сигналу. При цьому матеріальний предмет або процес тільки у тому разі може бути сигналом, якщо він у своїй структурі відбиває особливості структури, що надіслала його. Водночас між відбиваною системою і системою, що відбиває, інформація передається за допомогою багатьох сигналів, і якби між ними не було відображення, тобто якби між ними не відбувався процес послідовного формування відповідності структур, не могла б статися і сама взаємодія ієрархічних рівнів. Взаємодія рівнів забезпечується обміном інформаційних продуктів. Тут має місце інформаційний метаболізм. При русі з мікрорівня на вищий – макрорівень, а з макрорівня на мегарівень і так далі обмін відбувається за рахунок руху сигналу.

Зворотний перехід теж існує. Він теж має інформаційний характер, але протікає в латентній формі. Цей перехід обумовлюється динамічною функцією електромагнітного поля на клітинному і організаційному рівнях. Тепер цей процес ми вважаємо за необхідне розповсюдити на весь соціальний світ.

Особливістю буде набуття полем нових масштабів, оскільки саморозгортання соціального світу спрямовується, на нашу думку, електромагнітними потоками, що циркулюють у Космосі. На це звернули увагу дослідники сучасного етапу, наприклад, В. Налімов, М. Сетров, В. Келасьєв і інші. Для пояснення механізму цього переходу сьогодні формується оригінальна функціональна теорія поля, яка висвічує архітекτονіку «невідомої руки», що творить дива в житті, і в громадському зокрема [119].

Сигнал, як матеріальний носій інформації, виконує свою функцію лише в певній природі і в певним чином організованій системі, бо відповідність, що існує між їх природою і структурами, є умовою, за якої він лише і може взаємодіяти з іншими елементами цієї системи і тим самим передавати системі, що відбиває, інформацію, носієм якої він є. Тут ми уперше стикаємося з явищем саморегулювання, оскільки наявні усі елементи його структури і функції регуляції. Саме у цій точці й зароджується соціальне управління.

Існування в природі спільності структур пов'язане також і з тією обставиною, що сигнали, які несуть інформацію від однієї системи до іншої в процесі відображення, є безпосереднім чинником упорядкування останньої. С. Лазарєв пише: «Будь-який об'єкт у Всесвіті можна вважати процесом, водночас будь-який процес є також об'єктом. У кожному процесі і об'єкті йдуть коливальні рухи від інформаційної єдності до фізичної диференціації. Фізична диференціація повинна строго відповідати духовній єдності. Умовою розвитку цих двох протилежностей є наявність третього елемента, що забезпечує непрявлену присутність однієї протилежності в іншій. Цю роль виконує енергія, що є посередником, який визначає розвиток Всесвіту» [71, с. 32].

Кожен сигнал, будучи тим або іншим матеріальним об'єктом або процесом, відображає у своїй структурі

(безпосередньо або опосередковано) особливості системи, що надіслала його. Між структурою цієї системи і структурою сигналу виникає специфічна відповідність. Потім сигнал, досягнувши системи, яка піддається дії, вступає з нею у взаємодію. Між ними також формується відношення структурної відповідності. Структура системи, що відбиває, стає подібною структурі сигналу, а через неї і структурі системи, що впливає. У цій зміні власне і полягає суть саморегуляції. Якщо у цьому природному процесі починає цілеспрямовано брати участь людина, то тоді виникає особливий її, системи, стан, що ми називаємо управлінням. Щодо соціальних систем – це соціальне управління. Щодо технічних і біологічних систем – це управління відповідно технічними і біологічними системами.

Отже, рух у вертикальній площині забезпечує соціальному світу, а можна сказати і ширше – універсуму, фундаментальну властивість саморегуляції. Тому завершити системний аналіз управління соціальними системами, до речі, як технічними і біологічними, ми можемо тільки тоді, коли виведемо їх на рівень саморегуляції соціального цілого, чи то соціального організму країни, чи планетарного соціального організму. Коло має замкнутись. Для нас – це принциповий дослідницький імператив.

Таким чином, ціннісно-сміслова площина займає винятково важливе місце не лише в долі окремої людини, етносу, але і суспільства. Тут варто сказати навіть більше. Зрозуміти соціальний світ можна тільки тоді, коли буде представлена його ціннісно-сміслова характеристика. На практиці виявляється, що ціннісно-смісловий вектор саморозгортання соціального світу такий же важливий, як і просторово-часовий. Хоча вітчизняна соціальна філософія приділяє йому явно недостатньо уваги.

Бачення себе в майбутньому має на увазі уявлення про те, що людина, етнос, народ цінуватиме в майбутньому,

яке робитиме його життя осмисленим. Іншими словами, це те, що називають ціннісною проекцією майбутнього. Як витікає з формоутворення соціального світу, саме ціннісна насиченість, яка існує лише суб'єктивно, в уявленні етносу, визначає зміст усіх стадій самопородження соціального світу. Йдеться про першу, другу і так звану третю природу. Врешті-решт, саморозгортання соціального світу з'явилося перед нами як якісно виокремлена форма «об'єктивного процесу», якою, за визначенням В. Леніна, є «цілепокладаюча діяльність людини» [76, с. 170].

Свого часу на природне походження управління вказував К. Маркс, який досліджував процес промислового виробництва. У ході історичного розвитку суспільного процесу праці і пов'язаного з ним усупільнення праці управління перетворилося на відносно самостійну функцію сукупного суспільного робітника. Будучи конкретною формою прояву виробничих відносин і продуктивною силою суспільства, управління реалізує функції суспільної надбудови.

Управління як загальна категорія суспільних відносин, що розглядається окремо від специфічних форм його прояву, є властивістю, що притаманна усім сторонам суспільного життя; воно – невід'ємна складова частина суспільних процесів виробництва, розподілу і споживання у будь-якому їх прояві. «Праця з наглядом і управління, – підкреслював К. Маркс, – необхідно виникає усюди, де безпосередній процес виробництва має вигляд суспільно-комбінованого процесу, а не є роз'єднаною працею самостійних виробників. ...в усіх роботах, при виконанні яких кооперуються між собою багато індивідуумів, зв'язок і єдність процесу необхідно представлені однією волею, що управляє, і функціями, що відносяться не до окремих робіт, а до усієї діяльності майстерні, як це відбувається з диригентом оркестру. Це – продуктивна праця, викону-

вати яку необхідно при будь-якому комбінованому способі виробництва» [85, с. 422].

«Праця з нагляду і управління, – писав К. Маркс, – при капіталістичній системі безпосередньо і нерозривно пов'язана з виробничими функціями, які накладаються будь-якою комбінованою суспільною працею на окремих індивідів в якості особливої праці» [85, с. 424-425]. І одразу ж виправляє сам себе, знімаючи прив'язку управління до капіталістичної системи виробництва. «...Регулярність і порядок самі суть необхідний момент будь-якого способу виробництва...» [86, с. 356], – пише К. Маркс.

Саме цілепокладаюча діяльність, а для нас це організаційна діяльність людини, інтегрує два різномірні процеси, що протікають одночасно в різних площинах, а саме: а) мислення, що забезпечує внутрішню переробку духовного компонента основи Всесвіту; б) працю, спрямовану на практичне перетворення природи в інтересах людини, оскільки вона пов'язана із задоволенням її потреб.

Таким чином, управління генетично пов'язане з саморегуляцією соціального життя і формується над соціальними системами, у третьому світі. Контрастні штрихи на полотні, що зображує третій рівень саморуху універсуму в ХХ ст., зробив К. Поппер. Третій світ є, на його думку, продуктом людської діяльності. Він постійно зростає. Водночас дуже важливо звернути увагу на його значну автономність. «Світ мови, припущень, теорій і міркувань (тобто логічного – Ю.Б.) – словом, універсум об'єктивного знання є одним з найважливіших створених людиною універсумів» [Цит. за: 138, с. 190].

Основним в побудовах К. Поппера є чітке розмежування трьох Світів: Світ I – світ фізичних об'єктів; Світ II – світ суб'єктивного досвіду; Світ III – результат діяльності розуму. Цей останній Світ, говорить К. Поппер, може існувати і не будучи матеріально втіленим. У свою чергу, і

Ю. Хабермас вважає, що «люди живуть і обертаються в трьох різних світах, хоча ці різні світи у буденному житті постійно перетинаються. По-перше, це об'єктивний світ, в якому панують ділові стосунки, по-друге, соціальний світ, з його нормами і оцінками і, нарешті, суб'єктивний світ, тобто наші почуття, надії і т. ін.» [98, с. 327].

Отже, мешканцями надсоціального рівня є сенси або продукти, що містять логічні зв'язки. Об'єкти третього світу – це не лише актуальна даність, але і потенціал розвитку світової спільноти [138, с. 190-191]. У К. Поппера мешканцями третього (лінгвістичного) світу теж виступають продукти логіки. «З нашими теоріями, – пише К. Поппер, – відбувається те ж, що і з нашими дітьми: вони мають схильність ставати значною мірою незалежними від своїх батьків. З нашими теоріями може статися те ж, що і з нашими дітьми: ми можемо отримати від них більшу кількість знання, ніж спочатку вклали в них» [138, с. 191].

Для нас тут важливою є думка соціологічної науки з приводу третьої природи управління. Суспільство удосталось створює організацій в якості засобу вирішення своїх завдань, і число організацій в суспільстві постійно зростає. Організація охоплює і раніше неорганізовані сфери суспільства (дозвілля).

Водночас, за усіх своїх переваг організації мають певну обмеженість, а саме – частковістю вирішуваних завдань, абсолютизацією власних цілей. Для подолання небезпеки «розходження» цілей створюються надорганізації, тобто організації другого і більш високого рівнів, зайняті інтеграцією вже не людей, а самих організацій нижніх рівнів. Суспільство перетворюється на єдину і безперервну організаційну систему: там, де кінчається одна організація, починається друга. Володіння тим або іншим рівнем організаційного потенціалу стає важливим показником рівня розвитку суспільства.

Організаційні структури, норми, межі є важливими складовими середовища, що оточує сучасну людину і багато в чому визначає її життєдіяльність. Формалізовані організаційні відносини мають штучний характер, вони спеціально задаються, цілеспрямовано вводяться в соціальне середовище. Будучи безособовими і однозначними, вони мають відносну стабільність і самостійність в системі суспільних відносин. Відомо також, що організаційним формам притаманні визначені консервативність, довговічність, схильність до спротиву змінам.

За визначенням А. Пригожина: «Організації – цілісні, самостійні світи. І усі вони об'єднуються в грандіозний світ організацій. Свого часу К. Маркс охарактеризував техніку як «другу природу», яку людство поставило між собою і довкіллям. Так само світ організацій можна визначити як особливу, «третю природу», породжену суспільними стосунками, що займає в них специфічне місце. Воно порівнянне з місцем техніки в суспільстві і певною мірою також визначає його стан» [109, с. 32].

Наразі зрозуміло, щоб розкрити суть, зміст і форму управління як продукту надсоціального рівня руху універсуму, мало освоїти свідомість людини, ще треба виділити і дослідити її специфічний сегмент – «організаційну свідомість», оскільки саме вона має утримувати алгоритми організаційних процесів і їх продукти – моделі розвитку, упорядкування, спонукання до дії та ін.

Тому не виключено, що слідом за матеріальною, грошовою, мовною і інформаційною єдністю світу глобалізація приведе нас до організаційної єдності його структури. Бо тоді звідси виходять однакові форми соціальної взаємодії у різних народів і в різні історичні періоди їх життя? Як правило, їх видозмінює, ускладнює і інтелектуалізує лише сама людина. Проте вона не може тут допустити свавілля. Її діяльність спрямовується динамічною функцією електромагнітного поля Землі. Це царство

науки фізики, тому їй і карти в руки для пояснення цього аспекту саморозгортання соціального світу і формування його організаційної матриці.

Усе це вказує на існування певної третьої реальності, про яку ми сьогодні намагаємося не говорити, оскільки потрібно визнати існування або Бога, або третього світу, в якому править електромагнітна природа або, загалом, логічна форма. Для опису процесів цього вищого рівня ми застосовуємо категорію «сенс» з Семантичного Всесвіту, хоча психологи вважають за краще працювати з поняттям «ідеальна форма», соціологи – з поняттям «ідеал», філософи – з Абсолютом. Отже, потрібно шукати вихід на вищий рівень, який явно бере участь в процесах макрорівня у вигляді регулятора або управління, якщо це відбувається за участю людини.

З великою мірою достовірності можна стверджувати, що ми маємо справу із специфічною природою – логічною. Це вона, третя природа «зриває» з білково-нуклеїнового субстрату свідомість особистості, віртуалізує її і людина починає «жити» у третьому світі.

На цьому рівні виникають оригінальні стосунки і об'єкти, що отримали у науковому світі найменування «квазівідношення» і «квазіоб'єкти». «Сучасного соціального філософа цікавлять не стільки самі економічні стосунки, в яких опиняється людина (дія їх «образу», моделі цих стосунків на економічну поведінку суб'єкта), а те, що і мається на увазі під поняттям «квазіоб'єкт» і «квазіоб'єктне відношення». Тому, якщо і допустиме моделювання «соціального організму» як перетину маси впорядкованих «об'єктивних» соціальних зв'язків по вертикалі і горизонталі, то цю схему необхідно доповнити стосунками «квазіоб'єктивними»: між обміном товарів і людською раціоналізацією цього процесу, між реальним виконанням влади і раціоналізацією її, між людською поведінкою і її мотивацією» [112, с. 73].

Далеко не випадковим є питання про форму руху універсуму. Ми вважаємо, що універсум соціальну форму руху змінює на енергетичну. Енергетична форма руху універсуму, що органічно впливає з соціальної його фази, є як би закономірним її продовженням. Управління завжди насичене енергетикою. Кволе управління успішним не буває.

При цьому спільність структур другої і третьої природи виникає на основі того, що в процесі універсальної взаємодії необхідно здійснюється і процес взаємодображення, результатом якого є встановлення структурної відповідності між системами. Вона з'являється тому, що відображення є основою, на якій виникають процеси саморегуляції і перетворення інформації як універсальний спосіб взаємозв'язку різних за походженням підсистем універсуму.

За допомогою інформаційних процесів система, що відбиває, впливає на системи, що оточують її, викликаючи в них певні структурні зміни, тобто управляє ними. Ці системи, керовані і ті, що відбивають, у свою чергу, надсилають інформацію іншим системам і тим самим стають керівниками по відношенню до них. Звідси виникає об'єктивність третьої природи, а ми цим аргументом пояснюємо наявність примарної «невідомої руки», що керує світом.

Аналіз показує, що саморозгортання соціуму як високодинамічний процес, що спонтанно протікає, зароджується в голові окремої людини, складаючи те, що ми назвали творчим хаосом, потім рух переміщується в ціннісно-смыслову площину, породжуючи творче середовище, як поле майбутнього розвитку соціального світу, що відрізняється надзвичайним багатством можливих варіантів свого подальшого протікання і, зрештою, досягає умиротворення в ноосфері, застигаючи у розпредмеченій фор-

мі – колективному (корпоративному, етнічному, національному, планетарному) ціннісно-смысловому полі.

Ми підійшли до розуміння того, що саморозгортання соціального світу в площинах, властивих біологічній людині, неможливе через те, що субстанція соціальності вимагає зовсім іншої топології. У межах людини вона може перебувати тільки у формі потенційного соціального світу. Коли, з яких би то не було причин, субстанція соціального світу, рівномірно розподілена між його агентами, виявляється поза колективним енергетичним полем, то, передусім, вона із залізною необхідністю повертається у стан первородного хаосу, що супроводжується інтенсивним «бродінням умів».

Отже, соціальний світ, будучи продуктом саморуху людської особистості, не успадковує координати свого джерела, а розгортається в абсолютно іншій площині, що не збігається з координатами фізичного тіла і осями духовного компонента структури людини. Іншими словами, планетарний соціальний організм змушений мати свою, тобто перетворену і виокремлену з першої природи топологію, або специфічну площину самоздійснення усіх своїх процесів, зокрема й управління.

Управління відрізняється від регуляційного процесу тим, що періодично і штучно ставить перед системою усе нові і нові цілі. Система, реалізуючи ці цілі, таким чином розвивається. Саморегуляція ж соціуму безособова, і тому вона для спрацьовування чекає природного наростання напруженості енерго-смыслових полів і тільки тоді спрацьовує. Управління, навпаки, шляхом цілепокладання і організаційної роботи органу управління може не тільки прискорювати його рух, але й спроможне його гальмувати, тобто планомірно впливати на нього.

Тож зняття напруги або протиріччя між метою і його практичним станом наштовхує нас на висновок про те, що постійне знаходження соціальної системи в стані дво-

їстості є: по-перше, її нормальний стан, оскільки без цього не було б розвитку соціальної цілісності; по-друге, життя особистості і будь-якої соціальної структури, і навіть усього соціального світу, протікає в координатах «слово і справа», «теорія і практика», тому що «в основі функціонування будь-яких форм психічної активності лежить робота саморегуляційного комплексу, в якому об'єднується спонукальний і виконавчий компоненти» [118, с. 63].

Останнє положення підкріплюється ще і функціонуванням механізму самореалізації людської особистості, який діє у двох площинах: вертикальній, в якій завершальним кроком є самовизначення як рух теоретичного компонента людини, і горизонтальній, в якій знаходить завершеність рух самоактуалізації фізичного тіла людини. Це є теорія і практика.

Зауважимо, що Г. Гегель розглядав пізнання і практику як два боки діяльності ідеї. «З одного боку, розум прагне зняти однобічність суб'єктивності за допомогою прийняття (*der Aufnahme*) суцього світу в себе, у суб'єктивне уявлення і мислення, і наповнити, таким чином, абстрактну упевненість у собі цією істиною, що визнається, об'єктивністю як змістом; і, навпаки, розум прагне зняти однобічність об'єктивного світу, який, отже, у протилежність першому відношенню розуму до світу визнається тут лише видимістю, зібранням випадковостей і нікчемних образів, прагне до того, щоб визначити цей об'єктивний світ за допомогою внутрішнього змісту суб'єктивного, який тут визнається істинно суцьогою об'єктивністю. Перше прагнення є прагненням пізнання істини, пізнання як таке – теоретична діяльність ідеї; друге прагнення є прагненням добра до своєї реалізації – воля, практична діяльність» [39, с. 410].

Таким чином, ми досить детально охарактеризували простір, у якому виникає і формується явище соціально-

го управління на основі саморозгортання організаційного потенціалу особистості, яка, вступаючи в організаційну взаємодію з іншими людьми, значно нарощує свій цілеспрямований вплив на процеси соціального розвитку. З винаходом і утворенням спеціалізованих структур – соціальних організацій, що спеціалізуються на управлінні, найпотужнішою з яких є, звісно, держава, що загалом усе бере під свій контроль. За таких умов вона бюрократизується і стає тоталітарною.

Для обмеження її «апетитів» на протипагу виникає система інших структур, що організують соціальний контроль за діяльністю органів управління держави. Таким чином виникає система управління, що балансується, і далі починає розвиватись в ідеальному варіанті, на основі дотримання законів логіки і економії часу. Оскільки логіка – предмет філософії, то і вимога давніх греків привести до влади філософів, або людей, що вивчають і шанують філософію як науку і мистецтво, є цілком слушною пропозицією.

Підсумовуючи вищевикладене, доходимо висновку: у єдності «теорії і практики», «слова і діла» ми вбачаємо квінтесенцію нової суспільної соціальності. Тому можна визнавати теоретично доведеним, що соціальний світ розгортається в системі координат «теоретичне» – «практичне». Це дуже важливе виведення для розуміння алгоритмів соціального руху і соціального управління загалом.

При цьому «теоретичне» містить усе багатство свого духовного джерела – розуму людини, а «практичне» – усе його багатство як практичного діяча, який має фізичну силу, що функціонує в площині «потреба – дія». Отже, ціннісно-смыслову площину можна представити як теоретичну компоненту, або потенційний соціальний світ, а потребнісно-утилітарну площину, або актуалізований соціальний світ, може замінити те, що, зазвичай, назива-

ють практикою. Звідси прямо впливає значення єдності теорії і практики для життя людини в суспільстві.

Розуміння теорії і практики як основних координат, в яких реалізується соціальне життя, є найважливішим чинником для розуміння і пояснення причин кризи соціальних систем загалом, і СРСР зокрема. Особливі докази того, що в колишньому СРСР існував розрив між словом і ділом, непотрібні. Це було видно і з якості п'ятирічного планування, і з рівня виконання постанов партії і рішень уряду, що приймалися, і з неправдивої звітності, і, зрештою, з культивування в суспільстві подвійної моралі.

До речі, два роди причинності пояснюються дуалізмом основи Всесвіту [Див. : 15] і діють у двох вищеназваних площинах, накладаючись і активізуючи один одного, але ніколи не заміщують один одного повністю, а лише стримують або, навпаки, спонукають свою протилежність до активності. Наявністю двох площин пояснюється і розрив у швидкості саморозгортання суспільних процесів, міцність зв'язків між окремими з них, правизна і лівизна в архітектоніці соціальних структур і багато іншого.

Але наведене вище пояснення простору саморозгортання соціального світу призводить до розуміння формування його основного протиріччя, тобто причини, що спонукає його знаходитися увесь час у стані напруги і готовності здійснювати нескінченний рух. Це – розрив між життям окремої людини і життям колективного суб'єкта або роду. Таке протиріччя визріло в надрах біологічної форми руху і без неї не може існувати, а вирішення своє знаходить у соціальній формі руху універсуму. Іншими словами, поділ на індивідуальне і колективне є невичерпним джерелом саморуху соціального світу.

Важливою характеристикою соціального світу є простір і час. Але аналіз показує, що тут також неможливо, наприклад, судити про процеси і субстрат соціального

світу, виходячи з аналогій фізичного світу, хоча, зазвичай, дослідники прагнуть розглянути його саме в координатах фізичного простору і часу. Вони діють так, наче не помічають попередження деяких учених про те, що ці категорії, принаймні в тому значенні, в якому вони застосовуються для першої природи, тут не прийнятні. Досить вказати на відмінності між геометричним і соціальним простором, подані в праці П. Сорокіна [Див. : 123, с. 297-300].

При саморозгортанні соціального життя в горизонтальній площині, тобто в координатах «потреба – дія», природно, можна користуватися просторово- часовими одиницями виміру процесів, що відбуваються. Але потрібно постійно пам'ятати про те, що в соціальному світі ми маємо справу з якісно новими властивостями простору і часу, які проявляються не матеріально, а енергетично.

В. Вернадський стверджував, що ми маємо справу усередині соціальних систем з простором, що не відповідає простору Евкліда, а відповідає одній з форм простору Римана [29, с. 31]. У 1933 році радянський фізик професор О. Фрідман теоретично показав, що побудови А. Ейнштейна допускають різкі зміни суті розуміння простору, його пульсацію, тобто іншими словами, що соціальний простір закономірно може стискатися і розширюватися.

Про «дивацтва» соціального простору нас і попереджав В. Вернадський, який писав: «Серед нових загальних понять, викликаних фактом описового природознавства, повинні привернути до себе увагу, мені здається, особливо два: по-перше, стан простору і, по-друге, правизна і лівизна. Вони тісно пов'язані між собою, основним з них є стан простору» [29, с. 257]. Це означає, що система соціального управління як частина цього простору також має пульсувати. Пульсація організаційного простору ви-

значається, на нашу думку, так званим циклом прийняття управлінських рішень.

Розглядаючи цей аспект, необхідно бачити, що сучасні соціальні системи мають специфічні просторово-часові характеристики. При цьому, як правильно підкреслює В. Костюк, їх інформаційний простір іноді далеко виходить за міждержавні межі. Якщо на першій стадії розвитку інформаційного суспільства виникають національні інформаційні простори, то поступово вони інтегруються в єдиний світовий інформаційний простір, в якому уся відкрита інформація циркулює вільно. Інформаційна єдність планетарного співтовариства не за горами.

Пояснення цієї тенденції очевидне: тільки у разі всеосяжності і відсутності перешкод для переміщення інформації, інформаційний простір може повністю реалізувати свої приховані можливості. Цілком справедливо, на нашу думку, вважає В. Костюк, що «інформаційний простір де факто є підпростором соціального простору і не може бути зрозумілим без урахування характеристик останнього» [62, с. 32-33].

Більше того, управління як соціальний феномен, що охоплює першу, другу і третю природу і «працює» на інформаційному потоці, топологічно знаходиться саме в цьому підпросторі соціального простору. Це ми можемо пояснити наявністю специфічної управлінської інформації, що має два різновиди: директивну і звітну. До того ж вона обслуговує або стало функціонує в просторі біологічних, соціальних і власне управлінських структур.

Рухаючись раніше заявленим дедуктивним шляхом у вивченні управління соціальними системами, ми маємо розглянути ще таку важливу характеристику як темпоральність, або часовий вимір, і висвітлити його роль у становленні управління соціальними системами.

У кінці ХХ століття стало ясно, наприклад, що в термодинаміці дисипативних структур час перестає бути

простим параметром, а виявляється поняттям, що виражає темп і спрямованість подій [45, с. 80]. Дуже цікаві судження про час у людському вимірі приводять В. Налімов і Ж. Дрогаліна у праці «Реальность нереального» [101, с. 31]. Він дуже індивідуалізований і надто відрізняється від астрономічного часу [Див. : 143]. При цьому відмінність фізичного часу від соціального полягає в тому, що, як вказував В. Вернадський, «зараз вимір часу в найбільш глибокій і точній своїй частині – засновано не на русі, а на зміні властивостей тіла або явища» [29, с. 336].

Необхідно зважати і на концепцію радянського астрофізика М. Козирева про те, що в цьому стані починають проявлятися нові властивості космічного середовища, де час стає матеріальною силою (енергетичні потоки часу), організм сприймає потоки часу, величину їх щільності, специфіку організації. Виникає так званий «стан Козирева» [43]. Він і є вираженням слабких інтелектуальних зв'язків і взаємодій.

Існує також якісна відмінність між короткими і довгими інтервалами соціального часу. Поведінка індивідів, груп, держави і суспільства може значно відрізнитися в короткий і тривалий час. Підсумовуючи усе це, В. Костюк справедливо вносить пропозицію про те, що «існують вагомні підстави на користь того, щоб розглядати просторові, інформаційні і тимчасові позиції соціальних суб'єктів спільно в рамках єдиного соціоінформаційного простору – часу, або СПЧ» [62, с. 33]. До цього нас спонукають і властивості механізмів входження людини і суспільства один в одного – хронотопи.

Аналіз простору і часу в якості СПЧ особливо важливий для інформаційної стадії розвитку соціальних систем, коли вони відкриваються один одному в ході створення континентальних і міжконтинентальних соціальних структур. У цьому випадку інформація стає основ-

ним соціально-економічним ресурсом або чинником розвитку.

Тепер можна розглянути сам спосіб, яким здійснюється те, що, зазвичай, називають соціальним життям, і визначити, яка в ньому роль управління. Суть саморуку соціального світу, або соціальне життя, перебуває в процесі глобального метаболізму процесами, що об'єктивувалися, і продуктами.

У соціальному метаболізмі варто виділяти два підпроцеси: товарний і інформаційний обмін. Перший має місце в горизонтальній площині. Це – праця і спілкування, які включають людину у виробництво матеріального і духовного призначення. Другий, що відбувається у вертикальній площині, є відображенням, яке забезпечує трансформацію універсуму від нижчої форми до власне космічної і другої, – управління, яке забезпечує перехід від вищої або космічної форми до нижчої. У сукупності вони є елементами саморегуляції соціального світу.

При порівнянні цих двох метаболічних потоків виявляється, що провідну роль грає обмін, який протікає у вертикальній площині. Особливо актуальним може бути прочитання через цю установку праць М. Бердяєва, який, зокрема, писав: «З незвичайною гостротою стоїть переді мною питання, чи достовірно реальний, чи первинний цей пропавший світ, в якому вічно торжествує зло і посилаються людям непомірні страждання? ...Ніякі танки і руйнівні бомбардування не могли переконати мене в глибокій, первинній і останній реальності того, що відбувається у світі. Для мене це лише символи іншого ...Для мене характерне сильне почуття, що примусово цим світом не вичерпується реальність... що ми оточені таємницею, ...Наш світ, яким для занадто багатьох вичерпується реальність, мені уявляється похідним» [9, с. 150-152].

Ідея соціального метаболізму на основі інформаційно-го і товарного обміну є надзвичайно продуктивною для

вивчення атрибутивних характеристик соціального управління. Для цього в подальшому аналізі потрібно виокремлювати і окремо оцінювати місце і роль кожної з наступних чотирьох специфічних взаємодій: а) відображення як обміну між людьми, колективами і етносами продуктами свідомості; б) праці як обміну структурною інформацією (продуктами); в) спілкування як обміну інформацією в процесі духовного виробництва; г) управління як специфічного обміну управлінською інформацією в процесі організації соціального процесу.

Це означає, що в соціальних системах повинні існувати два своєрідних кругообіги обміну. Один з них заснований на кругообігу речовини, що об'єктивувалася, – це, швидше за все, товарний обмін, а інший – інформаційний – це обмін знаннями. Функціонуючи разом, вони забезпечують морфогенез, функціонування і розвиток соціального тіла. Останній висновок для нас надзвичайно важливий, оскільки він спрямовує наш пошук у бік морфологічних і функціональних характеристик управління соціальними системами.

Першопричиною активності людини у горизонті розбудови соціального управління є необхідність задовольнити свої природні потреби. Агресивність щодо зовнішнього середовища є другою причиною активності людини.

Джерело енергії соціального управління є комбінованим, а тому практично необмеженим. Воно живиться з двох джерел: внутрішнього і зовнішніх, яких може бути необмежена кількість. Тут варто дещо пояснити. Першоджерелом, що гарантувало соціальному управлінню, як різновиду діяльності *Homo sapiens*, стабільність і часову перспективу, є внутрішня енергія біологічної людини.

Постає закономірне питання про те, звідки соціальна система, перебуваючи в режимі гомеорезу, бере вільну енергію і для якої роботи її використовує? Відповідь на

першу частину питання ми знаходимо в працях В. Беха, а саме: у монографії «Генезис соціального організму країни». На думку дослідника: «Якісна вузлуватість» універсуму... точно визначена, як ми тепер вже розуміємо, терміном «життєдіяльність», у даному випадку людського організму. При цьому інгредієнт «життя»... відбиває взаємодію матеріального і духовного, а «діяльність» відбиває продукування вільної енергії, здатної здійснювати роботу по формуванню соціального середовища» [10, с. 115].

Окрім того, він дає філософське визначення категорії «інтелектуальне», визначаючи її сутність «як засіб виробництва вільної енергії, здатної чинити роботу поза людським організмом. При цьому людський організм стає знаряддям виробництва соціального світу, що засновується на інтелектуальній енергії» [10, с. 120].

Далі він зазначає, що «вільна енергія, яка викидається людством у космічне середовище, при досягненні критичних розмірів, що зумовлюються силами зовнішнього стискання, в умовах Землі породжує якісно нову форму загальнопланетарного життя, яку слід називати соціальною. Остання є продуктом інтеграції індивідуальних полів, що пульсують» [10, с. 122].

Е. Бауер назвав цю енергію «структурною енергією» [7, с. 85]. На його думку, «в живих системах будь-яка робота усередині них або спрямована проти їх зміни може вироблятися тільки за рахунок структурної енергії, тобто системними силами» [7, с. 55-56]. Для підтримки нерівноважного, збудженого стану працездатних структурних елементів живої системи усі вони мають бути настільки взаємозалежними, що жива система може розглядатися як багаторівнева когерентна система.

«Структурна енергія» відповідно до визначення, що наведене вище, а також спосіб її використання принципово відрізняються від тих, що характерні для неживої природи, точніше – техносфери. Джерела енергії для ви-

конання роботи машинами і неживими природними системами (наприклад, водоспад) лежать поза ними, а самі вони служать пасивними трансформаторами її в зовнішню роботу. Навпаки, живі системи, завдяки нерівноважному стану своїх структур, самі є джерелами енергії, яку вони використовують тільки для збереження цього стану.

Тож у ході подальшого дослідження нам необхідно з'ясувати саме за допомогою філософії управління, звідки системи беруть енергію для управління і розвитку, а також проникнути в таємницю структурної енергії, що притаманна біологічним системам, і знайти їх модифікацію в надрах управління технічними системами. Постає проблема розкодування енергетичних джерел бунту технічних систем, на які багата фантастика і відповідний кіножанр.

Ось як сучасна біологічна наука подає енергетичний потенціал людини. Відомий біолог Е. Бауер основну відмінність живого і неживого бачив у стійкій нерівноваженості живих систем: «...тільки живі системи ніколи не бувають у стані рівноваги і виконують за рахунок своєї вільної енергії постійно роботу проти рівноваги, що вимагають закони фізики і хімії при існуючих зовнішніх умовах. Ми позначимо цей принцип як «принцип стійкої нерівноваженості живих систем. Ми не знаємо жодної неживої системи, у якої нерівноважений стан мав би ознаки стійкості» [7, с. 42-44]. І далі: «...структури живих систем не є рівноважними... отже, для збереження їх, тобто умов системи, необхідно постійно поновлювати, тобто постійно витрачати роботу» [7, с. 55].

З огляду на визначення самоорганізації як вищої форми самозбереження живого, викликають інтерес наступні розмежування саморегуляції і самоорганізації, запропоновані В. Пушкіним: «У еволюції біосистем доцільно розрізняти принаймні два рівні пристосування до середовища – саморегуляцію і самоорганізацію. Для підтримки

рівноваги з середовищем (що є найбільш поширеною і надійною формою пристосування) досить гомеостатичних механізмів, які вводять різного роду відхилення в нормальне русло. У більш загальному плані цей рівень пристосування можна назвати рівнем саморегуляції. На цьому рівні пристосування забезпечується стабілізацією істотних змінних.

На більш високому рівні пристосування до середовища – рівні самоорганізації – система не стільки стабілізується, скільки саморозвивається. Точніше кажучи, у системах, що саморозвиваються, саморегуляція підкорена чинникам самоорганізації, що є найбільш складною формою відношення до середовища, коли система, витягаючи необхідне з оточення (енергію, інформацію і т. ін.), дістає можливість виділитися з середовища і протиставити себе оточенню» [111].

Що ж до співвідношення понять збереження і стійкості, то вони багато в чому тотожні. Тому цілком правомірне визначення одного через інше. «Стійкість живих систем у широкому сенсі, – пише П. Водоп'янов, – є не що інше, як притаманна їм здатність до збереження основних атрибутивних функцій життєдіяльності, здатність відтворювати життєвий процес з покоління в покоління» [32, с. 50]. Водночас між ними існують і відмінності. Збереження «за своїм змістом є більш широким поняттям, ніж стійкість. Однак, на відміну від збереження, стійкість має активний характер, тобто висловлює момент спротиву, що здійснює ця система по відношенню до зовнішнього впливу» [32, с. 50].

Гомеорез як явище неможливо досягнути без уточнення сутності явища живого. Тут ми маємо виходити з трьох вимог до живого, які сформульовані Е. Бауером [7, с. 26-28]. На думку цього дослідника, перша вимога до живих систем полягала в тому, що живі системи за незмінного довкілля не повинні знаходитися в рівновазі, але повинні

мати різниці потенціалу, які вирівнюються без зовнішнього сприяння, тобто вони мають бути здатними виконувати роботу.

Друга умова вимагала, щоб за будь-якої дії ззовні, отже, за будь-якої зміни стану довкілля система повинна виконати роботу, яка впливала б на зміни стану, викликані цією зовнішньою дією, і змінювала б їх.

Третя вимога говорить: робота живих систем за будь-якого довкілля спрямована проти рівноваги, яка повинна була б настати за цього довкілля за цього первинного стану системи. Слід зазначити, що ця вимога, як і інші дві, жодним чином не суперечить законам фізики, особливо термодинаміки.

Щодо визначення сутності живих систем цей дослідник писав: «Ми стверджуємо, що матеріальні системи, позначені нами як живі, і в цьому відношенні мають характерну властивість – стійку нерівновагу, і ми називаємо живими тільки такі системи, які цю властивість мають».

Цю властивість ми сформулюємо таким чином: щоб позначити систему живою, ми вимагаємо від неї, щоб вона витрачала свою працездатність, тобто свою вільну енергію, яку вона має за незміненого довкілля, завжди на таку роботу, яка приводить за цього довкілля до змін в умовах системи, що підвищують її працездатність.

Інакше кажучи, у системі повинні існувати пристосування (властивості – авт.), що сприяють тому, щоб працездатність системи і за незмінного довкілля завжди витрачалася на такі роботи, які підвищують працездатність самої системи. Словом, працездатність має бути використана в інтересах власної працездатності.

Оскільки система тільки тоді буває працездатною, коли вона не знаходиться в рівновазі, бо за рівноваги в ній не може відбуватися жодних змін без зовнішнього сприяння за незмінених зовнішніх умов, то ми можемо формулювати нашу вимогу ще і таким чином: у живих сис-

темах мають завжди бути пристосування (властивості – авт.), які перетворюють працездатність системи за незміненого довкілля на роботу проти рівноваги, яка настала б за цього довкілля і за цього стану системи.

Цим ми поставили умову і відносно виду і напряму роботи, яка має бути використана за незміненого довкілля. За зовнішніх дій, тобто за змін стану довкілля, ми знаходимо обов'язковим у нашій другій вимозі, щоб система виконала роботу, що змінює ефект зовнішньої дії. Для даного випадку щодо виду і напряму роботи ми ставимо таку ж вимогу. Але маємо зауважити, що цю вимогу ми ставили не безумовно за будь-якої зовнішньої дії, а вимагали лише, щоб такі роботи, що змінюють ефект зовнішньої дії, загалом відбувались.

Тоді нашу третю вимогу можна подати наступним чином: якщо відбувається зовнішній вплив на живу систему і остання виконує роботу, що впливає на очікуваний від цієї дії і від первинного стану системи ефект, то робота системи полягає в такій зміні ефекту, внаслідок якої за цієї зовнішньої дії, за зміненого довкілля працездатність системи підвищилася, або, іншими словами, у разі, якщо система за зовнішньої дії виконує роботу, то ця робота спрямована проти рівноваги, яка настала б за зміненого довкілля і первинного стану системи» [7, с. 26-27].

Позитивний зворотний зв'язок репрезентує на поверхні життя у сфері соціального менеджменту діяльність принципу стійкої нерівноваженості. Цей висновок ми робимо на основі всезагального закону біології, який свідчить, що: «усе і тільки живі системи ніколи не бувають у рівновазі і виконують за рахунок своєї вільної енергії постійно роботу проти рівноваги, потрібної за законами фізики і хімії за існуючих зовнішніх умов» [7, с. 32].

Визнавши цей закон як дійсний, ми можемо застосовувати тоді в будь-якому окремому випадку, тобто за всякого життєвого явища будь-якої живої істоти, зокрема й до

соціальних систем, причому, виходячи з його правильності, можемо вказувати, що це життєве явище представляє фактично спеціальний випадок цього закону і не суперечить йому. Подібний загальний закон, оскільки він правильний і веде в будь-якому окремому випадку до вірних ув'язувань фактів, що не суперечать, і тому завжди ставиться на чільне місце в будь-якому дослідженні, називається принципом. Так, наприклад, говорять «принцип Д'Аламбера», «принцип Гамільтона», «принцип інерції» і ін. в механіці, «принцип збереження енергії» в термодинаміці і т.ін.

Пасіонарність, за Л. Гумільовим, також дає уявлення про канали генерації енергії, що рухають світову спільноту. Жива речовина, більше того, розумна, вступаючи в контакт із зовнішнім, а точніше космічним середовищем, може одержувати з нього різноманітні продукти, серед яких, насамперед, варто назвати пронизуючий потік протонів – основного «будівельного» матеріалу Всесвіту. Воно стає активним, збирає і розподіляє в біосфері отриману в формі випромінювання енергію, перетворюючи її, в решті-решт, у земному середовищі на вільну енергію, здатну виконувати роботу. Це означає, що ми знайшли умови, за яких розумна жива речовина може створювати соціальний світ [Див. : 40-41].

Наразі є резон уважніше придивитися до ідей східної філософії, і, зокрема, до даосизму. Ще Лао-цзи виступив, як відомо, з космологічною теорією, згідно з якою з «Дао» народжуються «чи» (енергії), після цього «форма», «речовини» і далі з'являються «всі речі» [Див. :144, с. 83]. Такий підхід притаманний сучасній фізиці, в якій енергія може передувати речовині [Див. :110, с. 18-19]. Соціальний світ, як бачимо, тут – не виняток.

З іншого боку, жива речовина перебуває в полі фотонного випромінювання, що теж діє на неї. При цьому

число фотонів у Всесвіті у 10^9 або навіть 10^{10} ступені перевищує число протонів [Див. :51, с. 28].

Це означає, що людина, контактуючи із зовнішнім середовищем, фільтрує космічні потоки речовини – енергії – інформації, як медуза фільтрує морську воду, вилучаючи з неї необхідне для себе, і тим самим робить корисну роботу, очищаючи море.

Оригінальні і самі процеси засвоєння розумною живою речовиною зовнішнього матеріалу і творення з нього соціального світу. Так, наприклад, засвоєння потоку протонів відбувається у формі збудження в людському організмі того ж самого змісту, який присутній в об'єктивній формі універсуму. «Та обставина, що замість впливу зовнішніх причин ми знайшли для організму визначення збудження зовнішніми потенціями, – писав Г. Гегель, – складає важливий крок на шляху до істинного уявлення організму» [38, с. 504].

У фізичному плані взаємодія виглядає як свого роду «резонанс» коливання внутрішнього силового поля окремої людини і коливання зовнішнього енергоінформаційного поля соціальної спільності – групи, колективу, етносу, народу, зрештою, людства. Механізм самозбудження енергетичної взаємодії окремої людини і соціальної групи отримав найменування «пасіонарність». Він детально описаний Л. Гумільовим, зрозуміло, на основі творчого застосування останнім теорії поля Гурвича щодо явища етногенезу [Див. :41].

Водночас важливо пам'ятати про те, що вся генетична інформація біосистеми зосереджена в макромолекулярній упаковці, а вилучення потрібної інформації, її структурування в послідовності обмінних процесів визначається динамічною функцією поля. Весь об'єм хімічних перетворень в клітині, який дорівнює 10^{11} - 10^{12} актів реакцій на секунду, регулюється функцією, що спрямовує по-

ля клітини і реалізується хімічними ланцюговими реакціями [Див. : 51, с. 57].

З наведеної вище моделі саморозгортання універсуму за рівнями стає зрозумілим, що при імпульсі з боку космічної свідомості макрорівень збагачується, а при імпульсі в бік підвалин космічної свідомості, навпаки, макрорівень збагачує своїм змістом Всесвіт.

Зовнішні джерела енергії людина створила штучно, з метою посилити свою агресію, спрямовану на оволодіння зовнішнім середовищем, як тим, що належить іншим, і тоді вона створила атомну енергетику, розв'язала протягом своєї історії понад 2000 воєн.

«Прогресивна еволюція з природною селекцією можлива тільки як саморозвиток континуальної самоорганізації індивідуальних систем, – зазначає Ж. Бодрійяр у праці «В тіні мовчазної більшості, чи кінець соціального» [21]. – Негативна еволюція пов'язана з появою на історичній авансцені маси, соціальна енергія якої вже згасла, яка перестала бути соціальною енергією і знаходиться в тіні мовчазної більшості», – далі зазначає Ж. Бодрійяр [21].

Є ще надія на те, що людина освоїть і фотосинтез, і сонячну енергію, і енергію зірок, і стане володарем космічного середовища. «Сенс, закладений в мету, – ось що тільки може обмежити і обмежує діяльність людини на практиці, – зазначає В. Бех у праці «Філософія соціального мира». Причому тут вона не може вийти за межі розвитку свого біологічного організму. Це означає, що, у міру біологічного дозрівання, їй будуть доступні інші сенси, простори і світи. Це обов'язково проявиться на практиці постановкою нових, раніше недоступних їй цілей у практичній діяльності, наприклад, вільне пересування по Космосу» [14, с. 253].

Причинність у сфері управління соціальними процесами є предметом особливої нашої уваги, оскільки саме

вона визначає характер породження, становлення, функціонування і розвитку феномена шляхом інноваційних змін. Саме тут у ході організаційної діяльності ціннісний і смисловий компоненти стають одночасно безпосередніми і опосередкованими підставами, що відображають причинний і наслідковий зв'язок. Під причинністю в цьому випадку розуміється відношення необхідного «породження», «виклику» та інших змін певного об'єкта внаслідок матеріального впливу на нього іншого об'єкта [22].

Залежно від того, яка з двох видів детермінант ціннісно-смислової детермінації – цінність чи смисл – виступає як збудник процесу, ту вважають причиною, а інша – виступає наслідком. Таким чином, ми маємо причинно-наслідкову або наслідково-причинну картину, або класифікацію соціальних явищ [116].

Ціннісно-смисловий конструкт зумовлює використання щонайменше двох видів причинності, а саме: телеологічної й каузально-механічної. Яка з них буде домінувати в кожному конкретному випадку, залежить від орієнтації людини, що культивує управлінську практику. Якщо домінуватиме смислова детермінація / регуляція, то ми маємо справу з телеологічною причинністю. Це означає, що діє телеологічний принцип, тобто мета визначає розвиток соціальної системи. Цільовий підхід прийшов на зміну рефлексивній поведінці людини. Як зазначав Л. Фейєрбах, «загалом, людина є істотою, що діє згідно з відомими цілями; вона нічого не робить без мети» [116, с. 629].

Ще І. Кант писав про те, що телеологія – «...не більше ніж регуляторний принцип розуму, що має на меті привести до вищої систематичної єдності при посередництві ідеї доцільної каузальності вищої причини світу, так нібито вона як вища мисляча істота була причиною всього, згідно з наймудрішим задумом» [52, с. 583]. При цьому визначення телеології І. Канта можна співвіднести як з

причинністю, що панує на мегарівні, так і з її проявом на макрорівні.

У «Науці логіки» Гегель розглядає телеологію в єдності трьох моментів: суб'єктивної мети, засобу й досягнутої мети. Рух мети від суб'єктивного поняття до реалізації в зовнішньому світі є вирішенням суперечності між суб'єктивним та об'єктивним. Активною стороною, що забезпечує хід вирішення суперечності, виступає мета – «суб'єктивне поняття як істотне прагнення й спонука до зовнішнього самопокладання» [37, с. 193]. Мета є не просто суб'єктивним образом бажаного майбутнього, вона «є всередині самої себе спонукою до своєї реалізації» [37, с. 195].

Ми схильні до того, що принцип телеології слід відносити до макрорівня, якщо йдеться про конкретну мету діяльності людини. Водночас його можна розглядати і як принцип, що діє на мегарівні, якщо мова йде про ідеал або ідею загалом як спонукальний чинник поведінки людини. Але доведеним є той факт, що мета в життєдіяльності соціальних систем відіграє роль атрактора розвитку й активізує всі без винятку процеси, оскільки при наявності мети в соціальній системі з'являється ефект подвійного існування.

Суть його полягає в тому, що система знаходиться у стані структурної напруги, викликаній протиріччям, що виникло між її реальним станом і тим станом, до якого вона має бути переведена в майбутньому, і який визначається запропонованою метою. Але соціальна система не може водночас знаходитись у двох вимірах, тобто мати значні відмінності між морфологічними параметрами й характеристиками функціонування. Система починає вирішувати завдання їхнього суміщення, виходячи з обраної нею мети. Намагаючись позбутися напруги, що виникає, система змушена переходити зі стану наявного

функціонування до фази еволюційного руху й набуття нового стану.

З огляду на прискорення всіх без винятку соціальних процесів, вітчизняні дослідники виступають за реалізацію принципу «нової телеології» І. Пригожина [80, с. 34]. Суть вказаного прискорення необхідно розуміти як становлення принципово нового етапу в тому розвитку всіх явищ реального світу, згідно з яким в історичній тенденції цього розвитку здійснюється створення складніше організованих відкритих систем. Тобто якщо в природі ця тенденція здійснюється шляхом стихійно діючих механізмів, а в людей, що жили в минулих епохах, крім того, також за допомогою їхнього інтуїтивного мислення та розкриття у свідомості (мові, релігійних вченнях, науці, філософії тощо) деяких окремих синергетичних механізмів цієї тенденції, то в нашу епоху виявилась явна недостатність цих форм.

Тому більшість синергетиків звертають основну увагу на необхідність переходу від пануючого сьогодні етапу розробки окремих проблем синергетики як «фрагментарних, локальних і непослідовних» до розробки системи синергетичної філософії та механізмів її впровадження в життя з метою вивчення причинних засад саморозгортання соціального світу. В. Лутай прямо вказує на необхідність використання принципу телеології в аналізі реформування освітніх систем як різновиду соціальних систем [80, с. 34].

Якщо ж життєдіяльність соціальної системи визначається переважно гострими потребами її трудового колективу або недостатнім контролем над потребами і емоціями, то ми маємо справу з каузально-механічною причинністю. Актуалізація потреб на засадах каузально-механічної причинності призводить до формування цілей і завдань як засобу створення програми з їх задово-

лення та отримання результату, що забезпечує система саморегуляції.

Ступінь задоволення основних потреб є однією зі складових «змінної», котра визначає актуальну форму й структуру діяльності. Ця категорія є «специфічно людською формою активного ставлення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни й перетворення в інтересах людей» [139, с. 160]. Вона містить у собі мету, засіб, результат та сам процес діяльності, в основі якої лежать дві протилежності – виробництво або освіта та життєва активність. Отже, в основі задоволення вітальних потреб лежать речовинно-енергетичні впливи, а соціальні потреби задовольняються на основі інформаційних впливів, що мають дещо іншу будову.

У каузально-орієнтованих людей смислова регуляція буде займати похідне положення, що супроводжуватиметься полізалежністю від обставин, фіксацією уваги на минулому і сьогоденні, реактивністю поведінки, навіть агресивністю. Там, де вона має місце, з'являються конфлікти, заздрість, помста та інші негативні явища.

Вільна причинність у сфері управління соціальними системами має необмежений простір для виявлення, оскільки доба інноваційного економічного розвитку вимагає від особистості креативності. До цього нас підштовхує зміна принципів розвитку: від принципу динамічної рівноваги до принципу сталої невірноваженості. Її прояв у цій сфері має ситуативний характер і може бути як бажаним у випадку, коли пропонуються інновації, що сприяють подальшому розвитку світової спільноти, так і небажаним, скажімо, коли йдеться про строго регламентовані процеси, наприклад, навчання і виховання.

Подвійна оцінка вільної причинності впливає з подвійної ціннісно-смислової детермінації явища управління, що визначається координатами площини, у якій формується і функціонує управління. Про це йшлося вище.

У випадку активності ціннісної складової – вона не завжди є небажаною, а щодо смислової, то, навпаки, вона очікувана. Розглянемо це більш детально.

Вільна причинність, як писав І. Кант, це «здатність мимоволі починати стан; отже, причинність свободи не підпорядкована за законом природи іншій причині, яка визначала б її в часі. Свобода в цьому сенсі є чиста трансцендентальна ідея; вона, по-перше, не містить у собі нічого запозиченого з досвіду, і, по-друге, предмет її не може бути визначеним у жодному досвіді, оскільки загальний закон самої можливості будь-якого досвіду полягає в тому, що усе те, що відбувається, має причину, отже, каузальна причини, яка сама відбувається або виникає, також повинна, у свою чергу, мати причину; завдяки цьому уся сфера досвіду, як би далеко вона не тягнулася, стає сукупністю однієї лише природи. Але оскільки цим шляхом не можна отримати абсолютної цілекупності умов у причинному зв'язку, то розум створює собі ідею спонтанності, здатної сама собою починати діяти без передуючої іншої причини, яка, у свою чергу, визначала б її до дії за законом причинного зв'язку» [52, с. 327-328].

З-поміж сучасних дослідників І. Цехмістро, спираючись на праці С. Біра, зауважує, що фізична причинність є найпростішою і найпримітивнішою формою зв'язку в системах і має дуже віддалене відношення до процесів саморегуляції в організмі і суспільстві. Він вводить у науку гіпотезу про те, що в основі розумових процесів у природному інтелекті лежать не причинні схеми, а імплікативні зв'язки і залежності. «Людина, що повністю віддалася своїй моральній меті і обов'язку, швидше піде з життя, ніж відмовиться від імплікативних дій, що впливають зі змісту її мети і обов'язку, а значить – нерозривно пов'язаних з її свідомістю і самим її існуванням» [145, с. 37], – пише І. Цехмістро.

Для нас це означає, що в обґрунтуванні причинності явищ в колективній свідомості потрібно виходити з того, що імплікативність індивідуальної свідомості різко підвищує міру невизначеності зародження і протікання соціальних процесів у соціумі.

Отже, у соціальному світі панує вільна причинність, яка здатна круто змінювати хід і спрямованість соціальних процесів. Звідси пояснюється специфіка соціального процесу, яка полягає в спонтанності виникнення і швидкоплинності протікання. Поява соціальної форми руху універсуму є не одномоментний акт, нехай навіть геніального творіння, а процес, який породжений і підтримується кожною окремою людиною, досягає стійкості і повноти прояву тільки за спільного функціонування великих груп людей, етносів.

При цьому постійне збільшення чисельності продуцентів інтелектуальної енергії, неухильне підвищення рівня їх природної зрілості, наростання міри їх індивідуальної і колективної активності, на думку дослідників цього явища, неминуче веде до ноосферного вибуху в майбутньому комплексі саморегуляції, в якому об'єднується спонукальний і виконавчий компоненти» [118, с. 63].

Розглянемо варіант ціннісно-детермінованого процесу, наприклад, освіти, коли вільна причинність не завжди є бажаною, оскільки навчально-виховний процес – достатньо жорстко регламентована система. Вільна причинність виявляється, з одного боку, як незалежність людської волі від спонукання імпульсами чуттєвості, оскільки людині взагалі притаманна здатність довільно визначати себе незалежно від примусу з боку чуттєвих спонукань, які формуються динамічною функцією електромагнітного поля, а з іншого, – між окремими особистостями як агентами результуючої соціальної взаємодії, якій притаманний більший ступінь свободи. На нашу думку, саме

завдяки властивостям вільної причинності та нелокальному типу зв'язку можливо досягнути механізму дії інтуїції.

Парадоксальним є той момент, що вільну причинність необхідно прищеплювати випускникам будь-якого навчального закладу, оскільки вони мають діяти у інноваційному середовищі. Вивчення суперечностей і видів причинності, що діє у межах освітянської сфери, – це поле для майбутніх досліджень, оскільки ми все ж таки племкаємо надію на те, що з часом Україна набуде достатніх темпів соціально-економічного розвитку і політичної стабільності, і у нас з'явиться можливість творчо підходити до організації навчально-виховного процесу.

Отже, ми можемо зробити декілька важливих висновків з цього підрозділу, а саме:

- по-перше, ми переконались у тому, що соціальне тіло, а ширше – соціальний організм, дійсно є диспозитивом, що може інтегрувати у цілісність управління технічними, біологічними і соціальними системами;

- по-друге, ми відтворили у ході аналізу генезис явища управління і формалізували незалежний від людини процес його породження, оскільки самоорганізаційні процеси є наслідком саморуху універсуму сходинками власного саморозгортання і його атрибутивною властивістю;

- по-третє, ґрунтовно відтворили планетарні умови і чинники породження управління, подали головні характеристики цього процесу, такі як простір, час, причинність, що сприяли його виходу назовні і є методологічними обмеженнями і одночасно вихідними призмами для подальшого аналізу явища;

- по-четверте, з'ясували, що біологічні системи породжують соціальні і технічні системи, як продукти другої природи, і тому генетично пов'язані з ними, і перша скрипка належить саме біологічним системам, що має

бути врахованим при аналізі філософських засад формування загальної теорії управління;

– по-п'яте, управління з'являється тільки на тому етапі, коли в ціннісно-смысловій площині саморуку універсуму з'являється людина і стає джерелом і носієм організаційної діяльності шляхом впливу на технічні, соціальні і біологічні системи. Причому ступінь впливу на них у нього різний: якщо на технічні і соціальні він більш-менш прогнозований, то на людину – проблематичний, оскільки вона сама є джерелом такої ж, а може навіть більш ефективної/агресивної організаційної активності/діяльності;

– по-шосте, філософія управління має висвітлити усі використані тут когнітивні форми для характеристики управління, зокрема й морфологію, і функції підсистеми управління у соціальному цілому, так як для забезпечення функціональності системи управління вона повинна мати морфологічний орган – носія функцій, а також висвітлити його місце і роль у системі саморегуляції цілого;

– по-сьоме, матеріал цього підрозділу потребує доповнення генетичним аналізом соціального управління з боку філософії управління такими характеристиками особистості, що здатні забезпечити породження, відтворення і розвиток управління, тобто йдеться про специфічний вид свідомості, так як геологічний процес не може не мати свого власного сегменту у свідомості людини, і ще багатьох інших когнітивних продуктів, що дозволяють їй активно творити і відтворювати організаційну складову в саморусі універсуму;

– по-восьме, зрештою, матеріал цього підрозділу відкриває можливість філософії управління вийти на оцінку внеску концепції управління соціальними процесами в загальну теорію управління технічними, біологічними і соціальними системами.

Далі ми можемо перейти до аналізу природи, сутності, змісту і форм управління соціальними системами.

1.2. Філософська рефлексія природи, сутності, змісту та форм управління соціальними системами

Завданням цього підрозділу є гносеологічний аналіз головних складових явища соціального управління з тим, щоб далі можна було оперувати наповненими філософськими категоріями: природи, сутності, змісту і форм у ході дослідження його морфології і атрибутивних властивостей.

Нагадаємо, що гносеологія (від грец. γνῶσις – «знання» і λόγος – «вчення, наука») – теорія пізнання. Термін «гносеологія» був уведений і активно застосовувався в німецькій філософії XVIII ст. Це розділ філософії, що вивчає взаємовідношення суб'єкта і об'єкта в процесі пізнавальної діяльності, відношення знання до дійсності, можливості пізнання світу людиною, критерії істинності і достовірності знання. Теорія пізнання досліджує суть пізнавального відношення людини до світу, його початкові і загальні підстави. Вона вивчає явище і відбиває його у формі наукового знання.

Ми відносимо себе до тих, хто стоїть на позиціях гносеологічного оптимізму, тобто визнаємо, що світ можна пізнати, пізнання немає меж, потрібні лише час і засоби дослідження. Це означає водночас, що ми не поділяємо точки зору агностицизму, скептицизму і соліпсизму.

Після генетичного аналізу соціального управління логічним кроком є аналіз його природи. Геологічний характер явища саморегуляції природи, у просторі якої за участю людини проявляється момент управління, обумовлює природу явища. З боку об'єктивності – це інформаційна взаємодія, а з боку суб'єктивності – це цілераціональна діяльність людини або групи людей. Тому можна стверджувати, що будь-яке управління має духовну, семантичну, логічну, енергетичну, інформаційну, діяльні-

сну природу. Якою з цих характеристик природи феномена скористатися, залежить від погляду дослідника і мети, яку він ставить перед собою у даному конкретному випадку.

Філософія управління обов'язково має оцінити природу управління з точки зору «матеріальне – духовне» або «матеріальне – ідеальне». У такому семантичному фільтрі управлінські відносини постають як духовні і ідеальні.

Найбільш поширеним на природу управління є погляд з позицій інформаційної і діяльнісної складових, у яких зафіксовані погляди з боку об'єктивності і суб'єктивності в цьому явищі. Тому зупинимось на них більш детально. Організаційну діяльність людини ми розглянемо далі, а наразі нас цікавить інформаційний портрет природи соціального управління.

Тож інформація / знання має займати в нашому дослідженні особливе місце, оскільки саме її рух та модифікація слугує лакмусовим папером оцінки стану і перспектив всього процесу управління і його окремих фаз, незважаючи на те, що вона є досі невизнаною філософською категорією. Водночас, саме ж інформація і ентропія сьогодні стали основоположними поняттями теорії самоорганізації і теорії розвитку.

Тому необхідно розкрити поняття, яке К. Шенон охарактеризував як зняття невизначеності, У. Ешбі – як кількість різноманітності, І. Новік вважав, що інформація щодо відображення займає таке ж місце, як енергія у відношенні до руху, тому інформація являє собою якісну і кількісну характеристику упорядкованості відображення [59, с. 19]. Не знав відповіді і основоположник кібернетики Вінер, її визначення він звів до фрази: «Інформація – це інформація, а не матерія і не енергія».

Згодом теорія інформації активно розвивалася. У ній виникло багато напрямків: статистичний, семантичний,

якісний, алгоритмічний та інші, однак жоден з них не дасть адекватної відповіді на запитання – що ж таке інформація і як її правильно вимірювати і тлумачити. Проблема і дотепер залишається невирішеною.

У цьому дослідженні ми використовуємо термін «інформація» як виразника духовного світу, тобто він виконує функцію, аналогічну тій, яку виконує речовина для світу матеріального. Це означає, що нас буде цікавити, передусім, аксіоматичний аспект інформації, який здатний формувати в людини систему норм соціальних реакцій (транс-акцій). У ході дослідження є сенс звернути увагу на концепцію інформації, запропоновану М. Бургінім та В. Кузнецовим, що передбачає покращення або вдосконалення структури [24, с. 62].

Ця теорія побудована на двох системах принципів. Перша система дасть відповідь на запитання, що таке інформація і які закономірності її функціонування, а друга – розглядає засоби виміру інформації.

Для нас принципово важливим є те, що, виходячи з першої системи, М. Бургін зробив дуже важливий висновок, який спростовує традиційні уявлення: інформації в чистому вигляді не існує. Але це «ніщо» проявляється і дасть про себе знати як «щось» у дії. Це як промінь світла: сам по собі невидимий, він висвічує, робить видимими тіла, які потрапили під його дію. Отже, інформація є наслідком специфічного процесу, що протікає в другій природі, оскільки вона є величиною функціональною.

Для нас особливо цінним є те, що, виходячи з іншої гіпотези, автор доводить різницю між знаннями і інформацією. Це істотно різні речі. Висновок, що здається на перший погляд таким незвичним, є принципово новим у науці, і переконливо аргументується М. Бургінім. Не заглиблюючись у тонкощі аргументації автора, можна викласти суть його основної ідеї в такому твердженні: знання – подібні матерії, а інформація – енергії. Таке співвід-

ношення понять матерії та інформації є цілком прийнятним для обґрунтування взаємодії технічних, біологічних і соціальних систем і пояснення процесів, що тут відбуваються.

При цьому каналами управління циркулює не проста інформація, а спеціальна – управлінська, що має два різновиди: директивна та виконавча. Ця обставина, наявність двох видів інформації, свідчить про те, що управління розташоване у вертикальній площі саморуку універсуму, що має координати «цінності – смисли».

Матеріал, у якому фіксується похідна субстанція від соціальних відносин, а саме її ми називаємо третьою природою, є, на нашу думку, не що інше, як інформація, що несе смисли. Про особливість інформаційного забезпечення управлінської діяльності свідчить той факт, що на практиці виникла спеціальна мова, якою користується система управління. Продемонструвати цю закономірність легко на прикладі КПРС, яка виконувала в соціальному організмі СРСР функцію системи управління. Й. Сталін, наприклад, виступаючи від імені політичної партії, вдавався до висловів як антропоморфного («партія говорить своєю мовою»), так і техніцистичного, навіть військово-техніцистичного (преса – «найсильніша зброя», «гостра зброя») характеру [25]. Як аргумент на користь такого твердження можна навести і факт видання спеціальних словників, де концентрується специфічний тезаурус для управління соціальним розвитком [125].

Відсутність ознак управлінського походження в інформації ми вважаємо інформаційним шумом, який переважує комунікаційні системи, й у ньому може загубитись дійсно важливе повідомлення, яке має здійснити функцію організації відносин. Водночас може вироблятися та надсилатись у комунікаційні мережі дезінформація, яка має цільову спрямованість посилити ентропію технічних, біологічних і соціальних систем. Так званий

«чорний PR», що набув небувалих масштабів під час політичних виборів в Україні, є саме таким «нездоровим» різновидом інформації.

Природа управління має чітко виражене владне забарвлення, оскільки користується владою як своїм інструментом. На владний характер управління звертають увагу майже усі його теоретики. Тож на основі літературних джерел можна стверджувати, що управління не тільки використовує феномен влади для упорядкування відносин в управлінні технічними, біологічними і соціальними системами, а й має однакову з ним природу, якщо оцінювати організаційну діяльність як інструмент регулювання розвитку технічної, біологічної і соціальної систем. Політична взаємодія є не що інше, як діяльність людей з отримання, розподілу і реалізації влади, а організаційна взаємодія – колективна діяльність з упорядкування відносин між людьми, що без легітимної влади зробити неможливо.

Але між ними існує й суттєва різниця, оскільки влада – це соціальний інститут і в ньому немає місця людині, а управління – соціальний організм, оскільки залучає у свою структуру суб'єкта. Для ілюстрації можна навести низку аналогій. Така різниця існує, наприклад, між інститутом релігії і церквою, між інститутом шлюбу і сім'єю, між інститутом освіти і системою освіти.

Логічно припустити, що природі управління притаманно декілька спільних з владою характеристик, а саме:

– вони, влада і управління, дійсно мають інституціональний характер, оскільки унаслідок поглибленого теоретичного аналізу доведено, що їх буття має нормативно-ціннісну основу, що існує у вигляді специфічного смислового поля незалежно від суб'єктивного фактора, оскільки явище виникає у структурі суспільства, як його атрибутивна властивість і орган творення і відтворення за-

гальної життєспроможності соціального організму країни;

– влада і управління мають духовну (семантичну) природу, онтологічно відтворену у смислах, якими ми користуємося, не помічаючи, що це продукт третьої природи, і тому сприймаємо їх у своїй свідомості, переробляємо у самосвідомості і підсилюємо існування третьої природи шляхом застосування механізму смислоутворення;

– сутність відносин влади і управління слід розглядати як вираження самоупорядкування його внутрішнього змісту, що виявляє себе в єдності всіх багатоманітних і суперечливих форм його буття або як відносини командування та підпорядкування;

– зміст влади і управління корисно аналізувати як систему узгоджених комунікацій, що розкривається нами як сукупність процесів упорядкування взаємодії людей, котрі відбуваються шляхом локалізації в просторі та циклізації в часі. За призначенням – це специфічна цілераціональна діяльність людей з упорядкування взаємовідносин між ними;

– корисно мати на увазі чотири головні атрибутивні риси управління, що притаманні їй владі, а саме: воля суб'єкта управління, що має реалізуватись у владному просторі і в певному часі; мета управління, для реалізації якої суб'єкт застосовує владу, що визначає майбутній стан технічних, біологічних і соціальних систем, незважаючи на очікування об'єкта владного впливу; сила, котра підкорює, реалізується шляхом застосування специфічних засобів управління, наприклад, специфічної мови або спеціальних комунікативних мереж інформаційного походження, силових структур, МВС, органів розвідки і контррозвідки, армії або поліції; соціальна відповідальність, що детермінується надзвичайно потужними сила-

ми владного впливу суб'єкта управління на об'єкт управління;

– різниця між ними полягає у формах реалізації влади і управління: якщо владу в країні ми характеризуємо як: автократію або авторитаризм, демократію, охлократію, технократію, олігархію, бюрократизацію, ноократію, то управлінню притаманна інша характеристика – стиль, тобто йдеться про демократичний, ліберальний і автократичний стилі управління.

Сутність соціального управління та його характеристика є першочерговим завданням філософії управління. Під сутністю соціального управління необхідно розуміти його внутрішній зміст, що виявляє себе в єдності всіх багатоманітних і суперечливих форм його буття. При цьому явище управління – це те або інше виявлення (вираження) логіки третього світу, зовнішні, безпосередньо дані форми його існування.

У мисленні ж категорії сутності і явища соціального управління висловлюють перехід від розмаїття наявних форм феномена до його внутрішнього змісту і єдності, до поняття. Оскільки управління як складова саморегуляції соціального світу являє собою тотальність, то досягнення його сутності становить головне завдання філософії, а точніше, такого її специфічного напрямку, як соціальна філософія, у якій розумна людина відіграє, як і суспільство, одну з головних ролей.

Сутність соціального управління полягає в організаційній взаємодії. Організаційна взаємодія – це свідомий і керований процес, який визначається рівнем співвідношення потреб, інтересів і цілей організованих суб'єктів спільної діяльності, тобто членів того чи іншого соціального утворення. Управління процесом організаційної взаємодії є невідривним від управління соціальним утворенням (системою) як таким, що перебуває в постійному розвитку, і передбачає наявність достовірної інформації

про цілісне функціонування цього соціального утворення, а також особливості й можливості реалізації інноваційних проектів, спрямованих на постійне вдосконалення його діяльності. Це характеризує організаційну взаємодію як багаторівневу систему з широким спектром розподілу організаційних сил суб'єктів соціального управління, що дає змогу виявляти, уточнювати й формувати спільні цілі, упорядковувати організаційні зв'язки та відносини між цими суб'єктами [134, с. 22].

М. Туленков, як автор цієї категорії, вживає її у двох сенсах [135, с. 62]. У широкому сенсі організаційна взаємодія в соціальному управлінні – це різновид соціальної взаємодії, що забезпечує комплексний і взаємоузгоджений зв'язок елементів соціального утворення (соціальної системи) та його організаційної структури управління при взаємоузгоджених відносинах із зовнішнім середовищем.

У вузькому сенсі – це взаємовигідні та узгоджені за цілями, часом, місцем і ресурсами дії членів організаційного формування (контрагентів, партнерів, виконавців), якими можуть бути суб'єкти господарської та управлінської діяльності – фізичні, юридичні і посадові особи.

Розміщення організаційних сил суб'єктів соціального управління в будь-якому соціальному утворенні (системі) формується їхньою позицією, мотивами, цілями, інтересами, уподобаннями, ідеологією, системою цінностей, а також програмами спільної діяльності й формами організаційного поведіння. Отже, суб'єкти соціального управління спільно утворюють організаційні механізми функціонування і змін, єдності дій і поведінки, внаслідок чого, власне, і формується цілісна система організаційної взаємодії в соціальному управлінні.

Організаційна взаємодія ґрунтується на організаційній дії, що містить такі елементи: а) активний індивід (або група людей), що діє, зі своїми потребами, інтересами і

цілями; б) конкретне організаційне середовище, в якому відбувається дія (ситуація); в) орієнтація суб'єкта дії на конкретні умови середовища (на ситуацію), що дозволяє визначити конкретні шляхи досягнення поставленої мети; г) орієнтація суб'єкта дії на реакцію оточуючих (тобто на їхню реакцію на його дію), врахування якої є не менш важливим для досягнення обраної ним мети, ніж орієнтація на умови середовища. Водночас організаційна дія, що виражає залежність людей (або їхніх соціальних груп), проявляється в організаційному зв'язку (взаємозв'язку), який охоплює: а) суб'єктів цього зв'язку; б) предмет зв'язку, що характеризує його змістовну сторону; в) механізм здійснення зв'язку та його свідоме врегулювання. Отже, поведінка людини залежить не тільки і не стільки від неї самої, скільки від людей, які діють спільно та справляють взаємний вплив на поведінку один одного. При цьому з прогресом суспільства така залежність невинно зростає та посилюється.

Організаційний зв'язок може виражатися в різних формах: як у вигляді організаційного контакту, коли йдеться про зовнішні, неглибокі, поверхові, найчастіше швидкоплинні зв'язки людей одиничного чи багаторазового характеру, що не спричиняють істотного впливу на їхню життєдіяльність, так і у вигляді організаційної взаємодії, коли йдеться про взаємозумовлені організаційні дії, за яких дії одного суб'єкта управління водночас є причиною і наслідком зворотних дій інших суб'єктів управління. Тобто вона має місце там і тоді, де і коли люди взаємно і порівняно глибоко, стають і регулярно впливають одне на одного, що приводить не тільки до відтворення, але, зазвичай, і до зміни організаційних відносин [135, с. 58-59].

У більшості ж організаційно-управлінських концепцій, теорій і моделей превалює думка про те, що високий рівень організації управління гарантує ефективну реалі-

зацію технологічних циклів у виробничій та невиробничій сферах суспільної життєдіяльності, тобто в технічних, біологічних і соціальних системах. Йдеться про першорядну роль, яку починає відігравати організаційна взаємодія суб'єктів і об'єктів соціального управління на різних ієрархічних рівнях суспільної організації, які пов'язані між собою спільністю цілей подальшого еволюційного розвитку.

Більше того, ключова роль організаційної взаємодії в соціальному управлінні зводиться, головним чином, до створення необхідних умов для нормального функціонування системи соціального управління в транзитивному суспільстві, що постійно розвивається, а проблеми гармонізації природи, людини і суспільства залишаються поза увагою дослідників. Це неправильно, оскільки планетарний світ єдиний за походженням, функціонуванням і розвитком. Як тут не згадати слова О. Богданова з його праці «Тектология. Всеобщая организационная наука» щодо складності соціального завдання, головна складність якого полягає у найбільшій різноманітності. На що дослідник відповідає наступним чином: «узагальнено-усвідомлена їх постановка дає узагальнено-свідомий підхід до них; це перший етап вироблення загальних методів їх вирішення» [19, с. 49].

Зазначеним характеристикам цілісної системи відповідає, на наш погляд, організаційна взаємодія в соціальному організмі планети, де функціонує такий елемент, як загальне управління, оскільки остання є складним і багаторівневим суспільним феноменом, що функціонує в системі взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників.

З іншого боку, вивчення цього феномена в рамках системного підходу здійснюється на якісно вищому рівні, тобто в системі міжфункціональних зв'язків технічного, біологічного і соціального походження, які поєднують усі

елементи в єдине, цілісне системне утворення, що є об'єктивною необхідністю.

Варто наголосити, що основні процеси організаційного підходу збігаються із процесами полімеризації, диференціації й інтеграції як основними в розвинених системах. Процес полімеризації відображає факт виникнення однорідних елементів і зв'язків між ними, що є структурним аспектом організації; диференціація означає зміни елементів структури живого, що є динамічним аспектом організації; інтеграція – це об'єднання диференційованих елементів і зв'язків живого, узгодженість їх проявів, тобто вона є регуляційним аспектом організації [119, с. 19].

Ці аспекти виявляються в принципах організації, які наводить М. Сетров: принципах сумісності, актуалізації, зосередженості, нейтралізації та лабілізації функцій технічних, біологічних і соціальних систем, на основі яких формується саморегулятивна система, що скеровується загальною теорією управління і для якої ми тут розбудовуємо філософські засади.

Кожен із перерахованих принципів відповідає за певний аспект розвитку організації. Так, принцип сумісності відображає необхідність наявності однорідних, здатних до взаємодії елементів навіть для виникнення найпростіших систем, тобто означає сумісність окремо взятих елементів системи (зокрема і системи саморегуляції). Необхідна при цьому також наявність сумісності окремо взятого елемента й цілісності соціальної системи, до якої елемент входить. Ці функціональні взаємовідносини елементів суспільства і складають другу форму сумісності, яку можна розглянути як відношення частини до цілого, що виявляється їх функцією залежності.

Організаційна взаємодія носіїв директивної і звітної інформації за посередництвом культурологічного ядра системи, власна система цінностей, що перетворюється

на сукупність моральних і правових норм, канали такої взаємодії призводять не тільки до ускладнення їх власних структур, але й спонукають морфогенетичний процес, що веде до становлення специфічного морфологічного органу, який націлений на аналіз управлінської інформації.

Сутність цього явища в гносеологічному вимірі може мати й суб'єктивований вигляд, тоді ми маємо справу з «суб'єкт-суб'єктними» відносинами, що є ядром соціального управління. Згадаймо, що організаційні відносини – це «одна з форм прояву організаційної взаємодії (поряд з організаційними структурами, інститутами, організаційними процесами, формуваннями тощо), яка вирізняється тривалістю, сталістю і систематичністю організаційних взаємодій, їхньою самовідновлюваністю та широтою змісту організаційних зв'язків.

Організаційні відносини (як органічна складова управлінських відносин) відображають сталі взаємозв'язки елементів організаційної структури управління, тобто місце, функції, права і відповідальність кожного працівника (або підрозділу), а також конкретні технологічні, економічні, виробничі й організаційно-управлінські зв'язки між ними.

За характером взаємодії виокремлюються організаційні відносини субординації та координації [23, с. 131], а за змістом вони є надзвичайно різноманітними. Це зумовлене, передусім, великим розмаїттям цілей і ціннісних орієнтацій, якими керуються у своїх взаємовідносинах суб'єкти соціального управління (багатство, влада, знання, статус, престиж, справедливість, доброта, дружба тощо).

Можна сказати, що в процесі дослідження ми повинні здійснити трансформацію реального соціального явища буття, оскільки воно здійснює тиск на людей і відчувається ними у формі знання. «Відношення, – писали

К. Маркс і Ф. Енгельс в «Німецькій ідеології», – стають в юриспруденції, політиці і т. ін. – в свідомості – поняттями» [Див. : 89, с. 100].

Іншими словами, у процесі дослідження ми маємо відтворити в ідеальній формі певну систему реально існуючих суспільних відношень. К. Маркс і Ф. Енгельс прямо вказували на те, що ідея, як продукт діяльності філософа, є всього лише уявний «еквівалент» реального відношення. «Відношення для філософів рівнозначне ідеї. Вони знають лише відношення «Людини» до самої себе, і тому всі реальні відношення стають для них ідеями» [2, с. 99]. Відразу ж приводиться ще більш чітке визначення відношення як того, «що філософи називають ідеєю» [2, с. 99].

«Суб'єкт-суб'єктні» відносини є суттєвою ознакою, критерієм розподілу видів управління між собою, оскільки ми вважаємо, що управління біологічними системами спирається на «суб'єкт-об'єктні» відносини, а управління технічними – «об'єкт-об'єктні» відносини. М. Каган, характеризуючи взаємозв'язок спілкування і суспільних відносин, писав, що між ними «існує взаємодія, але вона описується не в поняттях «форма» і «зміст» або «персоналіфікація», а швидше в поняттях «процес» і «продукт». Спілкування є реальна діяльність, що розгортається процесуально, а суспільні відносини – тип зв'язку його учасників, що стає структурою суспільства і, формуючись у процесі практичного спілкування людей, його ж і зумовлює» [49, с. 136].

Окрім цього, автор, посилаючись на К. Маркса, вказує на інший аспект діалектичного взаємозв'язку спілкування і суспільних відносин – усвідомлена цілеспрямованість спілкування (як форми діяльності суб'єкта) і неусвідомлене спонтанне спілкування, і, набуваючи стихійної влади над суб'єктами, сила суспільних відносин. Завершує автор характеристику їхніх особливостей посилаю-

ням на те, що третій аспект діалектики спілкування і суспільних відносин охоплюється зв'язком понять «безпосередні» і «опосередковані», або «прямі» і «побічні».

Для нас надзвичайно важливим є його висновок про те, що «в яких би формах спілкування не здійснювалося, його мета – досягнення спільності (або підвищення рівня спільності) діючих суб'єктів їхніми вільними сукупними зусиллями при збереженні неповторної індивідуальності кожного» [49, с. 63].

Зміст соціального управління також знаходиться в центрі уваги філософії управління. У нашому дослідженні під змістом соціального управління розуміється не сам по собі субстрат соціального явища, а його внутрішній стан, сукупність процесів, які характеризують взаємодію елементів, що утворюють соціальний світ, як між собою, так і з середовищем, і зумовлюють їхнє існування, розвиток і зміну; у цьому сенсі сам зміст соціального управління виступає як організаційний процес, який ще байдужий до форми, а «форма зовнішня до нього; зміст щось інше, ніж форма» [36, с. 86].

При цьому як аксіома постає такий погляд на світ, коли все, доступне раціональному мисленню і ірраціональному спостереженню, постає як соціальне, що перебуває в польовій формі. Водночас зазначимо, що соціальне управління, як впливає з розглянутого вище матеріалу, складається немов би з двох частин: суб'єктивованої і об'єктивованої, які зароджуються на мікрорівні, розташовуються на макрорівні і переходять на мегарівень, а звідти впливають на процес соціальної взаємодії. Соціальна взаємодія є однією з форм взаємодії в природі, вона має об'єктивний причинно-наслідковий характер і є впорядкованою системою взаємовпливу соціальних елементів, що здійснюється за допомогою специфічних носіїв соціального типу взаємодії, якими можуть виступати різні види соціальної інформації.

Наразі маємо всі підстави, щоб стверджувати, що суб'єктивована частина цієї суперечливої єдності знаходиться в структурі людської особистості і перебуває в потенційній формі. Її зміст ми розглянемо далі, де зміст соціального управління буде подано як особистість або як сукупність організаційних ролей, які мають виконувати людські особистості у суспільному житті. Але ми розглядаємо не голі соціальні ролі, оскільки вони швидше тільки зовнішні ознаки соціальної якості, а в єдності з їх духовними складовими, до яких входять почуття, свідомість, самосвідомість, діяльність і інші атрибутивні властивості людини.

Інша частина змісту соціального управління об'єктивована в зовнішньому середовищі. Вона являє собою добре відому нам об'єктивовану реальність – умови організаційної діяльності людини. Її називають суспільством.

На основі вищевикладеного має бути зрозумілим, що зміст соціального управління проявляється в бутті як організаційна діяльність, що являє собою процес, за допомогою якого керівник підвищує негентропію системи, усуває невизначеність, безлад, плутанину та конфлікти між людьми щодо роботи або повноважень і створює середовище, придатне для їх спільної діяльності. «Загалом, – як зазначав О. Богданов, – увесь процес боротьби людини з природою, підпорядкування і експлуатації стихійних її сил є не що інше, як процес організації світу для людини, в інтересах її життя і розвитку. Такий об'єктивний сенс людської праці» [19, с. 70].

Водночас зауважимо, що це достатньо складний вид діяльності людини, і для його реалізації необхідно мати фахові знання і компетенції, а саме:

1. Знання про бажаний стан керованої системи, який виступає як мета системи, що управляє.

2. Знання про траєкторію реального руху керованого об'єкта.

3. Прогноз майбутнього стану системи, до якого повинна привести ця траєкторія.

4. Знання про внутрішні процеси, що протікають у керованій системі і визначають шлях її саморуху, а також про природні закони і механізми, що управляють цими процесами.

5. Знання про можливості, ресурси і засоби, які має у своєму розпорядженні система, що управляє, необхідні для того, щоб знати, чи може вона виконати такі дії, що управляють, щоб змінити природну траєкторію руху керованої системи на штучну.

6. Програма і план таких дій [58, с. 144-147].

Тож складність організаційної діяльності полягає в необхідності вибору рішення з безлічі можливих альтернатив, кожна з яких не поступається решті з погляду раціональності прийняття організаційного рішення. Положення ускладнюється ще й тому, що керувати треба розумними людьми, які мають власні знання, волю, авторитет, досвід і цілі щодо кожної ситуації.

До того ж у кожному виді і горизонті управління треба реалізувати окремий алгоритм. Найлегше це зробити в горизонті управління технічними системами, якщо не звертати увагу на крайнощі, наприклад, управління атомними станціями, аварійними літаками. Складніше це відбувається в управлінні біологічними системами за алгоритмом «суб'єкт-об'єктних» відносин. Найскладніше це зробити в управлінні соціальними системами, де треба реалізувати "суб'єкт-суб'єктні" відносини. Особливо у випадках, коли управління здійснюється в ході організаційної взаємодії багатьох учасників – соціальних вітчизняних, багатонаціональних і міжнародних організацій, скажімо, у ході захисту прав людини, державотворення, екологічного захисту та ін.

Філософія управління пояснює, що практична організаційна діяльність має два різновиди: керівництво і управління / менеджмент. Керівництво і менеджмент ризуються не лише активністю реалізації функції управління, але і мірою передбачуваності своїх дій. Керівництво – націлене у майбутнє, саме тому слово «керівник» є синонімом слова «вождь». Керівник часто змушений діяти в умовах невизначеності, результат керівництва вимірюється якісними параметрами. Керівництво може бути успішним, мудрим, правильним. Менеджмент – циклічний, результат його відомий і обчислюваний.

Можна зробити висновок, що manager – це завідувач, поставлений уміло і розумно керувати чітко обмеженою сферою діяльності. Російськомовне поняття менеджменту вужче, ніж управління і керівництво, ближче до забезпечення функціонування, ніж до розвитку. Менеджер облаштовує ту галузь, яку він контролює, він нічого не вигадує і не займається розвитком. Російська і українська мови відбили цю смислову відмінність і помістили «менеджера» в середину організаційної ієрархії. Порівняймо: менеджер середньої ланки, але вище керівництво компанії.

На постулатах теорії діяльності будує свої міркування про управління і Г. Щедровицький. Формулюючи чітке розрізнення керівництва і управління, він вказує на те, що керівництво припускає існування адміністративної структури з певною ієрархією і системою стосунків. У такій системі, яку описував, зокрема, П. Друкер, люди відмовляються від своїх цілей і завдань і зобов'язуються рухатися тільки відповідно до цілей і завдань організації.

«Діяльність управління, навпаки, здійснюється в тих випадках (і в тих межах), коли підпорядковані системи мають власне функціонування (або навіть розвиток), і орган, що управляє, не пов'язаний з ними безпосередніми адміністративними зв'язками... Таким чином, керова-

на система завжди є відносно незалежною від тієї, що управляє, і система, що управляє, повинна досягати своїх цілей відносно керованої системи, незважаючи на цю незалежність і з урахуванням її» [149, с. 158].

Існує ще одна ознака, яка далеко розводять керівництво і управління, що принципово відрізняються одне від одного. Так, наприклад, діяльність керівництва може здійснюватися тільки в рамках певної, спеціально побудованої організації, тому філософія освіти має пояснювати морфологію систем управління. Організація є конструкцією, і як будь-яка конструкція – має певне призначення, мету, для якої вона і будується. Призначення організації може бути реалізоване, якщо організація забезпечує виконання певних функцій.

Організацію можна розуміти як наслідок певного виду діяльності і як саму цю діяльність. Вона виникає як продукт особливої конструктивної діяльності зі створення організації. Як і будь-яка конструкція, організація будується з конструктивних елементів, якими виступають функціональні місця. Між цими елементами встановлюються визначені організаційні відносини, зокрема, стосунки керівництва і підпорядкування. Створена таким чином організація виступає як штучне утворення. Організатор, що створив її, дивиться на неї як на своє творіння. Тому організація може бути будь-якою, залежно від завдань і цілей організатора, що створив її, і залежить від його світорозуміння.

Після того, як організація створена, функціональні місця в ній починають заповнюватися людьми. При цьому передбачається, що кожна людина і колектив людей, що прийшли працювати в цю організацію, відмовилися від власних цілей і зобов'язуються виконувати роботу, реалізовувати цілі і вирішувати завдання керівництва. Тільки в рамках таких спеціально створених організаційних зв'язків і можливе керівництво. Його суть полягає в пос-

тановці завдань перед іншими, нижчестоящими в організаційній ієрархії елементами. Але для цього потрібно, щоб ці елементи відмовилися від власних цілей, від власного руху до своїх цілей. Вони зобов'язуються рухатися тільки і відповідно до свого місця в напрямі згідно з тими цілями і завданням, які перед ними ставить їх керівництво.

Водночас керівництво розглядає усю організаційну систему як один складний засіб у досягненні поставлених ним цілей. Тому адміністративні структури створюються і організовуються так, щоб забезпечити передачу цілей і завдань безпосередньо від керівництва до підлеглих. Організація стає штучним засобом, знаряддям для досягнення керівництвом власних цілей. Тоді підпорядкована система виявляється як би частиною, елементом керівної системи, в яку вона включена від самого початку, вже в процесі проектування і побудови організації. Підпорядкована система не має власного незалежного функціонування і руху, не ставить перед собою жодних окремих цілей і завдань, а приймає цілі і завдання керівних органів. Вона стає подібною до технічної системи, що відчужена керівником у зовнішнє середовище і має власну історію, і власне життя, і власну долю.

П. Щедровицький характеризує управління аналогічним чином, але підкреслює, що управління є завжди «діяльність над діяльністю» (навіть якщо нам здається, що йдеться про управління людьми), де охоплююча діяльність, що управляє, за рахунок знань асимілює охоплювану, керовану.

«Діяльність керівництва, – пише П. Щедровицький, – може здійснюватися тільки в рамках організаційно-адміністративних структур. Вона можлива в тих випадках (і в тих межах), коли керовані об'єкти не мають власного незалежного функціонування, не ставлять перед собою самостійних цілей і завдань, а, навпаки, цілком і повністю приймають цілі і завдання керівних органів. Керівництво

припускає, що уся керована система виступає як один складний засіб у досягненні цілей, поставлених керівником. Відповідно до цього створюються і організуються адміністративні структури, що дозволяють безпосередньо передавати цілі і завдання від керівника до керованих.

Діяльність управління, навпаки, здійснюється в тих випадках (і в тих межах), коли об'єкти мають власне функціонування, і керівник не пов'язаний з ними безпосередніми організаційно-адміністративними зв'язками; керовані об'єкти завжди мають власне «природне» функціонування, свої власні «внутрішні» цілі, не можуть відмовитися від їх досягнення, не зруйнувавши при цьому самих себе.

Таким чином, керована система завжди є відносно незалежною від тієї, що управляє, і система, що управляє, повинна досягати своїх цілей відносно керованої системи, незважаючи на цю неможливість і з урахуванням її. Змішування керівництва і управління відносно різних об'єктів призводить, як правило, до неефективності діяльності, що управляє; управління, що вимагає специфічних засобів і методів, підміняється керівництвом, але оскільки для останнього немає необхідних умов, то відповідне рішення просто не реалізується» [150].

Форми соціального управління є виходом у буття сутності і змісту організаційного феномена, що відбувається завдяки втручання людини у природний процес саморегуляції соціального процесу. Для обґрунтування цієї тези достатньо вказати на те, що до форми належить загалом все певне. При цьому відомо, що визначення соціального управління є водночас і визначенням соціальної форми, оскільки воно щось установлене і завдяки цьому відмінне від того, форму чого воно складає; визначеність соціального управління як якість єдина зі своїм буттям.

Оскільки йдеться про третю природу, то ми маємо справу відповідно не з натуральною формою, у якій перебуває перша природа, а з формою перетвореною, причому двічі. Перший раз натуральна форма зазнає змін, відбиваючись у свідомості людини, а другий – у суспільній свідомості. Тільки після цього вона стає предметом організаційної діяльності спеціально і високопрофесійно підготовленої когорти менеджерів.

Тобто ми хочемо підкреслити, що організаційна діяльність будь-якого управлінця дуже далеко стоїть від натуральних предметів, наприклад, техніки, і процесів, наприклад, спілкування людей між собою. Вона має справу з моделями цих систем і процесів, у чому нас переконують слова академіка М. Амосова про те, що «розум необхідно розглядати як апарат управління складними об'єктами за критеріями оптимальності через дії з моделями. При цьому слово «апарат» допускає як структуру, так і алгоритм» [1, с. 51].

Отже, з усього вищевикладеного робимо висновок про те, що організаційна діяльність людини своїм предметом має логічні конструкції, тому саме їх форма буття визначає форми управлінської діяльності. Земного тут вже мало залишається, оскільки правитель оперує архетипами, ідеями, цінностями і смислами. Може цим і пояснюється поширена думка, що вищі керівники царства, імперії, держави є намісниками Бога на землі, оскільки вони оперують засобами, які знаходяться в просторі третього світу.

Це означає, що для управління земні форми буття, як першої, наприклад, біологічні системи, так і другої природи, наприклад, технічні і соціальні системи, є всього лиш різновидами одного і того ж предметного поля професійної діяльності.

Далі можна зазначити, що при вивченні натуральних форм ми маємо справу з доцільною діяльністю людини, а

точніше, з працею і спілкуванням; при вивченні простих перетворених форм ми стикаємося з природними (соціальними) сутнісними силами людини, при вивченні складних перетворених форм ми маємо справу з суспільними відносинами, а при вивченні натуралізованих складних форм ми стикаємося з «залізною людиною» К. Маркса.

Форми соціального управління, таким чином, обумовлюються змістом соціального простору, у якому воно функціонує, тому ми маємо справу з ціннісною і смисловою детермінацією і відповідними до них – ціннісно-орієнтованою формою управління, що ґрунтується на селекції цінностей, і інноваційною формою, що відтворюється смислопородженням.

Виходячи з подвійної природи соціального управління, соціальні системи мають два контури управління: ціннісний і смисловий. Перший канал використовує напруження світової і національної культур і тому консервує її, а другий – надає інноваційний особистісний смисл, що веде до розвитку соціальної системи. Культура виступає чинником, який є зовнішнім імпульсом до дії. На цій основі особистість отримує подвійну ціннісно-смислову детермінацію поведінки і здатна виступати як консерватор і як інноватор розвитку освітніх систем [11].

Ціннісна форма соціального управління має безпосереднє відношення до культури, попереднього історичного розвитку і ментальності народу. Звідси походять побоювання щодо загрози для національної культури і освіти, пов'язаної з поступовим заміщенням поняття «управління» поняттям «менеджмент» і, як наслідок, вестернізацією і розмиванням національних особливостей суспільних стосунків. Проте національні ментальні ознаки різних культур не можуть стати причиною відмови від об'єктивних світових загальноновизнаних досягнень сучасного менеджменту як типу і філософії управління, який,

будучи соціальним по суті, проголошує вищою цінністю людиновимірність, а не власне виробництво продукції.

До культурологічної форми соціального управління належить вплив на людей, що базується на енергетиці цінностей культури, а механізм її дії ґрунтується на традиції, ритуалі, використовуючи об'єктивований ціннісний субстрат – систему загальнолюдських цінностей, які утворюють культурологічне ядро цивілізації або окремої громади. Нагадаємо, що цінністю у літературі вважається «будь-яке матеріальне або ідеальне явище, що має значення для людини, заради якого вона діє, витрачає сили, заради якого вона живе» [63, с. 203].

У соціальному просторі співіснують «цінності-цілі» і «цінності-засоби». При цьому цінністю-метою є конкурентоспроможна особистість, а усі інші – цінності-засоби. Виникнення системи цінностей відбувається завдяки механізму дії ідеології. Система цінностей має чотири провідні елементи: знання, що складають зміст життєдіяльності особистості; персонал навчального закладу; педагогічні технології навчання і виховання; тип організації навчально-виховного процесу, з якого постає система корпоративного управління. Це відповідає структурі суспільства. Завдяки цьому соціальний організм навчального закладу має сталі атрибутивні характеристики: семантичну природу, морфологічну самостійність, самовідтворювальний (аутопоезисний) характер, культурологічну форму існування, функціональну багатогранність, імперативний характер дії та ін.

Специфіка впливу цінностей на людину полягає в тому, що вона не проявляє чітко виражених ознак активності, оскільки свідомість людини сама себе збуджує. Якісний стрибок у цьому випадку можливий лише завдяки колективному мисленню, яке, на відміну від мислення людини, витрачає риси негентропійності.

Головна функція ціннісної детермінації полягає в забезпеченні взаємодії людини і соціуму. Дія механізму суб'єктивізації базується на несвідомих процесах, які відбуваються у психіці людини, де інформація, що надходить із зовнішнього середовища, зазнає їх постійного впливу і виходить у вигляді багатьох спонтанних уявлень.

Взаємодія особистості з іншими учасниками соціального процесу забезпечується двома виконавчими механізмами: перший з них ґрунтується на поділі суспільної праці, а другий – діє на основі закономірностей міжособистісного спілкування завдяки хронотопу у структурі особистості і *habitus*/традиції з боку суспільства. Засобами управління поведінкою особистості є архетипові продукти людської діяльності, що впливають, головним чином, на ментальний рівень особистості і утворюють так звані егрегори, поповнюючи ноосферу з планетарного рівня.

Цінності (культурологічне ядро) у структурі суспільства або іншої системи створюють продукт – сукупність моральних і правових норм, носієм та оберегом яких є орган управління системою. Це збігається з відомою низкою переходів: потреби – інтереси – цінності – норми – мотиви – стимули – дія. Кінцевим продуктом ціннісної регуляції є забезпечення гомеостазу соціальної системи, тобто сталості існуючої структури.

Смислова форма соціального управління пов'язана з принципово іншою сферою діяльності людини, а саме: з атрибутивною властивістю людини продукувати нові смисли і використовувати їх у якості інструменту управління власною поведінкою, і, зрештою, життєдіяльністю окремої людини і всього людського роду. Сенс виявляється вирішальним і у визначенні поняття «соціальна дія», до якої, безперечно, належить будь-яка дія у сфері життєдіяльності людини.

Смислова форма вияву менеджменту є чимось зовсім іншим, протилежним культурологічній формі, оскільки смислова детермінація управління соціальною системою є суб'єктивованим субстратом внаслідок дії механізму смислопородження і відтворює залежність поведінки суб'єкта і об'єкта від власнопороджених смислів. Вона як агент впливу має значення, яке тлумачиться у сучасних педагогічних словниках як [64, с. 61]:

– сутність, головне, основний смисл явища або поведінки;

– особистісна значущість тих чи інших явищ, повідомлень або дій, їх відношення до інтересів, потреб та життєвого контексту в цілому конкретного суб'єкта.

Механізм дії смислової форми базується на інформаційно-знакових продуктах, що піднімають особистість до закономірностей логіки та смислових полів Всесвіту. Це є джерелом формування змісту ноосфери «згори».

Роль активності самого суб'єкта в породженні смислів особливо підкреслюють В. Франкл, М. Чиксентмихалі, С. Мадді, Дж. Бьюдженталь, Дж. Келлі, Л. Томас, Ш. Харрі-Аугстайн, Дж. Шоттер. Соціокультурну детермінацію смислів відзначають К.Г. Юнг, М. Чиксентмихалі, Ф. Фенікс, Р. Мей, Я. Смедслунд, Л. Томас, Ш. Харрі-Аугстайн, Р. Харре, при цьому особливого значення навчанню і самонавчанню у породженні смислів надають Ф. Фенікс, Л. Томас, Ш. Харрі-Аугстайн, а також Дж. Шоттер. К. Левін звертає увагу на вплив інших людей на породження смислів (валентностей) у вигляді наказу, заборони або прикладу.

Погляди різних авторів на характер впливу на свідомість і діяльність відзначаються меншим опрацюванням й меншим різноманіттям. На те, що поведінка визначається смислами ситуацій, предметів і явищ, вказують А. Адлер, В. Франкл, С. Мадді, К. Левін, Е. Толмен, Ж. Нюттен, Н. Ендлер, Д. Магнуссон, Я. Смедслунд,

Л. Томас, Ш. Харрі-Аугстайн, Р. Харре, при цьому В. Франкл і С. Мадді підкреслюють, що без смислу не можлива жодна активність загалом, відсутність смислу призводить до захворювання. Вплив смислу на протікання пізнавальних процесів відзначають А. Адлер, К. Левін, Ю. Джендлін. Зі смислами пов'язують здатність людини до самодетермінації А. Адлер, В. Франкл і Дж. Шоттер.

Смислова форма соціального управління інтегрує особистість у суспільство і не залежить від стану зовнішнього середовища. Таким чином забезпечується технологічний зв'язок соціального простору людини і суспільства. Його джерелом і носієм є особистість, а механізм його дії «схвалено» принципом зовнішнього доповнення, що створює позитивний зворотній зв'язок у системах саморегуляції і тому виводить соціальну систему на якісно новий рівень розвитку і функціонування.

Керівники і підлеглі, оскільки вони мають різні соціальні ролі в організації, по-різному використовують у соціальному просторі суспільства смисловий продукт власного виробництва. Інноваційна форма соціального управління спирається на психологічні механізми породження смислу: замкнення життєвих стосунків, індукцію смислу, ідентифікацію, інсайт, зіставлення смислів, надання смислу.

Продуктом смислопородження є смислова сфера особистості, що складається з низки смислоутворюючих структур, які утворюють специфічні зв'язки і мають свій механізм функціонування. За дослідженнями Д. Леонтєва [77], це стосується, насамперед, таких провідних структур, як особистісний смисл, смислова установка, мотив, смислова диспозиція, смисловий конструкт, особистісні цінності. Функціональний аналіз доводить, що цей вид детермінації проявляється у поведінці людини як смислова регуляція.

Таким чином, особистість як регуляторна система конституюється функціями виокремлення суб'єктом себе з навколишнього світу, виокремлення, презентації й структування ним своїх стосунків зі світом й підпорядкування своєї життєдіяльності сталій структурі цих стосунків на протигагу мінливим імпульсам і зовнішнім стимулам. Це загальна функція смислової сфери особистості. Саме вона утримує суб'єктивоване смислове поле, що відіграє у внутрішньому вимірі процес детермінації поведінки особистості. Таку динамічну смислову сферу автор розглядає як принцип організації і одиницю аналізу смислової сфери особистості.

Залежно від соціального статусу людина по-різному проявляє себе: підлеглі обмежуються формуванням системи внутрішньоособистісного захисту, а керівники модернізують корпоративну або суспільну ідеологію. Разом керівники і підлеглі модифікують систему цінностей суспільства. Отже, на відміну від ціннісної, смислова регуляція забезпечує гомеорез, тобто сталий розвиток соціальної системи, оскільки формується набір змістовно нових концептів, що детермінують соціальні зміни. Так формуються умови для творчості.

Некерований прорив свідомості сучасної людини у простір третьої природи спровокував активний виступ на перший план віртуальної форми управління, завдяки розвиненій технології гри і якісно новому оснащенню управління, мається на увазі ІТ-технології, комп'ютерні мережі. Фактично гравець за комп'ютером є керівником подій, які він сам собі моделює і вирішує за допомогою новітнього технологічного оснащення. Організаційна діяльність стала самоціллю, повністю поглинає гравця і відключає його свідомість від реального соціального буття.

Тому філософ управління повинен здійснювати конструктивну критику незадовільних способів вивчення

управління, що склалися, і шукати відповіді на нові реалії, наприклад, віртуалізації комерційних структур і управління ними. Причому сьогодні, у цій площині віртуалізації, головним за М. Кастельсом, – «є не формування віртуальної реальності, а будівництво реальної віртуальності». Практика сучасного управління цілком підтверджує справедливості цієї тези, якщо поглянути на сучасні фінансові піраміди, накопичувальні трасти, «Елітацентри», корпорації на зразок «МММ» Сергія Мавроди [81] та інші віртуальні продукти управлінської діяльності, що викривляють організаційну матрицю планетарного життя.

Здійснюючи це, вони будують нове символічне середовище. Вони роблять віртуальність нашою реальністю [Див. : 54, с. 349, 350-351]. Мінлива соціокультурна реальність, інформаційна культура, що виникла, не можуть не справляти вплив на систему управління соціумом і поведінку людини, особливо на філософію управління, що лежить в її основі.

У молодого покоління людей швидко відбуваються зміни не те що у свідомості, трансформуються навіть засади ментальності. «Специфіка віртуального менталітету пов'язана з орієнтацією його на роботу з внутрішньою структурою подій, без зведення механізмів їх функціонування до пластів реальності, що пролягають нижче, як це заведено в сучасній філософській і науковій культурі. Особливість віртуального підходу полягає в непониженні статусу реальності події порівняно із статусом реальності пояснювального механізму» [Див. : 104, с. 15]. І це нові предмети уваги для філософії управління.

Філософія управління вивчає умови і засоби формування «суспільної еліти сьогодні, до якої варто віднести не лише людей, що є у владі або ерудитів, знавців поезії, літератури чи стародавньої історії; необхідна умова приналежності до громадської еліти – участь у відкриттях, у

створенні інформації про віртуальні форми суспільного буття, а значить і коду суспільної поведінки» [120, с. 23]. Саме вони формують матеріальний фундамент нової культури. Ця культура «перекриває і включає різноманітність систем відображення, що передавалися в історії; це культура реальної віртуальності, де вигаданий світ є вигадкою у процесі свого створення [Див. : 54, с. 353].

Таким чином, філософія управління висвітлила нам, услід за генезисом, інформаційну природу соціального управління, що топологічно простирається в надсоціальний простір, стосується логічних продуктів на кшталт моделей і схем процесів і продуктів, що залишилися у соціальному просторі і потребують організаційної уваги з боку системи управління.

Сутність явища подано як організаційну взаємодію суб'єктів між собою в соціальному просторі. Організаційна взаємодія, що ґрунтується на сукупності відповідних дій людей, подається як свідомий і керований процес, який визначається рівнем співвідношення потреб, інтересів і цілей організованих суб'єктів спільної діяльності, тобто членів того чи іншого соціального утворення. Оскільки в організаційній взаємодії беруть участь інтелектуально рівні учасники, то вони спілкуються на рівних між собою, а, тим паче, взаємодія між організаціями спирається на колективний інтелект, тому між ними встановлюються соціальні зв'язки на паритетній основі, тобто за принципом «суб'єкт-суб'єктних» стосунків.

Саме вони, «суб'єкт-суб'єктні відносини», що притаманні соціальній взаємодії рівних між собою учасників організаційної взаємодії, визнані суттєвою ознакою, критерієм розподілу видів управління між собою, оскільки ми вважаємо, що управління біологічними системами спирається на «суб'єкт-об'єктні» відносини, а управління технічними – «об'єкт-об'єктні».

Зміст соціального управління розгорнувся перед нами як сукупність організаційної діяльності, що охоплює усіх учасників, чия життєдіяльність проходить у соціальному просторі. Вона охоплює особистість як частину соціального конструкту, що корінням заглибився в біот живого і тому підкоряється тільки частково впливу інституту влади і системі соціального управління. Людина біологічна живе трохи за іншими законами, ніж особистість. Вона це може робити тільки завдяки біологічному організму, який інтегрує суперечності, що виникають у структурі цілого.

Управління технічними системами, як продовженням фізичної людини, і простором, у якому застигли матеріалізовані в техніці і відчужені від особистості її сутнісні сили, цей тип управління контролює цілком.

Повністю соціальне управління впливає і на складові соціального простору: а) цілераціональну продуктивну працю у сфері матеріального і духовного виробництва; б) спілкування людей між собою, що утворює особливі соціальні системи на кшталт соціальних організацій фірм, регіонів, країни і наддержавних утворень, що за походженням є функціональними системами.

Форми соціального управління визначені на основі субстанціональності соціального простору, що у вертикальній площині, у якій циркулює управлінська інформація, визначається ціннісно-смісловим змістом, а в горизонтальній – «потребами-діями». Встановлена цілкова залежність якості управління в соціальній сфері від реалізації єдності між словом і ділом, теоретичним і практичним. Дана характеристика ціннісної (культурологічної) і смислової (інноваційної) детермінації поведінки особистості в соціальному просторі і відповідно до цього позначені аналогічні мотивації з боку системи управління.

Останній наш висновок з вищевикладеного стосується того, що перед філософією управління сьогодні постає якісно нова проблема – наближення людини до третього світу, де панує чиста логіка, що викликає віртуалізацію свідомості людини, занурює її в «квазіпроцеси», і він починає оперувати «квазіпредметами». Це треба пояснювати саме філософам управління, і віртуальна філософія вимагає використання нередукціоністського способу мислення, неарістотелівської логіки мислення, гіперреалістичної логіки, коли управління повинне виходити з можливостей майбутнього з його тотальною невизначеністю. Зрозуміло, що віртуальна філософія управління ще чекає своєї розробки, оскільки вона робить тільки свої перші кроки.

1.3. Суб'єктивована форма управління соціальними процесами

Завданням цього підрозділу є з'ясування присутності елементів соціального управління у структурі особистості, оскільки саме вона є, як ми вище пересвідчилися, креативним джерелом вільної енергії, що за алгоритмом вільної причинності може спонтанно змінювати організаційну рівновагу соціальних систем.

Глибинною основою будь-якої діяльності людини є, як відомо, її свідомість. Продуктивна організаційна діяльність потребує розвиненої організаційної свідомості. Це безперечний факт, з якого ми починаємо аналіз суб'єктивованої форми управління соціальними системами. Отож, організаційна свідомість має ключове значення для організації соціального управління. І хоча вона не стала ще об'єктом філософії управління, але потребує цього. Цей вид свідомості характеризується винятковою логічністю [6], оскільки мислення людини – це чи не єдиний повністю, тобто стовідсотково, негентропійний

процес на планеті. У соціальному світі немає непізнаних і навіть некерованих елементів.

У основі соціального життя будь-якої організації лежить певна система наказів керівництва. Завжди можна досліджувати причини, за якими ці накази створювалися, і невиконання яких може супроводжуватися певними соціальними протиріччями. Життя спільноти, особливо в перехідні періоди, а на прикладі України це добре видно, наповнене суперечностями. «Подібні помилки з боку окремих людей і цілих колективів завжди можливі і повторюватимуться, поки організаційна свідомість людей залишиться неоформленою в точну і строгу науку» [20, с. 124] – писав О. Богданов.

Г. Козловська вперше в українській філософській думці розробила цілісну концепцію організаційної свідомості, сутність якої полягає у формуванні узагальненої картини існування цього феномена, що визначений як відображення, осмислення та переживання людиною впливу організаційних ідей, знань, поглядів, цінностей, норм поведінки, почуттів тощо на процеси утворення, упорядкування та вдосконалення навколишнього та свого власного буття [57].

Автором на основі виділених підходів – тектологічного, управлінського, психологічного, поведінкового, педагогічного, культурологічного, аксіологічного – запропоновано визначення природи (семантична реальність, носієм якої є смисл, а саморух її проявляється як явище смислогенезу), сутності (полягає у відображенні та осмисленні процесу внутрішнього упорядкування, узгодженості взаємодії більш-менш диференційованих та автономних частин цілого, що обумовлена його будовою), змісту (сукупність процесів упорядкування та спрямування діяльності тієї чи іншої системи на основі організаційних ідей, поглядів, почуттів) та форми організаційної свідомості.

У процесі морфологічного аналізу [57, с. 82-107] вона розкрила структуру організаційної свідомості, яка розглядається в особистісному та суспільному вимірах, і запропонувала узагальнюючу модель організаційної свідомості, всі елементи якої (організаційні погляди, принципи, норми, цінності тощо) органічно взаємопов'язані, а інтегральним ядром їх системи визначені організаційні переконання, організаційні цінності та ціннісні орієнтації.

На основі функціонального аналізу [57, с. 107-127] організаційної свідомості дістала раціональне обґрунтування система функцій організаційної свідомості та побудована оригінальна концептуальна модель її функціонування, яка формується на основі так званого «управлінського циклу», замкненого на мету. Центральний системоутворюючий компонент такого циклу – прийняття рішень, що реалізується на індивідуальному рівні за допомогою цілеутворення в процесі самоменеджменту особистості, та, відповідно, цілепокладання – на колективному рівні в процесі управління (соціального, державного, корпоративного). Поза вказаним циклом організаційна свідомість самовідтворюється в процесі самоорганізації особистості та самоорганізації соціальних процесів.

Вона також обґрунтувала поглиблене уявлення про діалектику організаційної свідомості людини і суспільства. Їх єдність полягає, по-перше, у тому, що обом явищам притаманне відображення відносин, які складаються між людьми, крізь призму упорядкованості; по-друге, вони формуються та розвиваються в процесі діяльності та впливають на цю діяльність, визначають та регулюють її; по-третє, суспільна та індивідуальна свідомість пов'язані з мовою, за допомогою якої від покоління до покоління передається організаційний досвід людей; по-четверте, їх об'єднують належні їм функції (самоорганізації, управління); по-п'яте, суспільна та індивідуальна організацій-

на свідомість містять у собі раціональну (знання, поняття, судження) та емоційну (почуття, схильності, мотиви) сфери тощо. Відмінності між суспільною та індивідуальною організаційною свідомістю полягають в об'ємі, формах, засобах та часі існування, у закономірностях формування тощо.

На завершення дослідники обґрунтували ідею про те, що критерієм сформованості організаційної свідомості є організаційна культура, та виділили основні показники зрілості повсякденної та професійної індивідуальної організаційної культури, а також особливості її виявлення у внутрішній та зовнішній стратегії колективного носія (фірми, суспільства). На їх основі виконали порівняльний аналіз особливостей та відмінностей сформованості організаційної свідомості німців, французів та українців.

Філософія управління має запропонувати формування специфічного світогляду і нелінійного мислення, завдяки яким менеджер може збагнути сутність і зміст сучасної перехідної доби від техногенної до інформаційної цивілізації, відтворити у власній свідомості рушійні механізми і сформувані принципи інноваційної поведінки, за якими рухається уперед сьогодні світова спільнота. Вона не тільки коментує стан зовнішнього середовища (яка форма буття для нього є стабільною або бажаною) і його фактичний вплив на управління, а й пояснює, чому це відбувається саме так, а не інакше, і, що головне, визначає пояснювальний принцип наступного етапу розвитку.

Епоха техногенної цивілізації сьогодні поступається інформаційній добі. Це означає, що її закономірності сходять нанівець, і філософія управління нам чітко вказує на зміну ідеалів суспільного розвитку і трансформаційні процеси у зовнішньому середовищі, від якого на пряму залежить стан і розвиток людини.

До розуміння визначальної ролі середовища за умов, що світова спільнота майже повністю освоїла планетарний простір, нас підвів стан екології, що отримав вичерпну характеристику на саміті Тисячоліття (Всесвітній саміт зі стійкого розвитку – Ріо+20), який відбувся 20-22 червня 2012 року в Бразилії під гаслом «Майбутнє, до якого ми прагнемо». «Система, що керує власним навколишнім світом, у кінцевому підсумку, володіє собою» – робить слушний висновок Н. Луман [79, с. 612].

Звідки з'являються екологічні проблеми загалом, пояснив свого часу О. Богданов з позицій організації управління. «Там, де втручається людина, природа не перестає робити свою справу. Доля комплексу, який вона прагне зберегти або усунути, визначається, як і раніше, усією сумою умов, усіма діями середовища, а зусилля людини – тільки одна із складових цієї суми» [19, с. 166] – зазначив він. Без урахування екології дія людини виявляє «обмежене значення «людського» підбору як часткового, а не повного регулюючого механізму» [19, с. 167].

Саміт у Ріо-де-Жанейро у 1992 році і Всесвітній саміт зі стійкого розвитку у Бразилії 2012 року чітко продемонстрували, що еволюційні механізми підняли світову спільноту на більш високий рівень життя. З одного боку, життя людини ускладнилось, а з іншого, – перед нами відкрились нові можливості, які треба терміново використати для опанування філософськими засадами формування загальної теорії управління. Те, що з точки зору розвитку конкретної сфери є корисним і позитивним, не завжди є оптимальним для більшої системи. Прикладом можуть слугувати декілька гострих проблем сучасності, наприклад, розбудова атомної енергетики і військово-промислового комплексу.

Цінність філософії управління полягає в тому, що вона виводить нас на розуміння зміни пріоритетів у розвитку управління і зміни принципів соціального розвитку і

методів облаштування інфраструктури планетарного життя. Сьогодні вже зрозуміло, що принцип динамічної рівноваги, який лежав в основі планетарного економічного розвитку і якому ми поклонялись до кінця ХХ століття, відживає і відкриває шлях принципу стійкої неврівноваженості (Е. Бауер).

Ключовими факторами неврівноваженості для України є:

1) новації радикальної фази українських реформ: максимальна лібералізація політичних і соціально-економічних відносин, що викликала хаотичне утворення більшості різноманітних інститутів, які не мають суспільно упорядкованого і розвинутого значення і навіть діють антисоціально;

2) новації процесу глобалізації: в результаті, поряд з доцільними для розвитку новаціями в суспільство ринули новації, що розмивають історично складені форми природоутворення;

3) новації зарубіжного досвіду: будучи для українського суспільства новаційним, цей досвід упроваджується без наукового аналізу сумісності з самобутністю вітчизняної соціальної практики, внаслідок чого одні новації упроваджуються хворобливо з великими втратами, інші – адаптовані більше за формою, ніж за змістом; треті – продовжують насаджуватися і відчужуються соціальним організмом;

4) новації переходу до ринкової економіки продукуються негативною соціальною самоорганізацією із втратою зворотних зв'язків в усіх сферах життєдіяльності;

5) новації духовного життя: витіснення із суспільної свідомості настроїв на соціальну солідарність і формування індивідуалістичних установок; актуалізація приватного інтересу, незбалансованість його з інтересами суспільства, прорив у соціальні відносини інтересів субкульту-

тури – мафіозний корпоративізм, падіння моральності, культ насилля.

Цінність філософії управління полягає в тому, що вона пропонує інноваційні алгоритми управління змінами в управлінні технічними, біологічними і соціальними системами. Ханс-Юрген Варніке розмірковує, наприклад, як можна управляти комплексністю на основі вчення про хаос, теорії самоорганізації і вчення про фрактали. Основні ідеї тут наступні. Хоча реальна система не може розглядатися як замкнута, її параметри можна упорядкувати: деякі з них змінюються в часі швидше, а деякі – повільніше, властивість довготривалості в комплексних системах часто визначається невеликою кількістю параметрів, будова і динаміка біологічних і соціальних систем визначається самоорганізацією, теорія фракталів може описувати процеси самоорганізації. Спираючись на ці принципи, у деяких випадках вдається упорядковувати хаос і отримувати прогноз поведінки складних систем [27]. Зрештою, дедалі більше науковців цікавить стратегія створення майбутнього. «Кращий спосіб вгадати майбутнє, – зазначає Р.Салман, – самим його винайти» [117, с. 244].

Будь-яке підприємство, стверджує П. Друкер, «має бути побудоване так, щоб зміни для нього стали нормою і щоб воно саме провокувало зміни, а не займалося пошуками нових форм і рішень після того, як зміни вже сталися». «Управляти змінами не можна. Але їх можна випереджати». «Єдина політика, яка може забезпечити успіх, полягає у свідомому будівництві майбутнього» [47, с. 62, 103, 129].

Отже, з позицій синергетики, що пояснює режим стійкої невірноваженості соціальних систем, народжується нова філософія управління: філософія усвідомлює, що вивчати треба нелінійний світ, оскільки саме в ньому майже завжди в рішенні є присутнім кінцевий час. І «по-

близу кризи, якщо вона відбувається в режимі із загостренням, вдається знайти, на думку С. Курдюмова, конкретну модель і побудувати для неї спектр таких структур, які відповідають нашому сьогоdnішньому життю і сприяють коеволюції» [68].

Світогляд управлінця у сфері соціального управління має величезне значення для забезпечення якості організаційної діяльності, і тому філософія управління формалізує його зміст і визначає спрямованість, бо саме завдячуючи йому, особистість здатна змінювати напрям розвитку усіх без винятку систем.

Це пояснюється тим, що будь-яке співтовариство «зібране» і відтворюється на певній матриці. Важливим її зрізом є когнітивна структура – система засобів пізнання реальності і інструментів суспільної свідомості і обміну інформацією (мова, значимі факти, теоретичні уявлення, методи, міра, логіка та ін.). Великі гетерогенні співтовариства (такі, як народ, нація, суспільство) зібрані на складній світоглядній матриці, в якій переплетені когнітивні структури безлічі співтовариств і субкультури. У цій матриці є ядерна зона, яка об'єднує усі часткові співтовариства – це світогляд.

О. Богданов, оцінюючи факт самостійної організації думок особистості, мислення як системи, вважав, що цей процес «не цілком точно називають світоглядом», а правильніше буде називати його «світобаченням» [19, с. 81], оскільки він є невід'ємною складовою організаційної свідомості [12; 13; 19, с. 81; 57].

Спроби осмислити управлінську діяльність і дійсність у філософських категоріях відбувалися протягом ХХ століття в багатьох сферах, таких як критика ідеології (М. Мангейм, Л. Альтюссер, М. Хоркхаймер, С. Жижек), філософія влади (М. Вебер, М. Фуко), політична філософія (Х. Арндт), теорія комунікативної дії (Ю. Хабермас), методологія, систем-

но-думо-діяльнісний підхід (Г. Щедровицький, П. Щедровицький, О. Генисаретський).

Використанню рефлексивних розумових технік в управлінні також сприяли доробки психологів, що застосовували методологію гуманітарних наук при аналізі організації в цілому (Б. Теплов, В. Соснін, С. Роцин, Г. Кунц, С. О'Доннел, Г. Пітерс, Р. Уотермен та інші).

Філософським аспектам проблем управління присвячені доробки В. Афанасьева, який розуміє це явище як функцію організованих систем (біологічних, технічних, соціальних), що забезпечує збереження їхньої структури; підтримку режиму діяльності, реалізації її програми, мети, так й у більш вузькому плані – як соціальне управління, що розуміється як вплив на суспільство з метою його упорядкування, збереження якісної специфіки, удосконалення і розвитку.

Критичне філософське осмислення соціальних відносин, визначення категоріальних апаратів предметних областей з урахуванням необхідності метапозиції щодо них зумовило виникнення нових засад управлінської діяльності (К. Нордстрем, Й. Риддерстрале, Р. Фарсон, П. Сенге). Такі міркування про явище менеджменту, лідерство та організацію зумовили формування нової галузі знань – філософії менеджменту, що має на меті: вивчення соціокультурних причин становлення менеджменту як професійної діяльності; визначення соціальних і культурних функцій менеджера; з'ясування сутності явища менеджменту і осмислення загальнолюдського внеску різних наук у сферу менеджменту, у розкриття сутності людського буття; узагальнення наукових доробок у царині менеджменту задля розглядання управлінського світу як єдиного; визначення спадкоємності між загальною філософією і світовою теорією менеджменту; описання філософської сутності демократичного способу в сфері менеджменту і можливості його застосування в

різних суспільствах (П. Щедровицький, І. Богачек, С. П'янзін).

Мислення менеджера чи не найглибший пласт цих перетворень, що має здійснити філософія управління. Для менеджера важливо розвивати цілісне бачення світу. Йому важливо розуміти способи інтеграції і взаємоузгодженого, гармонійного розвитку різних складних дисипативних структур у світі, такого розвитку, який призводить до прискорення розвитку цілого.

Вказуючи на необхідність зміни орієнтирів пізнавальної і конструктивної управлінської діяльності, Е. Морен зазначає: «Пізнання світу як світу цілісного стає водночас інтелектуальною і життєвою необхідністю. Пізнання ізольованих інформаційних відомостей є недостатнім. Потрібно розташовувати ці відомості в контексті, у якому вони тільки і набувають сенсу» [99-100]. Необхідно знову скласти ціле, яке було розпорошене, розтягнуте по різних дисциплінарних галузях, фрагментоване, сформувані цілісне системне знання про складні структурні утворення і світ як систему. Потрібно, дійсно, наново відтворити ціле, щоб зрозуміти частини.

Отже, уміння мислити глобально означає:

– мислити в термінах процесів, а не структур. Соціальні і геополітичні структури розглядаються як процеси. Це структури, що постійно трансформуються, коеволюціонуючи, об'єднуються, часом частково або повністю розпадаються;

– мислити в термінах динамічного цілого, а не статичних частин. Глобальне мислення дозволяє бачити ліс, а не тільки дерева, тобто, що зароджуються і стають цілісності, а не тільки суверенні геополітичні одиниці;

– бачити не лише безпосереднє сьогодення, але і набути перспективи, причому бажано віддаленої, довгострокової;

– вбудувати у свій спосіб мислення ідею коеволюції як «мистецтва жити разом», тобто а) жити один з одним, а не один проти одного; б) жити так, щоб не зменшувати шанси інших, зокрема, майбутніх поколінь, жити добре; в) піклуватися про тих, хто бідний і безправний, а також про стан довкілля, розширювати коло нашої уваги, співчуття і турботи (толерантність і екологічна свідомість).

Як впливає з генетичного аналізу предмета нашого дослідження, сутності і змісту організаційної діяльності, особливо з параметрів простору і ролі часу в саморегуляції соціальних процесів, у якому управління займає лише невеликий фрагмент, людині, щоб бути відповідною до геологічних масштабів явища, варто неодмінно мати вселенський за змістом і формою світогляд. Це може бути тільки космополітизм.

На етапі становлення і розквіту національних за походженням державних утворень, звісно, це була далеко не патріотична пропозиція, але на початку ХХІ століття, особливо коли широко відчувається поступ глобалізаційних перетворень і фактично зникли міждержавні стосунки на користь світовим, ця пропозиція філософів має сенс.

Автором терміна «космополітизм» вважають Володимира Соловйова, а в словниках, особливо тих, що видавалися протягом ХХ століття, подані два протилежні значення цього поняття – позитивне і негативне. У позитивному розумінні космополітизм витікає з «усвідомлення єдності людського роду та солідарності інтересів окремих народів і держав, як частин єдиного цілого людства».

У негативному сенсі (найчастіше вживаному) космополітизм тлумачать як відсутність патріотизму та прихильності до свого народу і батьківщини, ніби втрачаючи будь-який інтерес з погляду універсальних ідей. Водночас, «думка про ціле не скасовує реального значення частин, як і любов до вітчизни не суперечить неодмінно

прихильності до більш тісних соціальних груп, наприклад, до своєї родини, так і відданість загальнолюдським інтересам не виключає патріотизму» [61]. І далі: «питання лише в кінцевому чи найвищому мірилі для оцінки того чи іншого етичного інтересу; і, без сумніву, рішуча перевага тут має належати благу цілого людства, як такого, що включає і істинне благо кожної частини» [61].

В основі поняття «космополітизм» лежать дві категорії, а саме: «космос» (cosmo) і «громадянство» (polites). Розуміння «космосу» формувалося протягом всієї історії людства, але найбільш адекватним для нас є його античне тлумачення, а саме: Космос – (гр. прикраса, порядок) у грецькій міфології та філософії, починаючи з Анаксимандра, Піфагора та Емпедокла – світовий порядок, світове ціле, яке на відміну від хаосу не тільки впорядковане, але і прекрасне завдяки пануючій в ньому гармонії [121, с. 288]. Що ж до другої складової досліджуваного поняття, варто звернутися до теорії громадянства і права та конституційного права. Так, громадянство – це формально зафіксований правовий статус людини, зв'язок людини (фізичної особи) з певною державою, належність до цієї держави; передбачає певну сукупність взаємних політичних, соціальних та інших прав та обов'язків; являє собою елемент правового статусу особи, який розкриває головний зміст системи відносин людина – держава – суспільство.

Відштовхуючись від такого визначення Космосу, космополітизм постає як ідеологія впорядкованого громадянства, гармонічного громадянства, яке реалізується через єдність, цілісність та збалансованість Світу, а Принцип космополітизму виступає цілісною системою організації світового устрою, яка включає взаємопов'язані елементи та механізми функціонування світового суспільства на засадах космополітичного світогляду.

Цей тип світогляду має певну історію і був очікуваним і закономірним продуктом, що корінням сягає сивої давнини. Через віки існування схоже у XXI столітті може вийти, зрештою, на світову арену і нікого не зачіпати у його любові до рідної країни і у той же час об'єднувати в межах планетарної спільноти, що вже реально планує польоти на Місяць, Марс і інші планети.

Люди почали подорожувати світом і замислюватися про те, що є Європа, задовго до того, як у XVIII ст. космополітизм став філософією, станом душі, способом мислення, стилем життя, габітусом і, що особливо важливо, формою самоідентифікації культурних еліт Просвіти. Дійсно, філософський космополітизм сходить ще до Древньої Греції. Упродовж віків його зміст збагачувався як в політичному, так і в культурному плані. Услід за Епіктетом Цицерон охоче цитував Сократа, що проголосив себе громадянином світу. Діоген був першим з тих, хто назвався "космополітом". Після стоїків і християнських апологетів (Орігена, Тертуліана) тему космополітизму підхопили гуманісти Відродження: вона зробила глибокий вплив на ідеали Еразма, Вівеса, Мору і Монтеня.

Універсалізм XVIII ст. абсолютно реальний. Європейські династії, придворна аристократія, політична еліта маленьких республік і незалежних міст, міжнародне братерство літераторів, інтернаціонал гугенота, масони, янсеністи, великі релігійні ордени, співтовариство книговидавців, банкіри, євреї-фінансисти, комерсанти утворювали різноманітні мережі міжнародних контактів і слугували ефективною опорою соціального і культурного космополітизму. Держава дивилася на цей процес з тривогою, але без шкоди для себе зупинити його не могла. Усі ці мережі зміцнювали уявлення про спільність культури і пропагували універсалістські підходи, що розглядали Європу як реальність, а світ – як віртуальну батьківщину. Особливі надії покладалися на міжнародну торгівлю: ма-

лося на увазі, що вона здатна встановити загальне братерство. Про це писали ще Монтеск'є і Буажелен, але особливо Дюпон де Немур (1766) і Мерс'є де Ла Рив'єр (1767). Перехрестя міжнародної торгівлі – Ліворно, Кадис, Константинополь, Смирна були дійсно схожі на людські мурашники. Там космополітизм був щоденною реальністю.

Космополітизм як світогляд у ХІХ ст. був дуже поширений на теренах Європи. Гердер, зі свого боку, також згоден був сповідувати гуманістичні ідеали космополітизму, але побоювався їх надто абстрактного характеру: він пропонував позбавити культурний патріотизм вузького політичного звучання і зробити його конкретним. Так досягалася певна рівновага між цінностями універсального, патріотичного і національного характеру.

Про сутність космополітизму Фіхте писав наступне: «у космополіті любов до батьківщини тісно переплетена з почуттям всезагальності: його любов до батьківщини проявляється в тому, що він робить, а космополітизм – у тому, що він думає» [142].

У сучасній філософії космополітизм визначають як моральний універсалізм, який передбачає, що всі співвітчизники або співгромадяни підпорядковуються єдиним моральним стандартам. З огляду на це, кордони між націями, державами, культурами або суспільствами морально недоречні [153].

Космополітизм – це «співіснування та взаємодія чисельних ідентичностей і почуття приналежності до світового громадянства за рамками націй, не будучи ними скритим». Автор цього визначення наголошує, що космополітизм не передбачає змішання різних культур (метисаж). Поняття виражає можливість бути жителем певного місця, водночас належачи до універсальності світу, не заперечуючи його партикуляризму та своєрідності [65].

«Серед великої кількості понять, які призначені відобразити, по суті, одне й те саме явище, один і той же імператив – прагнення подолати національні, державні рамки або, точніше, розширити їх до меж всієї земної кулі, терміни «космополіти», «космополітизм» мають свою чітку специфіку, пов'язану з присутнім у них відтінком «індивідуалізму» [92].

Г. Міненков у доповіді «Космополітизм та космополітична ідентичність» стверджує, що «говорячи про космополітизм, ми говоримо не просто про черговий соціальний феномен, який необхідно зрозуміти, а про зміну бачення сучасного світу» [95]. Він також зазначає, що саме космополітизм у сучасному фрагментованому світі може постати новою основою погодження різноманітних ідентичностей, оскільки в його основі лежить принцип початкової рівності всіх людей. Важливим є той факт, що космополітизм розкриває принципи не як поводитися, а як ставитися: до себе та до інших.

У. Бек в одному з інтерв'ю зазначає, що «космополітизм являє собою сукупність глобальних відносин та транснаціональний словник символів, але також і глибоке залучення в локальну діяльність, локальну свідомість, зв'язок з локальним населенням. У нього водночас є і коріння, і крила» [95].

У. Ханерц тлумачить космополітизм як «відношення до самого різноманіття, до існування культур в індивідуальному досвіді. Передусім, космополітизм є прагненням прийняти Іншого. Це інтелектуальна та естетична відкритість дивергентному культурному досвіду, пошук відтінків, а не одноманітності... Йдеться про готовність, здатність прийняти іншу культуру шляхом проникнення та осмислення» [95].

Аналізуючи значення слова «космополітизм», Г. Тиханов виокремлює наступні тлумачення: а) особистий етос приналежності (або спрямованості) до

певного полісу, який збігається зі світом (космом); цей етос передбачає відкритість щодо культур, які знаходяться за межами безпосереднього досвіду або зони, осягненої як своя; б) підвалина для світового політичного порядку; в) методологічна парадигма, яка доповнює транснаціоналізм (та змагається з ним), прагнучи пояснити проникнутий взаємозв'язками, глобалізований світ, в якому ми живемо [127]. Цілком сучасно.

Останнє, що ми сподіваємось очікувати від філософії управління в горизонті предмета цього дослідження, то це пояснення сутності, змісту і форм організаційної культури в суб'єктивованому і об'єктивованому контекстах.

Усі вищевикладені новації у сфері організаційної свідомості і світогляду з усіма її функціоналами вбирає в себе інноваційна за характером організаційна культура менеджера, його команди і фірми [151-152], що має ґрунтуватися у ХХІ столітті на принципі стійкої неврівноваженості. Звісно, не ігноруючи принцип динамічної рівноваги там, де він має упорядковувати взаємовідносини в управлінні технічними, біологічними і соціальними системами. Де це має відбуватися, і чому є предметом саме філософії управління.

Характеристика організаційної культури ґрунтується на оригінальній концепції світоглядної культури особистості, що будучи за природою духовно-практичним явищем, топологічно знаходиться на межі часу і простору, оскільки духовність існує в часі, а культура матеріалізується в просторі, підставою її є свідомість людини і розташована вона у смисловій сфері особистості на трьох рівнях: ядерному, інтелектуальному і соціальному. Її сутність полягає в збудженні механізмів смислової сфери: смислоутворювання, смислоусвідомлення і смислубудівництва до диференціації горизонтальних підструктур особистості і спеціалізації функціональних органів, що виникають у їх горизонтах.

Зміст феномена саморозгортається як інтелектуальна діяльність – мислення, що набуває організаційного устрою у вигляді механізму збудження з виробництвом специфічного продукту – світогляду, призначеного для більш високого соціального рівня, на якому цей функціональний орган виконує тригерну функцію, кінцевим продуктом якої є механізм самовизначення особистості.

Вона має форми буття, що залежать від умов, у яких перебуває зміст явища: суб'єктивована у структурі суб'єкта – потенційний світ, що утворюється функціоналами: світовідчуттям, світоуявленням, світосприйняттям і світобаченням; у зовнішньому середовищі – об'єктивована артефактами культурно-історичного процесу.

Водночас варто мати на увазі, якщо «не змінюються культурні норми і тип організації, суспільство відновлюється в колишньому вигляді, нічого не міняючи в собі. Або... внаслідок взаємодії усіх сил історичного процесу, вийде щось абсолютно інше, не заплановане. Парадокс може бути знятий тільки в тому випадку, якщо «перетворювач», насамперед, почне змінювати не суспільство, а себе. При цьому він стане, відповідно, носієм нових норм культури і типу громадської організації. Але в цьому випадку змінюється і об'єкт роздуму: не образ зміни майбутнього, а самоорганізація, що дозволяє сформувати, «виростити» нову культуру і нову організацію життя» [107, с. 59-60].

Нагадаймо, що під культурою розуміється патерн (схема, модель, рамки) колективних базових уявлень, необхідних для вирішення проблем адаптації, зміни зовнішнього середовища і внутрішньої інтеграції, ефективність якої є достатньою для того, щоб вважати її цінною і передавати новим членам групи як адекватну систему сприйняття і аналізу вказаних проблем [136-137].

Частіше всього культура розглядається як колективний досвід певної групи, що включає поведінковий, емоційний, когнітивний психологічний елементи. Головні проблеми організаційної культури, з якими стикаються всі групи:

- проблеми виживання, зростання і адаптації до зовнішніх умов;

- проблеми внутрішньої інтеграції, що визначається рутинним функціонуванням і здатністю до адаптації.

Організаційну культуру варто розглядати з погляду трьох основних теоретичних підходів до її вивчення: 1) символічного; 2) когнітивного; 3) цілісного [136-137]. Нас цікавить понад усе цілісний підхід, що має набути якісно нового змісту. Це має відбутися шляхом наповнення традиційних елементів організаційної культури смислами нової доби.

Систематичний (чи цілісний) підхід має свої витoki в розповсюдженні клімату організації як інтегральної характеристики її середовища, набору об'єктивних властивостей організації (її об'єм, формальна структура, стиль керівництва, цілі організації), а також психологічного середовища (суб'єктивні враження сприйняття організації з боку її працівників).

Таким чином, процес виявлення культурних уявлень організації зводиться до наступного:

- культура являє собою систему колективних уявлень, які повинні бути дієвими і надійними;

- контекстуальне значення культурних уявлень може бути повною мірою усвідомлене тільки людьми, що належать до певної культури;

- деякі культурні уявлення можуть сприйматися як фактори, що сприяють досягненню стратегічних організаційних цілей;

- нова організаційна практика може бути похідною від існуючої культури;

– базова парадигма змінюється вкрай різко, процес таких організаційних змін відбувається через багато років.

Основна мета організаційної культури – забезпечення можливості усвідомлення самими учасниками організації тих уявлень, які сприяють досягненню високих організаційних цілей.

У цьому процесі формування нової когорти інноваційних менеджерів ми маємо отримати оригінальний продукт – ноократію. Буквально з грецької, ноократія – це влада розуму. Нерідко поняття ноократії змішують з поняттям технократії. Це не зовсім вірно. Технократія – ця майстерність, професіоналізм, знання, досвід. Усе це необхідні атрибути якісного управління і управління загалом, і це теж необхідний, але тільки технічний бік питання. Але сам по собі такий, технократичний, підхід є одностороннім і неповним, хоча на відміну від нинішньої системи політичної влади, здатної звести на олімп влади хоч неук, хоч психа, хоч маніяка, ноократія передбачає створення системи і механізмів, що забезпечують саме професіоналізм і відповідальність влади перед суспільством.

Водночас ноократія має на увазі також моральні і духовні якості і цінності, що ґрунтуються на глибинному розумінні філософських проблем. Припустимо, ноократія, як філософія, не дає однозначної відповіді на питання про те, як з'явилося життя (хоча і має варіанти відповіді, здатні, тією чи іншою мірою, задовольнити як матеріалістів, так і ідеалістів, як атеїстів, так і вірян), але вона ставить перед собою завдання практично (прикладний бік ноократії) відповісти на питання, як запобігти передчасній кончині цього життя. Тобто на перше місце, як вищу цінність, ноократія ставить життя, розумне життя, людську цивілізацію як єдино достовірно відому нам форму такого життя, її збереження, і стійкий поступальний

розвиток, необмежений, наскільки це загалом можливо у просторі та часі.

Отже, явище соціального управління, що має геологічний характер і не залежить від настроїв особистості, захоплює її розум і матеріалізує в ньому свою присутність у вигляді оригінальних продуктів: організаційної свідомості і відповідного світогляду, що назовні виходять організаційною культурою певного спрямування.

Це дійство Світового Розуму дозволяє особистості включатися до організаційної діяльності і отримувати організаційні продукти певної якості. Вони можуть бути як консервативними, так і інноваційними для певного етапу соціального розвитку. Усі суб'єктивовані у структурі особистості елементи явища вирівнюються і інтегруються у індивідуалізовану систему за допомогою функціонування біологічного організму людини. Активним нелінійним мисленням людина постійно її відтворює у дусі вимог глобалізаційних тенденцій і налаштовується на організаційну взаємодію з іншими учасниками соціального процесу. «Взаємне розуміння, – писав О. Богданов, – міра самого соціального зв'язку» [19, с. 185], що виникає між учасниками організаційної взаємодії.

1.4. Об'єктивована форма управління соціальними процесами

Завданням цього підрозділу є параметричний опис об'єктивованих елементів соціального управління, тобто інвентаризація того, що знаходиться на боці суспільства і вступає в організаційну взаємодію з суб'єктивованими елементами у структурі особистості.

Будь-які наші пояснення «повиснуть» у повітрі, якщо ми не вкажемо на фізичну основу, у якій мають можливість сформуватися, перебувати тривалий час і навіть ро-

звиватися об'єктивовані продукти управлінського призначення.

З філософських джерел давно відомі ідеї Платона про наявність у Всесвіті «чистої порожньої форми» і І. Канта про «порожні форми». Може саме у них закріплюються, накопичуються і функціонують об'єктивовані продукти, що продукує планетарна спільнота? Гіпотетично може і так, але нам здається більш вірогідною наявність у структурі соціального світу специфічної інформаційної матриці, що сьогодні проступає у вигляді мереж типу «Інтернет».

Припущення буде логічним, оскільки на сучасному етапі розвитку суспільства, коли глобальний соціум буквально пронизаний інформаційно-технологічними мережами, а виробництво, передача і споживання інформації стали основою усіх сфер життя суспільства в розвинутих країнах. Сучасні теорії інформаційного суспільства одноголосно стверджують про фундаментальну важливість інформації і інформаційних процесів для суспільства.

Найбільш показовими і такими, що підтримують нашу робочу гіпотезу, у цьому плані є дослідження М. Кастельса в рамках концепцій інформаційного суспільства, що розробляються ним [54, с. 76], у яких він розглядає Інтернет і глобальні телекомунікаційні системи як самостійну реальність, що існує паралельно з соціумом, але багато в чому незалежно від нього. М. Кастельс про політику фінського вищого законодавчого органа зауважує: парламент початку 1990-х років навіть вимагає від уряду подавати так званий Звіт про майбутнє, і це єдиний парламент у світі, який має окремий Комітет з Майбутнього [Див. : 55, с. 154-155].

Схожа концепція інформаційного фонду суспільства (інфофонду), як системи наукових і побутових знань, ін-

формаційних ресурсів і міжпоколінного досвіду, існує і в теорії інформаційної взаємодії В. Когана [56].

Отже, у структурі соціального світу має бути природна інформаційна матриця, що вже сьогодні забезпечує становлення інформаційної єдності планетарної спільноти і онтологічну сталість його структури. Інформаційна матриця – це інформаційне і предметне середовище, що формує і спрямовує вектор розвитку людини, програмує генокод цивілізації, інформаційний субстрат суспільної системи [114, с. 91]. Саме завдяки наявності такої специфічної інфраструктури планетарна спільнота робить революційний прорив до інформаційної цивілізації.

Це вже якісно інша ситуація. Назривала вона давно. Причиною якісного стрибка стало різке, за космічними мірками навіть спонтанне, посилення свідомості. Як писав В. Вернадський, «настав момент історії думки, коли вона висувається вперед як важлива і глибока основа нового наукового світогляду майбутнього, який формується» [28, с. 113]. Однак світова і вітчизняна філософія не зробили належних висновків з цього факту. І тому на практиці сталося так, що ми ніби зненацька зіткнулися з нею.

Об'єктивація змісту соціального управління як процес потребує агента. Наша побутова і матеріалістично налаштована свідомість не бачить його і тому не пояснює, хто і як це може робити. У той же час філософська свідомість має знайти у теоретичній спадщині ідеї щодо пояснення цього «вузького» явища. Загалом можна послатись на атрибутивні властивості людини, що здатна до пізнання, узагальнення і смислородження, і на тому закрити питання про такого унікального діяча. Можна послатись на відому «невідому руку» і теж не заглиблюватись у його проблему.

Водночас не можна не помітити, що останні роки дедалі частіше в літературі дослідники посилаються на Колек-

тивну Особистість, «збірну особистість», «колективне Я», безтілесні суб'єкти та інші віртуальні структури, що виконують функцію планетарного соціального організму.

Щоб з'ясувати такі різноспрямовані факти, ми стали на позиції організаційного підходу, що є різновидом системного, і використали його інструментарій. Організація, як ми бачили, за усієї її специфіки, базується на загальноприйнятому в історії суспільної думки аналітичному принципі «соціального тіла», який припускає розгляд соціальних утворень в категоріях частини і цілого. Він проявляється в широкому діапазоні підходів – від відверто вульгарних до таких, які вкрай тонко і делікатно аналізують суспільні структури, максимально враховуючи їх особливості в порівнянні із структурами органічного і неорганічного світу. Без особливих сумнівів можна сказати, що одні з цих підходів роблять наголос на слові «тіло», інші – на слові «соціальне». Але їх відмінність не повинна затуляти того загального для них факту, що індивід є частиною колективу як цілого, колектив, у свою чергу, – частиною більшого колективу або суспільства в цілому.

Який би конкретний термін («організм», «умовне ціле» і т. ін.) не обирав для позначення соціальної цілісності той чи той мислитель, він залишався в межах «тілесного» підходу. Навіть поняття моральної особи, особи, що відкриває можливість для того, щоб вийти за ці рамки, перемістившись з колективного на надколективний рівень соціальної реальності, не диференціювалося від поняття суспільного тіла, тлумачилося як його синонім. Те, що ми іменуємо нашою особою, складається з частин, які належать одна одній, – це зауваження Дешана застосовано і до моральних осіб, як вони розуміються, наприклад, у Гоббса або Канта. Дешан добре сформулював сутність того підходу, який ми називаємо «тілесним».

Ми раніше користувалися диспозитивом «соціальне тіло» для зведення в інтегративну картину різноспрямованих ідей і фактів. Тепер ми вбачаємо потребу конкретизувати методологічний засіб і мати справу з «організмом», а конкретніше – з «планетарним соціальним організмом».

Цей перехід обумовлений тим, що диспозитив має нам пояснювати функціональні речі, колективне мислення, колективну психологію, колективну і історичну пам'ять, без яких ми не можемо пояснити об'єктивацію в його соціальному тілі явища соціального управління і призначення об'єктивованих продуктів. Саме на них ми повинні обов'язково звернути увагу і пояснити, що з ними має чинити людина, щоб суб'єктувати той же самий організаційний субстрат. Це два різновиди продуктів, що мають одну основу, і тому вони повинні вступати між собою у організаційну взаємодію.

Отже, ми вважаємо, що диспозитив «планетарний соціальний організм» саме той методологічний засіб, який нам зараз потрібен для пояснення динаміки саморуку предмета дослідження. У науково-філософській літературі є досить мізерні відомості про організм як філософську категорію. Це поняття функціонує як конвенціональне. Кожен дослідник вкладає в нього «свій» смисл. Воно витає як дещо ціле, під яке можна все підводити.

Звідси випливають і ті формулювання, що нам вдалося знайти в анналах світової філософської думки. Так, наприклад, Г. Гегель визначав організм, як «нескінченний, що сам себе живить, і той, що підтримує процес» [38, с. 357]. Істотну допомогу в означеному питанні нам надають праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна. Їхня заслуга у включенні цього поняття в науковий обіг – безсумнівна. Не можна допускати як голого заперечення їхнього вкладу в скарбницю філософської думки, так і бездумного захисту ідей, що віджили свій вік. К. Маркс, на-

приклад, розглядає суспільство як організм, що проходить низку періодів (виникнення, розвиток, загибель) або «природних фаз» розвитку аналогічно біологічним явищам, який розвивається з самого себе в муках народження, здатний до перетворень і як такий, що перебуває в процесі постійного перетворення [Див. : 73; 74; 84]. І таке уявлення про соціальний організм як процес мало велике значення для вирішення проблем раціоналізації соціальної практики. З уявлень про суспільство як організм, можуть бути зроблені і конкретно-практичні висновки, вважав В. Ленін [Див. : 74].

Проаналізувавши різні джерела, стверджуємо, що поняття «соціальний організм» використовується для опису особливого життєвого середовища виробництва і відтворення людини. В. Ленін спеціально зупинявся на цьому, коли писав, що К. Маркс протиставляє людину рослинам і тваринам «на тій підставі, що перша живе в різних соціальних організаціях, що історично змінюються, і визначаються системою суспільного виробництва, а отже, і розподілу» [73, с. 476]. При цьому В. Ленін зауважував, що умови розмноження людини безпосередньо залежать від устрою різних соціальних організацій, і тому закон народонаселення треба вивчати для кожного такого організму окремо, а не «абстрактно», без відношення до історично різноманітних форм суспільного устрою [Див. : 73, с. 476].

Мізерні відомості про організм містяться в словниках і в енциклопедіях. У «Большой Советской Энциклопедии», наприклад, зазначається, що організм (від пізньолатинськ. *organizo* – улаштувати, надаю стрункий вигляд) – будь-яка жива істота [2, с. 482-483].

У «Філософській енциклопедії», у свою чергу, вказується, що термін «організм» вживається у двох значеннях – вузькому і широкому. У вузькому сенсі слово організм – це біологічний індивід, цілісна жива система, упорядкована в просторі і часі, здатна підтримувати самостійне

існування завдяки пристосовній взаємодії з середовищем; у широкому сенсі – система, яка за способом організації подібна до живого організму [Див. : 75, с. 161].

У вітчизняних філософських словниках термін «організм» взагалі відсутній, а в словнику С. Ожегова поняття «організм» подається в трьох значеннях. Два з них явно стосуються біологічного організму, і тому вони нас менш цікавлять, а третє – тлумачить його як “складно організовану єдність» [105, с. 403].

І тільки останнім часом, вочевидь, під впливом суспільної кризи, з’явилися спроби сформулювати саме поняття організму і якось уточнити його зміст. Так, М. Моїсєєв, відомий як дослідник не тільки біосфери, але і суспільства, у праці «Алгоритми розвитку» дає наступне визначення організму: «Як організм, виходячи із термінології теорії управління, будемо розуміти будь-яку систему, що не тільки має власні цілі, але і володіє певними можливостями досягати їх» [97, с. 72].

Положення інформаційного кванту – смислу «організм» у структурі універсуму дозволяє погодитися з наступним положенням езотеричної філософії: «Ідея організму є щось цілком загальне, у кожному окремому випадку до неї примішуються специфічні моменти, але основна ідея залишається незмінною серед усіх окремих умов, що змінюються. Тому передусім необхідно чітко виявити загальну ідею організму, а вже потім переконатися в його застосуванні з однаковою точністю і по відношенню до окремих живих істот, і по відношенню до людських суспільств» [148, с. 222].

Усе викладене вище означає, що соціальний організм як центральна категорія є видове поняття організму, що існує поряд, наприклад, з біологічним організмом. Їхню єдність слід шукати тільки на субстанціональному рівні. Останнє означає, що сферою життєдіяльності соціального організму є якась особлива частина континуума «про-

стір – час», не схожа на ту, в якій розгортаються первородний фізичний світ і світ духовний. Активність особистості, особливо Колективного «Я», будучи польовою структурою, самостійно створює соціальний простір. Процедура нагадує нам сплески аури навколо тіла біологічної людини, яку ми сьогодні спостерігаємо, фіксуємо на диски, фотографуємо і копіюємо на комп'ютері.

Оскільки ми маємо справу з колективною пам'яттю, колективною свідомістю, світоглядом і рефлексією, то ми повинні визнати, що це жива істота, яка володіє колективним розумом і колективним «Я». Відмінність між колективною істотою і колективним «я», як і між істотою (організмом) і «я» загалом – це відмінність між «тілом» («соціальним тілом») і «особою». «Ці категорії – «тіло» і «особа» – лежать в основі двох різних методологічних принципів, кожен з яких передбачає специфічне бачення соціальної реальності і задає особливий напрям у дослідженні соціальних утворень» [26, с. 211].

Варто дуже чітко уявляти собі, який зміст вкладається в поняття «особа»: це допоможе уникнути можливих непорозумінь. Так, спорідненим слову «особа» є слово «особистість» (у ряді мов фігурує одне слово, аналогічне двом цим словам: латинське – *persona*, англійське – *person*), нерідко вони вживаються як синоніми слів «істота», «індивід» в усій їх складості.

Саме в цьому сенсі російський психолог В. Бехтерев (1857-1927) висловлюється про колектив як про збірну особу. Тут мається на увазі безліч людей, зібраних воєдино, згрупованих будь-яким об'єднуючим началом, єдність у множині. У праці «Коллективная рефлексология» (1921) В. Бехтерев писав: «Але і відмовляючись від поглядів на суспільство як на організм, все ж визначити, що таке суспільство або колектив або, як я б запропонував назвати, збірна особа, не так просто, як здається від самого початку... Збірною особою, суспільством або колекти-

вом не може бути назване випадкове скупчення безлічі осіб у певний період часу у визначеному місці. Таке скупчення народу є зборищем без жодного об'єднуючого начала, і оскільки кожен індивід тут є відособленим від інших, самим собою, то зрозуміло, що про будь-яке колективне у цьому випадку не може бути і мови. Відбувається це інакше: якщо така ж кількість (чи все ж таки – маса?) осіб збирається у будь-якому місці не випадково, а притягається певною метою або певним настроєм. Тут ми маємо вже відоме об'єднання маси осіб одним стимулом, який і приводить до виникнення колективу або збірної особистості» [17, с. 81-82].

Тож ми бачимо, що будь-яке випадкове зібрання людей може легко трансформуватися в колектив, перетворитися на збірну особистість, якщо в ньому проявиться – навіть в найменшому ступені – організуюче начало. У цьому полягає, на нашу думку, сила і роль організаційної діяльності загалом, оскільки саме вона вдихає сенс у соціальну взаємодію людей і перетворює їх на нову якість – колективне ціле. Цією акцією управління змінює стан і зміст соціального простору, корегує його пульсацію, розширює або звужує функціональні можливості колективного цілого.

До речі, на цьому прикладі добре видна різниця між соціальною і організаційною взаємодіями людей. Вона полягає в тому, що управління ставить мету перед організацією або людиною і тим самим вносить сенс у їх життя або забирає його і тим самим руйнує структуру.

Отже, філософія управління під сухі алгоритми організаційної діяльності підводить соціальне тіло, робить його організмом і тим самим вдихає у нього життя, бо така форма притаманна тільки живому, і, врешті-решт, робить його розумною і рефлектуючою колективною особистістю.

Це нам потрібно зробити в нашому дослідженні, щоб, пояснюючи продукти об'єктивації у структурі планетарної соціальної системи, використовувати такі її органи і

властивості, як: колективний розум, колективна (соціальна) пам'ять, колективна свідомість, колективна (соціетальна) психіка, колективна рефлексія, колективні інстинкти, колективне мислення, колективні настрої, колективний світогляд, колективна культура, колективна діяльність, колективна ідеологія та ін. Ми кожен з вищеназаних елементів не коментуємо, оскільки це віддалить від предмета дослідження.

Зауважимо, що усі ці елементи знайшли теоретичне підтвердження, і написані томи книжок про їхній генезис, зміст, форми, види і властивості. Ми ж звертаємо на них увагу з огляду на те, що перелічені органи і властивості колективного цілого відтворюють процес об'єктивації і породжують специфічні продукти, які нам цікаві з точки зору реалізації головної мети дослідження.

Тож ми повертаємося до аналізу об'єктивованих продуктів соціального управління, що мають місце у структурі соціального цілого, тобто в суспільстві.

Першим таким продуктом ми розглядаємо історію соціального управління, що проаналізована дослідниками і «відкинута» у глибини історичної пам'яті світової спільноти і окремої людини, яка цікавиться цими питаннями.

Без знання історії управлінської науки і практики важко передбачити його стандартизацію, тобто зведення в один алгоритм функціонування і розвитку. Згодом ми окремо подамо його стан у кожній з цих сфер життєдіяльності людини. Найбільш осмисленим є історичний шлях розвитку соціального управління, і тому ми коротко його відтворимо у площині завдань нашого дослідження. Історія техніки, філософія техніки також віддзеркалені у джерельній базі світової спільноти, а ось філософія управління технічними системами представлена в ній дуже бідно, тому повернемося до історії еволюції/розвитку соціального управління.

Етапи визрівання соціального управління до системного вигляду подала в докторському дослідженні І. Шавкун [146], яка виділила етапи його становлення, а саме: а) етап протоменеджменту, що складається з трьох періодів: табу-тотемного [147, с. 45-67], полісно-державного [147, с. 67-83], церковно-релігійного; [147, с. 83-88] б) на його основі відбувається момент зародження менеджменту, що логічно пов'язується з підйомом значення ролі особистості в історії, до чого значних зусиль доклала церква; в) етап становлення датується початком ХХ століття, а завершується сходженням з історичної арени індустріальної цивілізації, тобто наприкінці ХХ століття [147, с. 89-108]; г) етап функціонування розпочався з настанням інформаційної доби (на початку ХХІ століття) і характеризується глобалізацією управління, поглибленням демократичних тенденцій, поступовим переходом важелів управління до громадянського суспільства [147, с. 108-112]; д) етап подальшого розвитку – пов'язаний із залученням до управління більшості населення планети.

Етапи саморозгортання управління технічними і біологічними системами не прописані у літературі і чекають своїх дослідників. Не виключено, що ми просто про них нічого не знаємо за відсутності у нашому розпорядженні відповідних наукових джерел.

Кожна історична епоха вносила свої корективи у співвідношення між суб'єктами менеджменту, методами стимулювання, масштабами організації самого процесу, але тільки у ХХ столітті з'явилися і стали розвиватися наукові підходи до цього явища. Далеко не випадковим є те, що ХХ століття називають «століттям менеджменту», оскільки прогрес, досягнутий саме у цей час, багато в чому забезпечений успіхами у соціальній практиці.

Клод Ст. Джорж у книзі «Історія управлінської думки» описав розвиток менеджменту з V тисячоліття до н.д. (таблиця 3.4.1).

Таблиця 3.4.1

Розвиток соціального менеджменту в історичній ретроспективі

<i>Роки</i>	<i>Індивід чи етнічна група</i>	<i>Основний вклад у розвиток менеджменту</i>
5000 до н.д.	Шумери	Писемність; реєстрація фактів
4000	Єгиптяни	Визнання необхідності планування, організації та контролю
2600	Єгиптяни	Децентралізація та організація управління
1491	Євреї	Концепція організації, скалярний принцип, принцип виключення
500	Китайці	Визнання принципу спеціалізації
400	Сократ	Формування принципу універсального менеджменту
20 н.е.	Ісус Христос	Єдиноначальність. Золоте правило. Людські стосунки
284	Діоклетіан	Делегування повноважень
900	Альфарабі	Вимоги до керівника
1525	Макіавеллі	Необхідність цілеспрямованості керівника
1767	Дж. Стюарт	Основи теорії влади
1820	Джеймс Мілл	Аналіз людської мотивації
1900	Ф.У. Тейлор	Науковий менеджмент
1910	Хьюго Манстерберг	Використання психології в менеджменті
1911	Дж.К. Дункан	Перший підручник з менеджменту
1916	А. Файоль	Повна теорія менеджменту; викладання менеджменту в навчальних закладах

<i>Роки</i>	<i>Індивід чи етнічна група</i>	<i>Основний вклад у розвиток менеджменту</i>
1930	Мері Р. Фоллетт	Філософія менеджменту на основі індивідуальної мотивації
1960	Дуглас Макгрегор	Теорія "X" та "Y"
1975	Вільям Оучі	Теорія "Z"

Існують й інші підходи до етапів розвитку соціального управління. Перший етап розвитку управління почався на початку ХХ століття і пов'язаний з вченням Ф. Тейлора після публікації його книги «Принципи наукового управління», в якій він уперше розглянув наукові підходи і принципи побудови системи управління. Використовуючи систему управління, розроблену Ф. Тейлором, американські фірми і Америка в цілому наочно продемонстрували її практичну значущість і вплив на розвиток економіки. Саме під впливом вчення Ф. Тейлора трохи згодом з'являються наукові роботи з менеджменту Френка Гілберта, Гантта та ін.

Другий етап розвитку управління пов'язаний з новими поглядами на розвиток вчення про організаційну взаємодію, на основі вчення Ф. Тейлора, але з принципово новими підходами. З'являється і випробовується на практиці так звана класична (адміністративна) школа управління, родоначальником якої став А. Файоль. Зокрема, він уперше запропонував нову теорію управління, що розкриває його функції, принципи і необхідність теоретичного вивчення.

Третій етап - розвиток школи «людських відносин», який пов'язаний з ім'ям Е. Мейо. На цьому етапі випробовується соціологічна концепція групових рішень.

Четвертий етап відноситься до періоду розвитку поведінкової школи. У ці роки відбувається еволюція управ-

лінської думки, яка спрямована на розвиток теорії організації управління на основі досягнень психологічної і соціологічної наук, що чинять вирішальну дію на людину в системі управління.

П'ятий етап розвитку управлінської думки відрізняється від усіх попередніх тим, що відбувається становлення сучасних кількісних методів обґрунтування управлінських рішень під впливом широкого використання в практиці економіко-математичних методів і електронно-обчислювальної техніки. Цей процес успішно розвивається дотепер.

Шостий етап розвитку управління можна віднести до періоду, коли ученими-управлінцями виробляються нові підходи в розвитку теорії цієї галузі діяльності людини, сенс яких зводиться до того, що управління – це відкрита підсистема, яка пристосовується як до внутрішнього середовища (організації), так і активно реагує на виклики зовнішнього середовища. Виходячи з такого посилення, був встановлений взаємозв'язок між типами середовищ і різними моделями управління.

Сьомий, сучасний, етап характеризується наступними тенденціями:

- повернення до минулого – усвідомлення значення матеріальної і технічної бази сучасного виробництва;

- створення соціальних поведінкових елементів – це посилення уваги не лише до організаційної культури, але і до різних форм демократизації управління, участь рядових працівників у створенні прибутків, у здійсненні управлінських функцій в інших сферах діяльності;

- посилення міжнародного характеру управління. Перехід багатьох країн до відкритої економіки, участь в конкурентній боротьбі, організації сучасної діяльності.

Звернення дослідників до цивілізаційного аналізу класифікувало розвиток управління за іншою шкалою. У древньому пам'ятнику писемності Єгипту – книзі «Пов-

чання Птаххотепа», що датується 2000-1555 рр. до н. д., містяться поради і рекомендації, що не втратили своєї актуальності і нині: «Якщо ти начальник, будь спокійний, коли слухаєш ти слова прохача; не відштовхуй його перш, ніж він полегшить душу від того, що хотів сказати тобі». У літературі з історії державності ця перша управлінська революція характеризується як релігійно-комерційна.

Другу управлінську революцію пов'язують з діяльністю вавилонського царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.д.), що видав зведення законів управління державою для регулювання усього різноманіття громадських стосунків між різними соціальними групами населення.

Третя управлінська революція відома як виробничо-будівельна, бо вона була спрямована на поєднання державних методів управління з контролем за діяльністю у сфері виробництва і будівництва. Відбулася вона за часів Навуходоносора II (605-562 рр. до н.д.).

Четверта управлінська революція пов'язана із зародженням капіталізму і початком індустріального прогресу європейської цивілізації (XVII-XVIII ст.). Її результатом стало відділення управлінців від власності (капіталу) і зародження професійного управління. Фахівці згадують чотири принципи Макіавеллі¹, що справили позитивний вплив на розвиток соціального управління.

П'ята управлінська революція (кінець XIX – початок XX ст.) відома як бюрократична: її теоретичною платформою послужила концепція раціональної бюрократії. Основними її наслідками стали формування великих ієрархічних структур, розподіл управлінської праці, введення норм і стандартів, встановлення посадових обов'язків і відповідальності управлінців.

¹ Життя Нікколо Макіавеллі припало на переломний період – рубіж XV-XVI століть

Головним об'єктивованим продуктом системи управління, що функціонує на боці будь-якого суспільства є унікальний витвір – організації, у просторі яких протікає соціальна взаємодія людей. Великі інституціональні зміни відбуваються повільно, оскільки інститути є наслідком історичних змін, що формують індивідуальну поведінку. Вони є, з одного боку, продуктом організаційної проектно-конструкторської діяльності людини, а з іншого, – продовженням її самої в соціальному світі, оскільки завдяки штучно створеним структурам вона посилює свою владу в соціальному світі.

У кінці 80-х – початку 90-х рр. минулого століття американський вчений Дуглас Норт, що став згодом лауреатом Нобелівської премії з економіки, опублікував цілу серію праць, що мають безпосереднє відношення до обґрунтування ролі і принципів функціонування організацій.

У своїх працях він показав, що організаційні чинники грають важливішу роль, ніж технічні, оскільки ведуть до зміни інститутів, які, у свою чергу, справляють істотний вплив на розвиток економіки. Технічні зміни і інші чинники економічного розвитку, що вважаються важливими, розглядаються ним як недостатні: будучи складовими процесу зростання, самі по собі вони і не можуть його пояснювати. Ключем до економічного зростання є ефективна організація економіки.

У своїх працях Дуглас Норт ставить фундаментальне питання: чому деякі країни багаті, а інші – бідні. І відповідає: «Інститути створюють базові структури, за допомогою яких люди упродовж усієї історії домоглися порядку і таким чином знизили міру своєї невпевненості. Використовуючи техніку, вони визначають вартість операцій і перетворень і, отже, рентабельність і обґрунтованість економічної активності» [Цит. за: 94, с. 53-54].

Ще одним продуктом процесу об'єктивації є нормативно-правова база поведінки людини в соціальному просторі.

Закономірно постає питання про те, звідки береться ця нормативна система? Відповідь може бути тільки одна: якщо розглядати систему цінностей організації як процес або функціональний дубль соціальної системи, то рано чи пізно вона має перейти й заспокоїтись у продукті. Тож продуктом тут може бути система моральних і правових норм, носієм та оберегом яких є система управління організацією. Це спостереження збігається з напрацюваннями соціологічної і психологічної літератури, у яких зафіксована закономірність низки переходів: потреби – інтереси – цінності – норми – мотиви – стимули – дія.

Мається на увазі як право, мораль, так і кодекси державного регулювання і корпоративні регламенти поведінки людей. Якщо закони можуть бути змінені впродовж короткого часу, то неформальні норми міняються поступово. Саме такі норми створюють легітимну основу для дії законів, а революційні зміни останніх часто призводять до наслідків, що відрізняються від очікуваних. Країни, які ухвалюють закони, що валідні для інших економічних умов, для інших неформальних норм і спонукальних чинників, отримують зовсім не той темп і напрям розвитку, яким рухаються держави, звідки ці закони запозичені.

Функціонування економіки значною мірою визначається державним устроєм, що формує економічні закони, створює і забезпечує ефективні права власності і впливає на політику розвитку. Глибокий і усебічний аналіз виявив необхідність виконання певних умов: а) політичні інститути зберігають стабільність, якщо їх підтримують організації, зацікавлені в їхній незмінності; б) для успішного здійснення реформ потрібна зміна інституціональної системи; в) модифікація норм поведінки, що підтримують і легітимізують нові закони, є тривалим процесом, і за відсутності такого спонукального механізму державний устрій не може бути стабільним; г) у довгостроковій

перспективі економічне зростання вимагає розробки законів і правил; д) неформальні обмеження іноді (але в короткі періоди) можуть забезпечувати економічне зростання навіть за несприятливих або нестабільних законів.

Ефективні політико-економічні системи формують гнучкі інституціональні структури, здатні переживати шоки і зміни, що і є чинником успішного розвитку. Проте формування цих систем є наслідком тривалого процесу; створення ж ефективних систем, розрахованих на короткотермінову перспективу, вимагає в кожному окремому випадку спеціальних досліджень і розробок.

Досвід організаційної роботи також об'єктивується в структурах соціуму. Йдеться про створення управління гігантами промисловості і машинобудування, особливо фірмами автомобілебудування, наприклад, автогігантів «Форд», «Крайслер», «Мерседес», «Вольво» та ін. Сьогодні це досвід диверсифікації великих компаній у маленькі, що більш пристосовані до ринкових умов на етапі наступу інноваційної економіки. «Великі корпорації були типовою організацією бізнесу індустріальної ери. До теперішнього часу декілька тисяч таких монстрів, і в приватному, і в громадському сенсах, існують по усій Землі, забезпечуючи велику частину наших потреб. При погляді з боку вони символізують командну систему управління. Вони не лише контролюють величезну кількість ресурсів, використовуючи мільйони працівників, сильно впливають на нашу економіку, але також визначають і наше політичне життя. Їх комп'ютери, їх корпоративні мацаки, їх ні з чим не порівнянні можливості планування, інвестування, виконання проектів грандіозного масштабу створюють враження їх потужності і непорушності. Водночас більшість з нас відчуває втрату життєвих сил; здається, що вони управляють нашими долями» [132, с. 368].

Як розвивається сама корпоративність, яка аж ніяк не стоїть на місці? Адже колись корпораціями називалися

університети, професійні цехи, соціальні стани і т. ін. Близько XIX ст. стався еволюційний стрибок: управління було абстраговане як універсальна діяльність, і саме тоді у корпорацій з'явився апарат адміністративного управління. І сталося так, що корпоративне управління почало розумітися як основний процес, що протікає в корпорації.

Але завдяки цій мутації в корпораціях різного роду присутні організаційні, фінансові і юридичні виміри. Мутацію соціальних систем у дискурсі науки про організацію пояснив О. Богданов, який писав: «Сила організму полягає в точній координації його частин, у суворій відповідності розподілених і взаємопов'язаних функцій. Ця відповідність зберігається при зростанні тектологічних різниць, що відбувається постійно, але не безмежно: настає момент, коли воно вже не може цілком утримуватися і починає йти на спад. Частини цілого стають «занадто різними» у своїй організації, настільки різними, що розходяться і за темпом життя, і за силою їх відносного опору середовищу. А це неминуче веде до дезорганізації, повільнішої або швидшої, дивлячись якою є сума умов» [19, с. 24-25]. Тепер до цих трьох вимірів додався не менш доленосний інформаційний вимір корпоральності.

Словом, поняття «корпоративного розвитку має ще смисл розвитку самого корпоративного світу, відповідальність за яке є щонайпершою соціальною відповідальністю корпорацій» [60, с. 167-168].

Розглянуті тут причини, що змушують задуматися над перспективами управління у філософії, можуть бути представлені як своєрідні «виклики часу», на які філософи і методологи спільно з ученими повинні відповісти.

На наших очах відходить у минуле епоха корпорацій, час великих проєктів, страшних поневірянь і звершень... На зміну неповоротким велетенським динозаврам-корпораціям поступово приходять, як і у біології, спритні

дрібні компанії – аналог теплокровних ссавців, більше адаптованих до швидких змін постіндустріального бізнес-середовища. Життєвий цикл «організацій-ссавців» тільки починається. Ми не перші і не останні в цьому кругообігу [115, с. 165].

Теоретичні продукти, як окремі й самостійні сутності – теж мають бути віднесені нами до сфери об'єктивації соціального управління. Серед них значне місце належить організаційним ідеям, парадигмам і концепціям управління, зрештою, молодим теоріям управління, що поступово набирають евристичної сили і авторитету.

Ідеями якісної організації управління соціальним розвитком рясніє світова філософська література, і ми часто до них звертались, коли аналізували історію цього питання. Ми бачили різні підходи філософів Заходу і Сходу до розгляду одних і тих же питань і бачили, якими шляхами пішла та чи інша філософська думка, і як далеко вони розійшлися: одні – спираючись на голий раціоналізм, а інші – на сором'язливий ірраціоналізм. Сьогодні настав час спрямувати пізнавальні зусилля на зустріч одне одному. Причина цього полягає, на нашу думку, у появі інформаційної матриці соціального світу, оскільки в одному просторі має виникнути інтегративний підхід до управління технічними, біологічними і соціальними системами.

Що ж до концепцій управління, їх дійсно багато запропоновано практиками соціального управління. У якості аргументу наведемо сучасне семантичне поле управління соціальними системами, на якому мирно співіснують відомі усім види теоретичних продуктів на кшталт: «стратегічний менеджмент», «кризовий менеджмент», «м'який менеджмент», «фінансовий менеджмент», «кадровий менеджмент», «політичний менеджмент», «державний менеджмент», «військовий менеджмент», «синергетичний менеджмент», «ситуаційний менеджмент», «ін-

новаційний менеджмент», «адміністративний менеджмент», «соціальний менеджмент», «комунікаційний менеджмент», «репутаційний менеджмент» (паблік рилейшнз), «нейроменеджмент», «управління проектами», «управління ризиками», «цільове управління», «м'яке управління», «управління змінами», «ризик-менеджмент», «управління за моделями» та ін. До цього ще варто додати декілька десятків концепцій управління, особливо корпоративного рівня, що запропоновані зарубіжними авторами і репрезентовані українській громаді М. Туленковим [133].

Моделі організацій є продуктом об'єктивації ідей і настроїв епохи. Феномен організації настільки приваблював і зачаровував філософів, науковців і практиків усіх часів, що багато хто з них намагався привести явище до сталого образу. Тепер кажуть «модель», хоча це і не точно, тому що слово «модель» вже зайняте своїм точним смислом.

Вони виникали під впливом домінуючих ідей свого часу, методів діяльності і настроїв. У повному збігу з цими домінантами змінювались і самі образи організацій. Філософія управління вже сьогодні може занести в свою скарбницю для подальшої обробки цілу низку таких об'єктивованих продуктів для колективного зберігання і продукування на їх основі нових зразків. Йдеться про [109, с. 34-38]: організацію-трудоий процес (Ф.У. Тейлор), організацію-машину (А. Файоль, Л. Урвік та ін.), організацію-общину (Е. Мейо, Ф. Ротлісбергер), соціотехнічну модель організації (Тавістокська школа), організація – це система (Дж. Марч і Г. Саймон), організація – це організм, бюрократична модель організації (М. Вебер), природна організація (Т. Парсонс, Р. Мертон, А. Етціоні), політична модель (М. Кроз'є), організація є справа (Г. Альшулера), організація як система конструктивів (С. Ніканоров) та ін. Звісно, що модель організації не є

метод, а лише кут зору, під яким бажано розглядати конкретну проблему, щоб точніше підібрати методи для роботи з нею.

Окремо треба зазначити такі продукти об'єктивації соціального управління, як концепти і практичні узагальнення щодо визначення феномена «соціальне управління», якими у повсякденному житті користується велика кількість менеджерів-практиків, і вони відображені у фаховій літературі з управління соціальними системами.

Соціальне управління розглядається в сучасній фаховій літературі в «широкому» і «вузькому» сенсах. У «широкому» сенсі – соціальне управління як цілісна соціальна система – це свідомий, цілеспрямований вплив на соціальну систему в цілому чи на її окремі елементи на основі використання властивих системі об'єктивних закономірностей і тенденцій. Соціальне управління як цілісна система має своєю метою упорядкування організації системи, досягнення оптимального функціонування і розвитку, здійснення поставленої цілі на основі атрибутивних характеристик, що сприяють досягненню цілісності.

З операційної точки зору соціальне управління характеризується: 1) цілями: соціальне управління повинно в своєму майбутньому стані відповідати потребам якісно нового етапу розвитку суспільства; 2) принципами: соціальне управління визначається відповідними закономірностями і правилами, що здійснюють вплив на всю систему; 3) функціями: соціальне управління повинно слугувати певній меті (що має зробити об'єкт управління?); 4) методами соціального управління: як слід досягти мети управління, і яким чином взаємодіють об'єкт і суб'єкт управління; 5) структурою: система повинна конструюватися для певної мети і функції; 6) процесом соціального управління: динамічність функціонування системи, яка володіє певною автономією у зовнішньому навколи-

шньому середовищі; 7) механізмом розвитку системи соціального управління, яке є багатосторонньою, складною і динамічною системою.

У «вузькому» розумінні як «управління» слід розуміти єдність: 1) суб'єкта управління (керівника); 2) об'єкта управління (управлінської системи, яка може, але не зобов'язана збігатися з одним із уявлень соціосистеми); 3) апарату управління, організованого ієрархічно, гетерархічно чи мережевим способом; 4) методу управління; 5) політичної системи, що забезпечує відтворення процесу управління через кооптацію елементів управляючої системи у контур управління, зокрема – на роль ефективного менеджера [72, с. 7-20]. Як зазначає О. Лазаревич, соціальна комунікація повинна досліджуватися як синкретично-кумулятивний фактор суспільної динаміки, як синергія інформації та особистих знань, науки і технології, розуму і культури [72, с. 7-20].

Соціальний менеджмент – це цілеспрямований вплив соціального суб'єкта на власну суспільну, колективну і групову життєдіяльність, що здійснюється як безпосередній (у формах самоуправління), так і через спеціально створені інститути (державу, партії, суспільні об'єднання, кооперативи, підприємства, союзи). Управління – невід'ємна властивість всіх організованих систем різної природи, що забезпечує їх самозбереження і саморозвиток. Соціальне управління являє собою складний процес взаємодії двох сторін: тієї, що управляє; і тієї, що нею управляють, у яких важливу роль відіграють зворотні зв'язки. Соціальне управління може бути представлене як сукупність двох складових підсистем.

Традиційна система соціального менеджменту виходить із пріоритету прямих зв'язків, в якій мало уваги зверталось на взаємозв'язок двох підсистем – прямого і зворотного зв'язку, тобто процес управління розглядався як односторонній процес, як жорстко управляючий вплив.

Проте суспільство – це складна соціальна система, що володіє внутрішнім механізмом саморегулювання і саморозвитку.

Сучасна парадигма соціального менеджменту полягає в розгляді процесу управління як суб'єкт-суб'єктного відношення, що передбачає взаємодію двох підсистем – тієї, що управляє, і тієї, якою управляють, аналіз цих підсистем як відкритих систем, кожна із яких здатна адекватно реагувати на імпульси одна одної. У результаті соціальний менеджмент набуває характеру співуправління; управління надскладними системами являє собою лише вплив на їх власний механізм саморегуляції і самоуправління з метою його оптимізації.

Важливий аспект ефективного управління – досягнення адекватності цих двох підсистем. Будь-яка креаційна (штучна, створена), а управлінська система – саме така система, має істотно більш низький рівень різноманітності у порівнянні з еволюційними. Тому для реалізації цілей соціального менеджменту необхідне дотримання принципу необхідної різноманітності: різноманітність управляючої системи повинна бути не меншою, ніж різноманітність системи, якою управляють, враховуючи прогнози майбутнього, – відзначає С. Капіца у праці «Синергетика и прогнозы будущего» [53, с. 31-62].

Організаційний клімат у колективі або організаційна культура – це ще один вид продуктів об'єктивації соціального управління у просторі і часі. Терміни, які використовуються для опису комплексу характеристик, притаманних конкретній організації, і відрізняють її від інших. На відміну від організаційної культури організаційний клімат включає в себе менш стійкі характеристики, що більшою мірою піддаються зовнішнім і внутрішнім впливам. Наприклад, при загальній організаційній культурі фірми організаційний клімат у двох її відділах може бути різним. Несприятливий організаційний клімат час-

то є наслідком соціальної або комунікативної некомпетентності керівника або наслідком існування в групі неформального лідера, дезорієнтуючих працівників і руйнівної єдності.

У цілому ж, під організаційним кліматом розуміємо комплекс параметрів (іноді їх називають характеристиками), зокрема і фізичної організації простору, які визначають робочу атмосферу в компанії або окремих її підрозділах, впливаючи на поведінку і емоційні стани її членів, таким чином безпосередньо регулюють ефективність діяльності співробітників.

Для опису організаційного клімату використовуються наступні параметри: структура (ступінь формальної структурованості); ступінь ризику при прийнятті рішень; тактика винагород; можливості просування по службі; ставлення керівництва до службовців; ставлення службовців до керівництва; загальне відчуття єдності і взаєморозуміння; безперешкодність комунікативних потоків; стиль сприйняття інформації; форми передачі інформації, що залежить зокрема і від стилю керівництва організації [122].

У свою чергу, організаційна культура – це комплекс базових припущень, розроблений певною групою (основу закладають засновники, визначаючи майбутні ключові моменти розвитку і зміни) і прийнятий більшістю членів організації або її активним ядром для адаптації до зовнішнього середовища та внутрішньої інтеграції, який включає ідеологію, цінності, ділові принципи, що виражаються і заявляються організацією, які задають людям орієнтири їхньої поведінки та діяльності. Ці ціннісні орієнтації передаються членам організації через символічні засоби духовного і матеріального оточення організації. Зокрема оргкультура охоплює віру, очікування, розмірковування і норми, що лежать в основі стосунків більшості працівників як усередині організації, так і за її межами.

Водночас, як зазначає К. Шульц, організаційна культура може сама формуватися або переживати зміни під впливом поведінки членів організації [102, с. 56]. В. Щербіна зауважує в своєму визначенні організаційної культури, що організаційна культура слугує засобом внутрішньої регуляції і програмування організаційної поведінки індивідів або групи на символічному рівні [152, с. 125]. Більшість авторів погоджується, що організаційна культура є складовою композицією важливих припускень, які часто не підлягають формулюванню, бездоказово сприймаються і поділяються всіма членами колективу.

Досвід створення теоретичних продуктів і на їх основі професійних знань про соціальне управління, що також об'єктивовані в пам'яті соціуму, це велике надбання колективної управлінської думки, що застерігає нас від винаходу велосипеда черговий раз.

Існують загальноновизнані школи менеджменту: японська, американська і європейська. Японський підхід до менеджменту за своєю сутністю концептуально відрізняється від американського, що пояснюється різним світоглядом, тобто поглядом на роль і місце людини у світі і Космосі, типом мислення, філософією організації життя людини, природою соціокультурного середовища. Японська система визнає людину невід'ємною часткою Космосу, яка не повинна порушувати його рівновагу, а американська і європейська вважають людину центром організації Всесвіту, тому вона має діяти прагматично на користь власного інтересу.

Не варто йти шляхом простого копіювання американського, японського або будь-якого іншого досвіду, «заглядати у чужі вікна». Іноземці мають свою історію, своє соціально-економічне підґрунтя та наукові концепції. Але знати це необхідно, адже у них накопичено багато

корисного, що можна розумно використовувати після творчого опрацювання у нашій державі, зокрема:

- у американців - ініціативність, високий професіоналізм, рішучість, організованість та діловитість;

- у японців - непідробна турбота про кожного працівника, згуртованість, наполегливість, бажання досягнути досконалості, внутрішньої гармонії, соціально безпечного характеру виробництва;

- у французів - гуманність організаційної культури, достатньо висока культура спілкування;

- у німців - раціоналізм, пунктуальність, розумна концепція комфортного добробуту для всіх.

За наявності відмінностей названих систем управління їх об'єднує загальний підхід до принципів наукового менеджменту:

- увага до людини, формування умов для розкриття її потенціалу;

- виявлення інтересів людини, потреб і сподівань;

- пошук і розпізнавання елементів національної історії, культури, традицій для формування сучасної системи управління;

- створення відповідних умов для того, щоб у людини була можливість завдяки старанній праці задовольнити свої потреби;

- об'єднання працівників навколо загальної мети;

- забезпечення безперервного професійного навчання.

Опрацьовуючи український стиль менеджменту, варто зважати ще й на такі ментальні критерії: стиль життя українців - відданість справі, захоплення індивідуальною спрямованістю, домашні клопоти - на другому плані; характерні якості українців - обачність; форма ділових стосунків - контакти, переважно формальні; процес прийняття рішень - згори вниз - швидко, а знизу вгору - повільно, за ієрархічною структурою.

До історичного дискурсу ми відносимо і виникнення, функціонування і розвиток професійної освіти менеджерів. Перша школа бізнесу в США була заснована при Пенсільванському університеті ще в 1881 р. Американські фахівці ділять історію шкіл бізнесу на три періоди: зародження і ранній розвиток (1880-1914 рр.), розширення і диверсифікація (1914-1940 рр.); переоцінка і реорганізація (з 1940 р. до теперішнього часу).

До 1890 р. тільки 3 університети – у Пенсільванії, Чикаго, Каліфорнії – мали курси управління бізнесом. Уперше науковий курс управління був розроблений в 1881 р. американським вченим Джозефом Вартоном. Через 100 років Г. Кунц і С. О'Доннел опублікували свою працю «Управління: системний і ситуаційний аналіз управлінських функцій», яка була перекладена з англійської і вишла у світ в СРСР у 1981 році.

Ідеологія управлінської діяльності є найвагомішим елементом об'єктивації у організаційній свідомості соціуму, оскільки саме вона спрямовує увесь розвиток організаційної думки у майбутнє, зберігає минуле і консервує сьогодення. Це пов'язане і пояснюється функціями ідеології, як суспільного явища, що здатне спрямовувати діяльність людини у те чи інше русло. Наше завдання полягає у тому, щоб засобами філософії інтегрувати в одну науково-струнку систему людський досвід управління технічними, біологічними і соціальними системами, розірваний силою спеціалізації.

Ідеологія управління настільки є впливовою силою на стан і поведінку соціальної системи, що Зб. Бжезинський очікував після провалу контрперевороту у ЧССР (1968), що «ідеологічна спустошеність... зможе стати вирішальною причиною політичних змін у комуністичних суспільствах» [Цит. за: 66, с. 49]. І сьогодні, з висоти ХХІ століття і подій, які відбулися на світовій арені, треба визнати, що його пророцтва збулися.

Організаційна взаємодія людей і їх організацій – постійно присутній фактор на світовій арені. Тому зміст такого глобального процесу відбивається у світогляді людей і ідеологічно відбувається закріплення форм і методів організаційної взаємодії у суспільстві завдяки продукту духовного виробництва, а саме: у вигляді організаційного ідеалу. На цьому наполягав ще О. Богданов [20, с. 69].

Впродовж тривалого часу у сфері управління культивувались три головних види ідеології, а саме: тоталітарна, ліберальна і демократична. Ми про це вже вели мову у попередніх розділах нашої праці і тому не маємо наміру на них зупинятись. Відповідно до кожної з них у сфері управління формується і культивується три провідних стилі управління, а саме: тоталітарний, ліберальний і демократичний.

Глобалізаційні процеси на початок ХХІ століття суттєво загострили нашу увагу на потребі гуманізації процесу організаційної взаємодії і переходу від «суб'єкт-об'єктних» до «суб'єкт-суб'єктних» відносин. Організаційний ідеал при переході виконує роль, за визначенням О. Богданова, «сили стискування» [20, с. 68], що виштовхує систему управління у якісно новий режим функціонування і розвитку.

Для цього необхідна нова, більш гуманістична ідеологія, що природно має бути притаманною системі соціального управління, оскільки організаційна діяльність менеджерів у цій сфері пов'язана з високоосвіченими людьми. При цьому на повну потужність має запрацювати «особлива ідеологія – організація ідей» [20, с. 108]. Але це дуже непросте справа, оскільки «ідеологія – загалом найбільш консервативна складова соціальної природи: вироблення нового побуту, нового світогляду, нової культури – найбільш важка справа у житті класу» [20, с. 109] – слушно заявляв автор текстологічної ідеї О. Богданов.

Ідеалом ідеологічного забезпечення організаційної діяльності є, на нашу думку, конституювання надійних і легко доступних для людей каналів соціальної взаємодії між ними: держава трансформується у найвпливовішу і оперативну організацію із захисту прав людини. Саме такий шлях І. Кант вважав джерелом історичного руху людства до своєї великої мети – загального правового цивільного суспільства, маючи на увазі суспільство громадян світу, космополітів [30, с. 31-41]; за Г. Гегелем, вищою метою людської організації є «дійсність морального ідеалу» [Див. : 69, с. 109].

Г. Спенсер вважав, що «еволюція полягає в переході від простого до складного, в якому первинна нерозчленована єдність змінюється диференціацією. Кінцевим пунктом еволюції є інтегрована стійка цілісність» [126, с. 14]. Еволюція, на думку Г. Спенсера, – це «загальний процес», що характеризується трьома істотними рисами: інтеграцією, диференціацією і впорядкуванням. Для пояснення своєї думки він наводить різноманітні приклади. Так, організм в процесі росту змушений живитися, тобто інтегрувати матерію з довкілля. Так само феоди складаються в області, а ті – в королівства, які прагнуть до загальноєвропейської федерації. У процесі розвитку також спостерігається диференціація органів і видів. Однорідне яйце еволюціонує у складний організм курчати. І, зрештою, зростає впорядкованість, що є кінцевою метою еволюції і, практично, її ідеалом. Вершина ідеології, за О. Богдановим, – створення організаційного ідеалу, а це і є організаційна впорядкованість.

Водночас у рамках теорії управління евристичну роль відіграє ідея, згідно з якою система для свого нормально функціонування має приблизно на дві третини застосування бути жорсткою програмою і приблизно на одну третину, – м'якою програмою. Загалом інтервал співвід-

ношення цих програм сам може змінюватися в межах від однієї третини до двох третин м'якої програми.

Досить навести приклад управління економічною діяльністю будь-якої акціонерної компанії, коли управління значно ускладнене у разі відсутності контрольного пакета акцій (він, як відомо, складає 51 %). Як інструмент управління використовується 25 % блок-пакет, що є соціальною умовністю і дозволяє не допускати ухвалення небажаних управлінських рішень (це приблизно відповідає одній третині жорсткої програми управління). У цьому плані заслуговують на увагу розроблені у вітчизняній науці «жорсткі» і «м'які» математичні моделі поведінки соціальних систем і соціальних процесів – моделі війни, управління, геополітики [Див. : 5].

У разі застосування динамічного оптимуму співвідношення жорсткої і м'якої програм управління, багато біологічних, технічних, економічних, політичних і інших систем дістають можливість оптимального функціонування в стохастичному середовищі, і знаходить своє застосування концепція інтегрального управління суспільством і поведінкою людини. Достоїнство цієї концепції інтегрального управління соціумом і поведінкою людини полягає в тому, що вона дає можливість використати детерміністські підходи марксистської соціології і концепції стихійного розвитку суспільства західної соціології [Див. : 42, с. 100].

Іншими словами, вона інтегрує в собі множину загальносоціологічних і приватносоціологічних законів функціонування і розвитку суспільства як цілісної системи, яка описується філософією спонтанності, що дозволяє розробляти ефективні системи управління сучасним соціумом.

Міра участі розуму у розбудові соціального управління, особливо через нові види соціальної реальності, практично необмежена, оскільки людина акумулює розум у

формі колективного розуму – ноосфери. Колективний розум кожен момент часу виділяє в цих формах певне ядро у вигляді найбільш значимих ідей, стереотипів, концепцій, які самим своїм сенсом справляють зворотний вплив на активність людей, класів, соціальних груп і інститутів.

Філософія управління створює і об'єктивує у інформаційній матриці суспільства специфічне семантичне поле для розробки теорії соціального управління. Філософія управління має забезпечити категоріальний апарат для розробки загальної теорії управління, оскільки мова – це засіб побудови соціальних конструкцій. «Мова по суті своїй є, за оцінкою О. Богданова, процес організаційний, і притому універсального характеру. За її допомогою організується будь-яка практика людей в їх співпраці: за допомогою слова встановлюються спільні цілі і загальні засоби, визначаються місце і функція кожного співробітника, намічається послідовність дій і т. ін. Але за допомогою мови організується і усе пізнання, усе мислення людей: за допомогою слів досвід передається поміж людьми, збирається, концентрується; його “логічна” обробка має справу із словесними знаками. Мова – це первинний тектологічний метод, вироблений життям людства; вона, тому, живий доказ можливості» [19, с. 110].

Нагадаємо, що теорією називається форма організації достовірного наукового знання про певну сукупність об'єктів, що є системою взаємопов'язаних тверджень і доказів і містить методи пояснення і пророцтва явищ і процесів цієї предметної сфери, тобто усіх явищ і процесів, що описуються цією теорією. Будь-яка наукова теорія полягає, по-перше, у взаємозв'язку структурних компонентів. По-друге, будь-яка теорія має у своєму початковому базисі центральний системоутворюючий елемент.

На прикладі розробки теорії управління соціально-економічними системами (СЕС) професор Інституту

проблем управління Російської Академії наук Д. Новіков доводить, що основний методологічний наслідок справжньої теоретичної роботи включає два положення [103]: перше, що центральним системоутворюючим елементом теорії СЕС є категорія – «організації», а її структурними компонентами: 1) завдання управління; 2) схема управління діяльності; 3) умови управління; 4) типи управління; 5) предмети управління; 6) види (методи) управління; 7) форми управління; 8) засоби управління; 9) функції управління; 10) чинники, що впливають на ефективність управління; 11) принципи управління; 12) механізми управління. Забезпечити наповнення цих категорій організаційним смислом є найголовнішим завданням молодшої філософії управління.

Об'єктивація як процес породжує інформаційні продукти, що потребують відповідного місця і умов для їх збереження, накопичення, узагальнення і використання. Це – факт. І тут нам знову доречно згадати про інформаційну матрицю соціального світу. Кращого сховища не придумаєш, оскільки воно робить доступними накопичені продукти для усіх бажаючих, хто дружить з науково-технічним прогресом і володіє відповідними його рівню технологіями духовного виробництва. Система «Інтернет» і користування ним – наочне тому підтвердження.

На цьому можна зупинитись у аналізі об'єктивації соціального управління і у якості висновків з вищерозглянутого зазначити наступне:

– по-перше, у цьому підрозділі нам необхідно було збагатити обраний диспозитив шляхом розширення його властивостей з рівня «соціального тіла» до організаційного рівня і «колективного» «Я», оскільки він тільки за такої умови охоплював наше дослідницьке поле і був здатний виконувати свою інтегративну функцію;

– по-друге, ми відтворили умови, у яких відбувається об'єктивація змісту управління соціальними системами, і

з'ясували, що сучасний етап інформаційної революції є закономірним кроком визрівання онтологічної основи соціального світу, що за основу має інформаційну матрицю, у структурі якої знаходяться дискурси усіх трьох видів управління: технічними, біологічними і соціальними системами, і обслуговуються вони одними і тими ж механізмами;

- по-третє, на попередніх етапах розвиток соціального управління, до речі, як і розвиток управління технічними і соціальними системами, був спрямований за загальним законом у бік розходження частин, накопичення і нарощування внутрішніх суперечностей, дезорганізаційного моменту, що було спровоковано їх глибокою спеціалізацією;

- по-четверте, соціальне управління має справу з об'єктами різної природи (матеріальними, соціальними і духовними) і є стійкою процесуальною структурою (має мету, засоби, результат, суб'єкта, об'єкт, початок і завершення) і виконує різні функції: методологічну, пізнавально-рефлексивну, аксіологічну, інструментально-перетворюючу, проектну і соціально-інтеграційну [130, с. 120], і таким шляхом намагається досягти організаційного ідеалу.

- по-п'яте, об'єктивацію ми подали як специфічний процес, у якому визначили низку його агентів: соціальна пам'ять, рефлексія, свідомість, світогляд, культура, колективне «Я» та інші, за участю яких відбувається виробництво об'єктивованих продуктів: історії соціального управління, досвіду вирішення проблем управління, знання про соціальне управління, системи професійної підготовки менеджерів, продукування організаційних ідей, розробка парадигм і концепцій управління, розробка ідеології управлінської діяльності, зрештою, створення семантичного поля для розробки загальної теорії управління.

Висновки до першого розділу

На основі розглянутого у цьому розділі матеріалу можна зробити наступні висновки щодо ефективності для аналізу соціального управління запропонованих нами вище світоглядно-ідеологічних засад формування загальної теорії управління технічними, біологічними і соціальними процесами, а саме: по-перше, ми довели, що соціальне управління вийшло із надр саморегуляції соціального світу завдяки розвинутому розуму людини, оскільки її потреби вимагали задоволення тут і зараз, а природні процеси не могли концентруватись на їх задоволенні.

По-друге, запропонована у попередніх розділах філософія управління надійно забезпечила філософську рефлексію природи, сутності, змісту і форм управління соціальними процесами і дозволила у розгорнутому вигляді подати логічну природу явища, його семантичну сутність і висвітлити організаційно-розпорядчу діяльність як її зміст, подати ціннісно-смыслову детермінацію поведінки людини у вертикальній площині, що збігається із саморозгортанням універсуму.

По-третє, сформований нами філософський дискурс суб'єктивованої форми управління соціальними процесами увібрав у себе професійні вимоги до фахівців, які мають намір професійно працювати у якості менеджерів соціальних процесів, оскільки ми послідовно відтворили засобами філософського аналізу головні атрибутивні характеристики людини, що здатна до організаційної взаємодії з іншими суб'єктами соціального дійства на основі специфічної організаційної ідеології.

По-четверте, явище організаційної взаємодії матеріалізується у просторі і часі і має власне буття не залежно від суб'єкта соціального управління у вигляді ідей, парадигм і концепцій менеджменту і досягає зрілості у вигляді теорії соціального управління, що віддзеркалює організа-

ційний клімат і організаційну культуру, стилі управління та багато інших параметричних характеристик об'єктивації явища соціального управління у зовнішньому середовищі.

По-п'яте, загальний висновок, що випливає з цього розділу є позитивним, оскільки отримані принципово нові параметричні характеристики системи соціального управління, головна сутність якого полягає у теоретичному доведенні необхідності і специфіки буття соціального управління, як носія «суб'єкт-суб'єктних» відносин, що здійснює організаційну взаємодію на основі ціннісно-сміслової детермінації.

По-шосте, наша робоча гіпотеза про філософію управління як когнітивний інструментарій дослідження явища управління технічними, біологічними і соціальними системами повністю виправдала себе на практиці у сфері аналізу соціального управління і тому цілком може бути поширеною на вивчення управління технічними і біологічними системами.

По-сьоме, на завершення маємо зазначити, що на цьому принципово не можна завершувати філософський аналіз явища соціального управління, оскільки ми ще не розкрили петлю зворотного зв'язку, що має включити автономно розвинену підсистему у систему саморегуляції соціального цілого – чи то соціального організму країни, що на сьогодні досяг майже повної зрілості, чи соціального організму планети, що нині знаходиться на етапі свого становлення.

ЛІТЕРАТУРА ДО І РОЗДІЛУ

1. Амосов Н. М. Мое мировоззрение / Н. М. Амосов // Вопросы философии. – 1992. – № 6. – С. 50-74.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 339 с.
3. Андрущенко В. П. Організоване суспільство: Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2006. – 502 с.
4. Андрущенко В. П. Освітня політика : огляд порядку денного / В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. – К. : МП «Леся», 2010. – 368 с.
5. Арнольд В. И. «Жесткие» и «мягкие» математические модели / В. И. Арнольд. – М. : МЦНМО, 2000. – 32 с.
6. Барков С. А. Социология организаций [Текст] : учеб. пособие / С. А. Барков. – М. : Изд-во МГУ, 2004. – 288 с.
7. Бауэр Э. С. Теоретическая биология / Э. С. Бауэр. – М. ; Л. : Изд-во ВИЭМ, 1935. – 206 с.
8. Бейлі К. Д. Нові системні теорії в системі соціології / К. Д. Бейлі. – Албані, 1994. – 121 с.
9. Бердяев Н. А. Самопознание / Н. А. Бердяев. – М. : Книга, 1991. – 353 с.
10. Бех В. П. Генезис соціального організму країни : монографія / В. П. Бех – 2-е вид., доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
11. Бех В. П. Механізм ціннісно-сміслової детермінації управління навчальним закладом / В. П. Бех, Л. М. Семененко // Практична філософія. – 2006. – № 4 (22). – С. 18-26.
12. Бех В. П. Організаційна свідомість як критерій соціальної зрілості і джерело самореалізації дитини / В. П. Бех, Г. В. Козловська // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 1. Серія : Філософія, педагогіка, психологія : зб. наук. праць. – К., 2009. – С. 28-34.
13. Бех В. П. Організаційна свідомість: питання, припущення, гіпотези / В. П. Бех, О. М. Токар // Нова парадигма. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – Вип. 36. – С. 36-46.
14. Бех В. П. Філософія соціального мира: гносеологічний аналіз / В. П. Бех. – Запорожжя : Тандем-У, 1999. – 284 с.
15. Бех В. П. Человек и Вселенная : когнитивный анализ : монографія / В. П. Бех. – 2-е изд., доп. – Запорожжя : Просвіта, 2004. – 148 с.
16. Бех Ю. В. Філософія управління соціальними системами: монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 622 с.
17. Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология / В. М. Бехтерев // Бехтерев В. М. Избранные работы по социальной психологии. – М. : Наука, 1994. – С. 18-352.

18. Бичко А. К. Феномен української інтелігенції: спроба екзистенціального дослідження / А. К. Бичко, І. В. Бичко. – Дрогобич, 1997. – 116 с.

19. Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука) : [в 2 кн.] / А. А. Богданов. – М. : Экономика, 1989. – Кн. 1. – 304 с.

20. Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука) : [в 2 кн.] / А. А. Богданов. – М. : Экономика, 1989. – Кн. 2. – 351 с.

21. Бодрійяр Ж. В тіні мовчазної більшості, чи кінець соціального / Ж. Бодрійяр // Незалежний культурологічний часопис "І". – 2002. – № 25. – С. 76-88.

22. Борзенков В. Г. Причинность // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 463-464.

23. Булыгин Ю. Е. Организация социального управления (основные понятия и категории) : слов.-справ. / Ю. Е. Булыгин. – М. : Контур, 1999. – 254 с.

24. Бургин М. С. Введение в современную точную методологию науки. Структуры систем знания / М. С. Бургин, В. И. Кузнецов. – М. : Аспект, 1994. – 304 с.

25. Бурлачук В. "Вождь" и "масса" в посттоталитарном обществе / В. Бурлачук, В. Токарева // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Вид-во Українсько-фінського ін-ту менеджменту і бізнесу, 1999. – С. 196-203.

26. Быченков В. М. Институты: Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъективности / В. М. Быченков. – М. : Рос. академия соц. наук, 1996. – 965 с.

27. Варнеке Х.-Ю. Революция в предпринимательской культуре: фрактальное предприятие / Ханс-Юрген Варнеке; пер. с нем. – М. : Наука, 1999. – 130 с.

28. Вернадский В. И. Начало и вечность жизни / В. И. Вернадский. – М. : Сов. Россия, 1989. – 703 с.

29. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 520 с.

30. Виллем Ф. Космополитизм / Ф. Виллем // Мир Просвещения. Исторический словарь. – М. : Памятники исторической мысли, 2003. – С. 31-41.

31. Винер Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине / Н. Винер. – М. : Сов. радио, 1968. – 326 с.

32. Водопьянов П. А. Устойчивость в развитии живой природы / П. А. Водопьянов. – Минск : Наука и техника, 1974. – 158 с.

33. Воронкова В. Г. Синергетична методологія аналізу соціального управління / В. Г. Воронкова [Електронний ресурс] // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2009. – Вип. 36. –

- С. 26-46. – Режим доступу :
// http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpgvzdia/2009_36/pdf_36/VISNIK_36_3.pdf.
34. *Воронкова В. Г.* Управление как единый социальный организм / В. Г. Воронкова // *Нова парадигма : альманах наук. праць.* – Вип. 10. – Запоріжжя, 1999. – С. 8-19.
35. *Воронкова В. Г.* Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-антропологічні виміри) : монографія / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2008. – 254 с.
36. *Гегель Г.* Наука логики / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1970. – Т. 1. – 501 с.
37. *Гегель Г.* Учение о понятии / Г. Гегель // Гегель Г. Наука логики. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – 374 с.
38. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук: в 3 т. / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1975. – Т. 2. – 695 с.
39. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук: в 3 т. / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1974. – Т. 1. – 452 с.
40. *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Л. : Наука, Ленингр. отделение, 1990. – 278 с.
41. *Гумилев Л. Н.* Этносфера: История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – М. : Экспрос, 1993. – 544 с.
42. *Давидюк Г. П.* Социологические законы / Г. П. Давидюк // *Социс.* – 2001. – № 6. – С. 96-103.
43. *Дадаев А. Н.* Биография Н. А. Козырева / А. Н. Дадаев [Электронный ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.univer.omsk.su/omsk/Sci/Kozyrev/vsp0.win.htm>. – Заголовок з екрана.
44. *Дешан Л.-М.* Истина, или Истинная система / Леже-Мари Дешан; [вступ. ст. В. М. Богуславского; примеч. Л. С. Гордона]. – М. : Мысль, 1973. – 532 с.
45. *Добронравова И. С.* Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К. : Лыбидь, 1990. – 152 с.
46. *Донченко О.* Від цілісності психологічних знань до цілісності світобачення / О. Донченко // *Соціальна психологія.* – 2011. – № 1. – С. 4-10.
47. *Друкер П. Ф.* Задачи менеджмента в XXI веке : учебн. пособие / П. Ф. Друкер; [пер. с англ.]. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2000. – 272 с.
48. *Зиммель Г.* Социологический этюд / Г. Зиммель; пер. с нем. – К.; СПб.; Харьков : Южно-рус. кн-во Ф. А. Иогансона, 1903 (ценз. 1901). – 59 с.
49. *Каган М. С.* Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.

50. *Казначеев В. П.* Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного изучения / В. П. Казначеев, Е. А. Спириин. – Новосибирск : Наука, 1991. – 304 с.

51. *Казначеев В. П.* Феномен человека: космические и земные истоки / В. П. Казначеев. – Новосибирск : Новосибирское книжное изд-во, 1991. – 128 с.

52. *Кант И.* Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1994. – 592 с.

53. *Капица С. П.* Синергетика и прогнозы будущего / С. П. Капица, С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецкий. – Изд. 3-е. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 290 с.

54. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

55. *Кастельс М.* Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель / М. Кастельс, П. Хіманен ; пер. з англ. – К. : Ваклер у формі ТОВ, 2006. – 256 с.

56. *Коган В. З.* Теория информационного взаимодействия : филос.-социол. очерки / В. З. Коган. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1991. – 316 с.

57. *Козловська Г. В.* Організаційна свідомість: індивідуальне і суспільне : монографія / Г. В. Козловська. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 203 с.

58. *Комаров С. В.* Основы методологии: системоделятельностный подход. Категории. / С. В. Комаров, С. И. Кордон. – Пермь : Изд-во ПГУ, 2005. – 384 с.

59. *Корнієвський О. А.* Громадські об'єднання у системі національної безпеки держави : монографія / О. А. Корнієвський. – К. : Альтерпрес, 2010. – 396 с.

60. *Корпорация и развитие // Корпоральность и развитие : сб. трудов по философии корпоративного развития / под ред. О. Б. Алексева и О. И. Генисаретского. – М., 2007. – Вып. 2. – С. 167-168.*

61. *Космополітизм // Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.brockhaus.ru/text/054/455.htm>.*

62. *Костюк В. Н.* Информация как социальный и экономический ресурс / В. Н. Костюк. – М. : ИЧП «Изд-во Магистр», 1997. – 48 с.

63. *Крижко В. В.* Аксіологічний потенціал державного управління освітою : навч. посібник / В. В. Крижко, І. О. Мамаєва. – К. : Освіта України, 2005. – 224 с.

64. *Крижко В. В.* Антологія аксіологічної парадигми освіти : навч. посібник / В. В. Крижко, І. О. Мамаєва. – К. : Освіта України, 2005. – 440 с.

65. *Кристева Ю.* Самі собі чужі / Ю. Кристева. – К. : Основи, 2004. – 264 с.
66. Критический анализ теории и практики менеджмента / пер с нем. П. Ф. Почкина и Г. А. Шпилько. – М. : Прогресс, 1976. – С. 49.
67. *Крохмаль Н. В.* Историчні форми саморегуляції соціального процесу / Н. В. Крохмаль. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 144 с.
68. *Курдюмов С. П.* Новые тенденции в научном мировоззрении / С. П. Курдюмов // Космическое мировоззрение – новое мышление XXI века : материалы междунар. науч.-обществ. конференции. 2003 : в 3 т. / под ред. В. В. Фролова, Е. Н. Черноземовой, Т. П. Григорьевой, О. А. Лавреновой, Е. А. Бровко. – М. : Международный Центр Рерихов, Мастер-Банк, 2004. – Т. 1. – С. 82-91.
69. *Куриц С. Я.* Болезни государства. Диагностика патологий системы государственного управления и права : монография / С. Я. Куриц, В. П. Воробьев. Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. – М. : МГИМО(У) МИД России, 2009. – 472 с.
70. *Куценко В. И.* Общественная проблема: Генезис и решения : методологический анализ / В. И. Куценко – К. : Наук. думка, 1984. – 439 с.
71. *Лазарев С. Н.* Диагностика кармы / С. Н. Лазарев. – СПб. : АО «СФЕРА», 1993. – Кн. 1. Система полевой саморегуляции. – 160 с.
72. *Лазаревич А. А.* Глобальное коммуникативное общество / А. А. Лазаревич. – Минск : Белорусская книга, 2008. – 350 с.
73. *Ленин В. И.* 1893-1894 / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – М. : Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 1. – 662 с.
74. *Ленин В. И.* Март ~ июль 1918 / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – М. : Изд-во политической литературы, 1969. – Т. 36. – 741 с.
75. *Ленин В. И.* Материализм и эмпириокритицизм / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – М. : Изд-во политической литературы, 1968 – Т. 18. – 548 с.
76. *Ленин В. И.* Философские тетради / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – М. : Изд-во политической литературы, 1973. – Т. 29. – 808 с.
77. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
78. *Лукашевич М. П.* Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій: підруч. / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков, Ю. І. Яковенко. – К. : Каравела, 2008. – 544 с.
79. *Луман Н.* Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман. – СПб. : Наука, 2007. – 643 с.

80. *Лутай В.* Про стан розробки концептуальних засад філософії освіти в Україні та їх впровадження в педагогічну практику / В. Лутай // *Філософія освіти.* – 2005. – № 1. – С. 30-37.

81. *Мавроди С.* Искушение / С. Мавроди. – М. : Росмэн-Пресс, 2008. – 400 с.

82. *Мамардашвили М. К.* К вопросу о материалистической схеме анализа сознания (по работам К. Маркса) / М. К. Мамардашвили // *Социальная природа познания.* – М. : Наука, 1979. – Вып. 1. – 280 с.

83. *Маркс К.* К критике гегелевской философии права / К. Маркс // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1954. – Т. 1. – С. 219-368.

84. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала / К. Маркс // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1960. – Т. 23. – 920 с.

85. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. Т. 3. Кн. 3. Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Ч. 1 (главы I – XXVIII) / К. Маркс // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1962. – Т. 25. Ч. I. – 546 с.

86. *Маркс К.* Капитал. Т. 3. Ч. 2 (главы XXIX – LII) / К. Маркс // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1962. – Т. 25. Ч. II. – 558 с.

87. *Маркс К.* Критика политической экономии (черновой набросок 1857-1858) / К. Маркс // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1968. – Т. 46. Ч. 1. – С. 51-510.

88. *Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1974. – Т. 42. – С. 41-174.

89. *Маркс К.* Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 3. – С. 7-544.

90. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – 2-е изд. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955–1981. – Т. 37. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1965. – 630 с.

91. *Маслобоева О.Д.* Российский органицизм и космизм XIX–XX вв. эволюция и актуальность: монография / О. Д. Маслобаева. – М. : АПК и ППРО, 2007. – 296 с.

92. *Межуев Б.* Сотворение космополиса / Б. Межуев // *Политические исследования [Электронный ресурс]* – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/universum/esse/10mej.htm>.

93. *Мескон М. Х.* Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури; пер. с англ. – М. : Дело, 1992. – 700 с.

94. *Мильнер Б. З.* Теория организаций / Б. З. Мильнер. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 336 с.

95. *Миненков Г.* Космополитизм и космополитическая идентичность / Г. Миненков [Электронный ресурс] // Тезисы доклада «Космополитизм и космополитическая идентичность: практики интерпретаций». – Минск, 11 марта 2007 г. – Режим доступа до ресурсу: <http://cosmopol.narod.ru/articles/minenkov.htm>.

96. *Мир // Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль ; оформл. «Диамант». – СПб. : ТОО «Диамант», 1996. – Т. II: И-О. – С. 330.

97. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития / Н. Н. Моисеев. – М. : Наука, 1987. – 307 с.

98. *Монсон П.* Современная западная социология: теории, традиции, перспективы / П. Монсон; пер. со шв. – СПб. : Изд-во «Нотабене», 1992. – 445 с.

99. *Морен Э.* Образование в будущем: семь неотложных задач / Э. Морен. – Париж : ЮНЕСКО, 2000. – 85 с.

100. *Морен Э.* Образование и будущее: семь неотложных задач / Э. Морен ; [пер. с фр.] // Синергетическая парадигма. Синергетика образования / отв. ред. В. Г. Буданов. – М. : Прогресс-Традиция. – С. 24-96.

101. *Налимов В. В.* Реальность нереального / В. В. Налимов, Ж. А. Дрогалина. – М. : Изд-во «МИР ИДЕЙ», АО АКРОН, 1995. – 432 с.

102. Новый тлумачний словник української мови : у 4 т. / уклад. проф. В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. – К. : Аконіт, 1999. – Т. 4. – 941 с.

103. *Новиков Д. А.* Структура теории управления социально-экономическими системами / Д. А. Новиков [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://freemail.ukr.net/57Lvq0b4us/q/readmsg?id=13330146970000096981;0;1&mode=attachment>.

104. *Носов Н.* Перспективы виртуальной цивилизации / Н. Носов // *Alma mater*. – 1997. – № 6. – С. 14-17.

105. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / С. И. Ожегова. – М. : Русский язык, 1988. – 749 с.

106. *Петров И. И.* Мир / И. И. Петров // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 333-334.

107. *Попов С. В.* Методология организации общественных изменений / С. В. Попов // Этюды по социальной инженерии: от утопии к организации / под ред. В. М. Розина. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – С. 45-62.

108. *Попов С. М.* Синергетична концепція самоорганізації: теоретико-методологічний аналіз / С. М. Попов // *Гілея* (науковий вісник):

зб. наук. пр. – К. : Вид-во УАН ТОВ «НВП» «ВІР», 2010. – Вип. № 41 (№ 11). – С. 247–257.

109. *Пригожин А. И.* Методы развития организаций / А. И. Пригожин. – М. : МЦФЭР, 2003. – 864 с.

110. Проблемы теории материалистической диалектики : материалы совещания по проблемам диалектического материализма в редакции журнала «Вопросы философии» // Вопросы философии. – 1982. – № 4. – С. 18–40.

111. *Пушкин В. Г.* К уточнению понятия «самоорганизация» и о его значении в эволюционной теории / В. Г. Пушкин // Организация и эволюция живого. – Л. : Наука, 1972. – С. 45–48.

112. *Пчелин Н. П.* Социальная реальность как «квазиобъект» / Н. П. Пчелин // Дух і Космос: наука і культура на шляху до нетрадиційного світосприймання / кол. авт. під кер. проф. І. З. Цехмістро. – Харків, 1995. – С. 73.

113. *Рассел Б.* Философский словарь разума, материи и морали / Б. Рассел ; пер. с англ. – К. : Port-Royal, 1996. – 368 с.

114. *Розанов Ф. И.* Социальное взаимодействие как информационный обмен : дис. ... канд. философских наук : 09.00.11 – социальная философия / Розанов Филипп Иванович ; [Новосиб. гос. техн. ун-т]. – Новосибирск, 2010. – 143 с.

115. *Розин В. М.* Философия управления / В. М. Розин, Л. Г. Голубкова. – Йошкар-Ола : Марийский гос. тех. ун-т, 2010. – 608 с.

116. *Розова С. С.* Классификационная проблема в современной науке / С. С. Розова. – Новосибирск : Наука, 1986. – 222 с.

117. *Салман Р.* Будущее менеджмента / Р. Салман. – СПб : Питер, 2004. – 298 с.

118. Самоорганизация: психо- и социогенез / под ред. В. Н. Келасьева. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996. – 200 с.

119. *Сетров Н. М.* Основы функциональной теории организации. Философский очерк / Н. М. Сетров. – Л. : Наука, Ленингр. отделение, 1972. – 164 с.

120. *Скворцов Л. В.* Информационная культура как условие выживания человечества / Л. В. Скворцов // Проблемы глобальной безопасности : материалы семинаров науч.-исслед. и информ. программ (нояб. 1994 – февр. 1995) / рук. прогр. В. А. Виноградов; отв. ред. Т. Г. Пархалина. – М. : ИНИОН РАН, 1995. – 491 с.

121. Словарь античности / пер. с нем. – М. : Прогресс, 1989. – 704 с.

122. *Соломанидина Т.* Организационная культура и климат: взаимозависимость и влияние на эффективность работы компании / Т. Соломанидина, В. Кишениа // Управление персоналом. – 2005. – № 4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.top-personal.ru/issue.html?368>.

123. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 540 с.
124. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://www.politlogia.narod.ru/s/SOROKIN/kniga_1/02.htm.
125. Соціальне управління : довідник / В. Л. Василенко (керівник авт. кол.), В. Б. Авер'янов, Ф. Г. Бурчак та ін. ; упоряд. : В. О. Тихонович та ін. – К. : Політвидав України, 1986. – 415 с.
126. *Спенсер Г.* Основные начала / Г. Спенсер. – СПб. : Л. Ф. Пантелеев, 1897. – 467 с.
127. *Тиханов Г.* Космополитизм в дискурсивном ландшафте модерности: два контекста выражения в эпоху Просвещения / Г. Тиханов // «НЛО». – 2011. – № 110 (4/2011). – С. 135-155.
128. *Тихонов А. В.* К проблеме методологических уровней анализа управления / А. В. Тихонов // Управление: интеллект и субъективность : материалы межвузовского научного семинара. – СПб. : Изд-во СПбГПУ, 2002. – С. 23-35.
129. *Тихонов А. В.* Социология управления / А. В. Тихонов. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – 472 с.
130. *Тихонов А. В.* Социология управления / А. В. Тихонов. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – 472 с.
131. *Тихонов А. В.* Управление как объект познания / А. В. Тихонов // Организмы и механизмы: проблемы управления в социальных и технических системах : материалы междисциплинарного научного семинара. – СПб. : Книжный дом, 2003. – С. 205-224.
132. *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 783 с.
133. *Туленков М. В.* Концептуальні засади організації сучасного менеджменту : монографія / М. В. Туленков. – К.; Ніжин : ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. – 312 с.
134. *Туленков М. В.* Організаційна взаємодія як предметна сфера соціології управління / М. В. Туленков // Соціальна психологія. – 2007. – № 1. – С. 12-25.
135. *Туленков М. В.* Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні : монографія / М. В. Туленков. – К. : Каравела, 2009. – 512 с.
136. Управління людськими ресурсами: філософські засади : навч. посіб. / під ред. д. ф. н., проф. В. Г. Воронкової. – К. : ВД «Професіонал», 2006. – 576 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/15840720/menedzhment/upravlinnya_lyudski_mimi_resursami_-_voronkova_vg;

137. Урманцев Ю. А. Начало общей теории систем / Ю. А. Урманцев // Системный анализ и научное знание. – М. : Наука, 1978. – С. 7-41.

138. Философия и методология науки : учеб. пособ. для студентов высш. учеб. заведений / под ред. В. И. Купцова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 554 с.

139. Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Отлы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

140. Філософський словник соціальних термінів / за ред. Андрущенко В. – Х. : Корвін, 2002. – 672 с.

141. Франк С. Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – С. 38.

142. Фрейхоф В. Космополитизм / Виллем Фрейхоф. [Электронный ресурс] // Мир Просвещения. Исторический словарь. – М. : Памятники исторической мысли, 2003. – С. 31-41. – Режим доступа до ресурсу: <http://ec-dejavu.ru/c-2/Cosmopolitanism.html>.

143. Хайдеггер М. Исследовательская работа В. Дильтея... 10 докладов / М. Хайдеггер // Вопросы философии. – 1995. – № 11. – С. 90-112.

144. Хироси Н. История философской мысли Японии / Н. Хироси ; [пер. с яп.] ; общ. ред. и вступ. ст. Ю. Б. Козловского. – М. : Прогресс, 1991. – 416 с.

145. Цехмистро И. З. Феномен целостности как пристанище духа: о невозможности множественных «механизмов» мышления / И. З. Цехмистро // Дух і Космос: наука і культура на шляху до нетрадиційного світосприймання / кол. авт. під кер. проф. І. З. Цехмістро. – Харків, 1995. – 195 с.

146. Шавкун І. Г. Менеджмент як соціокультурне явище: соціально-філософський аналіз / дис. ... док-ра філос. наук : 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / І. Г. Шавкун. – К. : ІВО, 2008. – 449 с.

147. Шавкуни І. Г. Філософія менеджменту : [монографія] / І. Г. Шавкун. – Запоріжжя : Тандем Арт Студія, 2007. – 262 с.

148. Шмаков В. Закон синархии и учение о двойственной иерархии монад и множеств / В. Шмаков. – К. : «София», Ltd, 1994. – 320 с.

149. Щедровицкий Г. П. Автоматизация проектирования и задачи развития проектировочной деятельности / Г. П. Щедровицкий [Электронный ресурс] // Разработка и внедрение автоматизированных систем в проектировании (теория и методология). – М. : Стройиздат, 1975. – Режим доступа: <http://www.fondgp.ru/gp/biblio/rus/74>.

150. Щедровицкий П. Г. Грамматика управления / П. Г. Щедровицкий. [Электронный ресурс] – М. : ШКП, 1987. – 70 с. – Режим доступа до ресурсу: http://www.archipelag.ru/index/biography_shedrovitsky_gp.

151. Щербина С. В. Организационная культура в западной традиции: природа, логика формирования и функции / С. В. Щербина // Социологические исследования. – 1996. – № 7. – С. 47-53.
152. Щербина С. В. Организационная культура как фактор перехода к рыночной экономике : дис. ... канд. экон. наук : 22.00.08 / Щербина Сергей Вячеславович. – М., 1999. – 146 с.
153. Cosmopolitanism // Absolute astronomy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.absoluteastronomy.com/topics/Cosmopolitanism>.
154. Giddens A. The Constitution of Society. / A. Giddens. – Cambridge: Polity press, 1989. – 324 p.
155. Guerin D. Anarchismus: Begriff und Praxis / D. Guerin – 8. Aufl. – Frankfurt/M. : Suhrkamp Verlag, 1967. – P. 13.
156. Keesing R. M. Cultural anthropology: A contemporary perspective / R. M. Keesing. – 2nd ed. – Sydney: Holt, Rinehard & Winston, Inc., 1981. – 592 p.
157. Wiener N. Cybernetics: Or Control and Communication in the Animal and the Machine / Norbert Wiener. – Paris, France: Librairie Hermann & Cie, and Cambridge, MA : MIT Press. Cambridge, MA: MIT Press., 1948. – 212 p.

ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАДИ ЗМІ

2.1. Влада ЗМІ як об'єкт філософсько-політологічного аналізу

Метою цього підрозділу є з'ясування сутності і змісту основного поняття «влада засобів масової інформації». Це важливо, оскільки він визначає фактично проблемне поле наукового пошуку, задане проблемною ситуацією, що була викладена нами вище. Нагадаємо, що актуалізована проблемність полягає в тому, що в культурно-історичному і політологічному вимірах існує суперечливе уявлення про морфологію, місце, роль та механізм дії влади ЗМІ у формуванні і реалізації владно-правових відносин між громадянським суспільством, державою і особистістю.

Отже, ми маємо ситуацію, яка містить декілька нез'ясованих чинників. По-перше, існує неформалізована сукупність визначень терміна «засоби масової інформації», що дає нам змогу викласти його у своєму баченні.

По-друге, словосполучення «влада ЗМІ» існує в конвенціональній формі, тобто вживається в теорії і практиці як методологічний засіб, а не структуроване явище, що здійснює регуляторну функцію.

По-третє, з огляду на те, що не визначені параметри і функції влади ЗМІ, дискусивними залишаються взаємозв'язки і механізм взаємодії влади ЗМІ і державної влади, що на практиці і в публіцистиці сприймаються швидше як непримиренні опоненти, а не складові одного цілого – системи саморегуляції соціального організму країни.

По-четверте, взаємодія влади ЗМІ і влади громадянського суспільства загалом ще не аналізувалися, оскільки останнє явище отримало теоретичний статус тільки на початку ХХІ ст., і йому присвячено всього декілька праць, серед яких найбільш вагомими є, на наш погляд, відомі дослідження М. Бойчука [25] і М. Калініченка [91].

По-п'яте, більш висвітленим є дискурс впливу ЗМІ на особистість людини, оскільки цим аспектом займається політологія під тиском вивчення поведінки електорату впродовж організації і проведення безперервних виборчих компаній в українському суспільстві і легітимізації офіційної влади в державі. Певний обсяг теоретичного матеріалу накопичила психологічна наука, особливо соціальна і політична психології.

Отже, навіть з'ясування сутності і змісту концепту «влада ЗМІ» є нагальним завданням сучасної політологічної науки, оскільки його теоретичне усвідомлення відкриває широке поле концептуалізації багатьох процесів, що повсякденно і багатократно самовідтворюються в політологічному просторі будь-якої країни.

Наразі ми маємо зробити два методологічні зауваження. Перше з них стосується того, що у цьому дослідженні вирішується нагальне практичне завдання, а не політологічна проблема, оскільки існує інструментальний комплекс для вирішення проблемної ситуації, про яку йдеться.

Друге зауваження полягає в тому, що ми маємо можливість викласти власне бачення феномена «влада ЗМІ». Інші дослідники можуть подати його у принципово іншому вимірі, і це буде правильно, оскільки на основі декількох концептуальних моделей можна відтворити багатовимірність цього явища. Головне полягає в логічності і системності поданого образу політологічного явища.

Для з'ясування сутності і змісту політологічного концепту «влада ЗМІ» нам варто приступити до уточнення його основи – «ЗМІ», оскільки інша його складова – влада – є атрибутивною характеристикою явища, без якої перша складова немає політологічного наповнення. Зробити це можливо, як відомо, якщо звернутись до відповідних джерел: Законів України, що утворюють нову галузь законодавства – інформаційного, філософ-

ських, юридичних і політологічних енциклопедій, словників, дисертаційних досліджень, підручників для системи професійної підготовки, наприклад, журналістів у системі вищої освіти та ін.

Так, у новітньому виданні «Юридичної енциклопедії» (1999) вченими НАН України і Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України зазначено: «Засоби масової інформації (ЗМІ) – матеріальні та інші носії інформації, органи та організації (юридичні особи), зареєстровані у встановленому законом порядку, які забезпечують публічне поширення друкованої та аудіовізуальної інформації».

До ЗМІ відповідно до Закону України «Про інформацію» (1992) належать друковані засоби масової інформації (ст. 20) – періодичні і такі, що продовжуються, видання (преса) – газети, журнали, бюлетені тощо, які виходять під постійною назвою з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року, разові видання з визначеним накладом.

Закон «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992) до друкованих видань, окрім періодичних і таких, що продовжуються, відносить також додатки до друкованих ЗМІ у вигляді видань газетного та журнального типу (ст. 1). Зазначені видання можуть включати інші носії інформації (платівки, дискети, магнітофонні та відеокасети тощо), розповсюдження яких не заборонене чинним законодавством України.

Аудіовізуальними ЗМІ є радіомовлення, телебачення (кабельне, супутникове), кіно-, звукозапис тощо. Правові засади організації передачі на відстань звукової або зорової (аудіовізуальної) інформації за допомогою технічних засобів зв'язку встановлені Законом України «Про телебачення і радіомовлення» (1993, в редакції від 2.VI. 1995), Законом «Про систему Громадського телебачення і радіомовлення України» (1997), іншими законодавчими актами.

Діяльність ЗМІ, яким надано право поширювати офіційно документовану інформацію органів державної влади та місцевого самоврядування, регулює Закон «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» (1997) [242, с. 526].

Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», що згідно з Конституцією України визначає порядок всебічного і об'єктивного висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування засобами масової інформації і захисту їх від монопольного впливу органів тієї чи іншої гілки державної влади або органів місцевого самоврядування, є складовою частиною законодавства України про інформацію, зазначає: «засіб масової інформації органу державної влади чи органу місцевого самоврядування – засіб масової інформації, засновником (співзасновником) якого є орган державної влади або орган місцевого самоврядування і який повністю або частково утримується за рахунок державного чи місцевих бюджетів» [72, с. 33].

Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» визначає друковані ЗМІ як «періодичні або такі, що продовжуються, видання, які виходять під постійною назвою, з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідоцтва про державну реєстрацію (газети, журнали). Додатки до друкованих ЗМІ у вигляді видань газетного та журнального типу є окремими періодичними і такими, що продовжуються, друкованими виданнями і підлягають реєстрації на загальних підставах. Зазначені друковані видання можуть містити у своєму складі інші носії інформації (платівки, дискети, магнітофонні та відеокасети тощо), розповсюдження яких не заборонено законодавством України» [86, с. 58].

Закон України «Про телебачення і радіомовлення», наприклад, загалом не визначає, що являє собою суб'єкт, який ховається за терміном «телерадіоорганізації (ТРО)». При цьому наголошує, що телерадіоорганізації України у своїй діяльності реалізують принципи об'єктивності, достовірності інформації, компетентності, гарантування права кожного громадянина на доступ до інформації, вільне висловлювання своїх поглядів та думок, забезпечення ідеологічного та політичного плюралізму, дотримання телерадіопрацівниками професійної етики та загальнолюдських норм моралі [86, с. 80].

Зате цей Закон України подає визначення «громадського телерадіомовлення» як системи «позабюджетного неприбутково-

го загальнонаціонального, регіонального або місцевого телерадіомовлення, що створюється засновниками – юридичними та/або фізичними особами» [70].

У «Советском энциклопедическом словаре» (1984) стаття «средства массовой информации» відсутня, і читача відсилають до терміна «массовая коммуникация» [192, с. 767]. Це аж ніяк не однозначні поняття, і ми до їх аналізу ще повернемося.

Отже, короткий огляд офіційних джерел подає нам досить суперечливу картину щодо визначення терміна «засоби масової інформації», оскільки вживає як синоніми поняття «масова комунікація», «mass media» та інші. Вихід ми вбачаємо у більш глибокому з'ясуванні термінів «засоби», «маса», «масовість», «масове», «масова інформація» та деяких інших, що є предметом спеціального аналізу [233].

Аналіз почнемо з визначення терміна «інформація». Є кілька визначень поняття «інформація». Зокрема, ЮНЕСКО дає наступне визначення: інформація – це «універсальна субстанція, яка проникає в усі сфери людської діяльності, і слугує перевідником знань та думок, інструментом спілкування, взаєморозуміння й співробітництва, утвердження стереотипів мислення й поведінки» [128, с. 27].

Н. Луман у праці «Социальные системы» з приводу визначення її сутності пише: «Інформацією тут слід називати подію, що визначає стан соціальної системи. Це можливо лише на основі структур, що обмежують можливості тих, хто їх обирає попередньо. Таким чином, інформація передбачає структуру, але сама вона не є структурою, а лише подією, що актуалізує використання структури» [134, с. 107].

Як «інформацію» Закон України «Про інформацію» (ст. 1) визначає «документовані або публічно оголошені відомості про події і явища, що відбуваються в суспільстві, у державі та навколишньому природному середовищі» [71].

Довідник «Информационные ресурсы России» надає таке тлумачення: «Інформація – це відомості про осіб, предмети, факти, події, явища й процеси, незалежно від форми їх подання» [87, с. 12].

Тобто інформація – це відомості про факти, події, явища, процеси, які передаються в просторі й часі та використовують-

ся з метою збереження або отримання знань, прийняття управлінських рішень, забезпечення сталого функціонування суспільства.

Таким чином, ми стали перед необхідністю подати власне бачення поняття засобів масової інформації. Почнемо аналіз із терміна «засіб», «засоби». У навчальному словнику-довіднику з політології для студентів, за авторством В. Пічи і Н. Хоми, засоби масової інформації, або мас-медіа, визначаються як «форми комунікації, такі як газети, журнали, радіо і телебачення, кінодокументалістика, Інтернет, що призначені інформувати масову аудиторію» [164, с. 44].

Водночас Закон Російської Федерації «О средствах массовой информации» у ст. 2, що має назву «Средства массовой информации. Основные понятия», визначає це важливе для нас поняття наступним чином: «под средством массовой информации понимается периодическое печатное издание, радио-, теле-, видеопрограмма, кинохроникальная программа, иная форма периодического распространения массовой информации» [69].

Російська дослідниця І. Фомічова у праці «Социология СМИ» звертає увагу на те, що засоби масової інформації – ЗМІ – відносять до соціальних інститутів, маючи на увазі тип комунікації і відповідні організації. Вважає їх особливим видом засобів масової комунікації і зазначає, що давно склалася традиція позначати такі інститути з включенням слова «засоби» не тільки в російській мові (порівнюємо: mass media). Вона пише: «Засоби масової інформації, таким чином, є частиною засобів масової комунікації і відрізняються від інших інституалізацією, тобто наявністю постійного спеціального апарату для планування, збору, відбору, підготовки до розповсюдження інформації або її виробництвом» [219, с. 22]. Проте це – не єдина властивість, не менш важливі й інші.

До засобів масової інформації варто відносити й якісно нові інструменти впливу на людей та їх об'єднання, що дарує нам інформаційна цивілізація, наприклад, неформальна електронна мережа, тобто віртуальна організація, як дещо існуюче в Інтернеті, що не має формального оформлення.

Отже, засоби у вимірі масової інформації – це канали, способи, матеріальні носії, «устаткування» для фіксації, зберігання і

розповсюдження інформації для, через або від масової аудиторії. Вони відіграють роль інфраструктури (наприклад, для телемовлення необхідні носії, на яких записується інформація, технічні засоби її передачі на великі відстані в просторі й індивідуально-го прийому, для газет – засоби тиражування і доставки).

Під впливом вищевикладеного матеріалу складається враження, що глибинним каменем у дослідженні словосполучення «засоби масової інформації» є терміни «маса», «масова свідомість», «масова інформація». Тому розглянемо їх більш детально. У строгому розумінні «масова преса» виникла в кінці ХІХ ст. Притому дивно відокремлена від «якісної». Засоби масової інформації виявилися розділеними на дві групи – масову і якісну. Дивна логіка: тобто якісна журналістика – не масова. Чому ж тоді всю журналістику називають засобами масової інформації, засобами масової комунікації, mass media? І річ не тільки в термінологічному нехтуванні – проблема лежить глибше, у сутнісних питаннях про масу і масовість.

У поглядах на зміст термінів «масова», «масовість», «масова інформація» існують значні розбіжності. Сучасна політологічна наука не має їх усталеного визначення.

Звернемося до праць Є. Прохорова, що спеціально розглядав їх крізь призму журналістської праці. Так, у праці «Журналист и массовое сознание» він звертає увагу на те, що сьогодні йде процес формування «масового суспільства» і відповідно його атрибуту – «масової свідомості» [219, с. 7]. При цьому він визнає журналістику як «важливого контрагента масової свідомості, що покликана і розповсюджувати відомості про неї, і обговорювати її реалії, і впливати на нього, виходячи з максимально точного розуміння сутності масової свідомості і фактичного стану її різних секторів (різних «масових свідомостей»))» [171, с. 8].

Далі автор прогнозує, що її роль у суспільному житті буде дуже швидко зростати. І на цьому тлі різні сили будуть до неї по-різному ставитися: одні будуть намагатися її розвивати, другі – стримувати, треті – ігнорувати, четверті – маніпулювати.

Для вирішення проблемної ситуації, що покладена в основу нашого дослідження, потрібен серйозний і глибокий науковий (якісно/кількісний інтерес до аналізу поняття «маса»). І цей інте-

рес виник вже давно. Чи не першим до приватних і розрізнених поглядів на «масу» різних дослідників звернувся Б. Грушин, щоб потім строго охарактеризувати сутнісний зміст поняття «маса» в перспективі вирішення проблем масової свідомості. За ним пішли інші дослідники. І виявилось, що як «маса» («мас») розглядаються дуже різні спільності, причому ставлення до них, зрозуміло, склалося також надзвичайно різне.

При зверненні до праць зарубіжних дослідників ХХ ст. (Г. Лебона, Г. Тарда, Г. Блумера, Х. Арендт, Х. Ортеги-і-Гассета, Е. Шилза, Д. Рімена, Р. Міллза, К. Мангейма, О. Тоффлера, Е. Ледерера та ін.) з'ясувалося, що в суспільстві існують такі спільноти, які так чи інакше бачаться як особливого роду «маси»: Чернь, Клан, Секта, Натовп, Зборище, Публіка, Аудиторія, Любителі і ін.

Але немало дослідників бачать «масу» загалом, як нерозчленоване ціле. На початку ХХ ст. йшлося про «натовп», і в Росії з'явився свого роду дайджест «Психологія натовпу за Тардом, Сигеле, Ломброзо, Михайлівським, Гидденсом, Г. Лебоном та ін.» [167]. А вже у наш час з'являються об'ємні збірки робіт дослідників ХІХ-ХХ ст. [174]. Є немало публікацій на цю тему, що наразі вийшли з друку [138].

Практично вони запропонували свій погляд на маси як «натовп» у структурі суспільства. За Г. Лебоном, масі-натовпу притаманна органічна імпульсність, мінливість, дратівливість, податливість навіюванню і легковір'я, перебільшеність відчуттів, нетерпимість, авторитарність, консерватизм. Практично без урахування своєрідності різних «мас» свій підхід згодом запропонував Х. Ортега-і-Гассет. У книзі «Восстание масс», написаній на рубежі 20-х і 30-х рр. ХХ ст., протиставляються «еліта» і «маси».

До еліти належать ті, хто «вимагає від себе багато чого і сам на себе звалює тяготи і обов'язки» [149, с. 19] і при цьому служать загальному благу. Для маси ж характерна «середня людина» [149, с. 18], «задоволена своєю непомітністю» [149, с. 19], «для кого жити – це плисти за течією, залишаючись таким, яким він не є, не прагнучи перерости себе» [149, с. 19]. Він «поглинутий собою і своїм дозвіллям» [149, с. 27], «вірить доводам шлунку, а не розуму» [149, с. 81]. Причому «маса пе-

реконана, що має право давати хід і силу закону своїм трактирним фантазіям» [149, с. 21].

Основна соціальна межа масової людини в кожному народі – це «усвідомлюючи власну посередність, утверджувати своє право на неї і не визнавати авторитетів» [149, с. 126]. «Масова людина, вірна своїй природі, не зважатиме ні на що, поки потреба не змусить. А оскільки сьогодні вона не змушує, то і не вважає, вважаючи себе господарем життя» [149, с. 61]. І коли (раніше) маса «передоручала» політику професіоналам з еліти, «це і була демократія». А за «гіпердемократії», якої домагалися «ліберали і демократи», виникла ситуація, коли «маси вийшли з покори, не підкоряючись жодній меншині» [149, с. 25].

«Восстание масс» привело до поганих наслідків, «бо корінні властивості масової душі – це відсталість і нечутливість, і тому маса природно нездатна зрозуміти будь-що, що виходить за її межі, чи то події, чи то люди» [149, с. 64], а отже, «середня людина» не може управляти підтримкою, а тим паче, ходом цивілізації» [149, с. 65].

Такі основні риси позиції Х. Ортеги-і-Гассета. Та варто зазначити, що в його книзі багато неузгодженостей і суперечностей. З одного боку, автор засмучується щодо відступу в умовах «гіпердемократії» еліти і «народів творчих – великої меншини, що створила історію» [149, с. 126]. З іншого ж, – масова людина є «чистою потенцією як вищого блага, так і вищого зла» [149, с. 52], і тому «повстання мас у результаті може відкрити шлях до нової небувалої організації людства, але може привести і до катастрофи» [149, с. 75].

Для аналізу влади ЗМІ важливо висвітлити саме зміст терміна «соціальна маса», що під час виборів корелюється з поняттям «електорат». Адже для нас важливо дослідити владу ЗМІ не тільки під час виборчого процесу, а упродовж життя людини, і тому ми маємо тут орієнтуватися на зміст поняття «соціальна маса» як більш універсального об'єкта повсякденного владного впливу ЗМІ.

Отже, виявляється, що поняття соціальної «маси» багатозначне, залежить від контексту, в якому вживається. Для політологічного дослідження особливо виразний зміст воно має в парі «влада і маса (маси)», «еліта і маса (маси)», «фахівці і ма-

са», «індивід і натовп (як вид маси)», «особа і маса». У рамках загальносоціологічного підходу маса розглядається як особливий неklasичний вид соціальної спільності, що формується на певних етапах розвитку суспільства і має своїм прообразом міський натовп (тобто безліч присутніх в одному місці і в один часі з одного приводу, найчастіше, незнайомих між собою людей, наприклад, на мітингу політичної партії).

Маса – безліч індивідів, які з розвитком суспільства звільняються від можливості включатися в суспільне життя лише через рід, клан, цех, змушених або таких, що прагнуть ухвалювати індивідуально мотивовані рішення як громадяни – на виборах або в магазині, при пошуку роботи або форм дозвілля. Іншими словами, це історично новий тип спільності, що ґрунтується на новому вигляді соціальності (способі включення особи в суспільне життя, багато в чому – через ЗМІ і Інтернет як один із засобів).

У зв'язку з вивченням феномена громадської думки часто вживають близьке до «маси» поняття – «публіка». Воно було введене в науковий ужиток на межі ХІХ-ХХ ст. соціальним філософом Р. Тардом. Він вбачав і схожість, і відмінність між трьома випадками маси – натовпом, публікою, аудиторією. Їх диференціація залежить від того, наскільки важливим визнається факт фізичного контакту індивідів, що входять у масу, оскільки всі визначення масової інформації/комунікації поки сходяться на тому, що це процес передачі інформації на чисельно великі і розосереджені аудиторії. При цьому не кількісні, а якісно-структурні характеристики маси визнаються найбільш істотними.

Якщо ж не вважати ідею масового суспільства утопічною, то доведеться прийняти точку зору Є. Прохорова про те, що суспільство може вимірюватися за такою шкалою: «групи» – «маси» – «громадськість» – «еліти» [171, с. 52]. Це дещо інше, ніж просте протистояння по лінії «маси – еліти», що знаходить широке використання в сучасній вітчизняній журналістиці.

Види маси – історично обумовлені, з'являються внаслідок зміни характеру і умов взаємодій у суспільстві. Розвиток технології комунікації приводить до того, що «замість натовпів, зібраних в одному і тому ж замкнутому просторі, в один і той же

час відтепер ми маємо справу з розсіяними натовпами, тобто з публікою. Маса в контексті досліджень ЗМІ означає, насамперед, аудиторію, що складається із споживачів продуктів культури, яка відносно велика і недиференційована за місцем проживання і соціальним станом. Бути масовим означає бути анонімним щодо комунікатора і один до одного.

Дослідники маси і «масового» погоджуються в описі основних характеристик цього виду спільності. Найповніше їх аналіз проведений у працях вітчизняного філософа і соціолога Б. Грушина [50; 51].

Для аналізу явища «влада ЗМІ» у політологічному дискурсі надто важливими є атрибутивні характеристики маси як соціальної спільноти, що є об'єктом, на який спрямовується енергія тиску з метою змусити електорат до певного типу мислення і дії.

Знову звернемося до праці І. Фомічової «Социология СМИ» [219, с. 19-20], у якій зазначено, що це розсіяна безліч людей (потрібно, проте, вирішити, чи можна тоді вважати масою безліч глядачів у кінозалі або новий вигляд натовпу – flash mob).

Вказана множина має стохастичний (імовірнісний) «пульсуючий» характер: кількість і склад присутніх у залі або біля екранів телевізорів у кожен певний момент невизначені і можуть бути передбачені лише на підставі попереднього досвіду (наприклад, попередніми дослідженнями аудиторії), а простір обмежується тільки розмірами залу (якщо ми все-таки визнаємо масою тих, хто зібрався на кіносеанс) або територіально-технічним охопленням у випадку з радіо і телебаченням, наприклад – з газетами. Б. Грушин підкреслює, що «малі» маси, або «маси, всередині маси» (наприклад, публіка однієї вистави на відміну від театральної публіки в цілому) можуть таким чином бути і закритими, тобто мати межі.

У цілому ж для маси характерна відвертість. Комунікації, які її поєднують, на цю якість, на загальну доступність і розраховані.

Маса ситуативна, тобто збирається, об'єднується на основі конкретної діяльності, «з приводу» (випуск газети або передачі, показ вистави, якщо ми знову-таки визнаємо контактну публіку в театрах або кінозалах масою). Проте, забігаючи наперед, скажемо, що у випадку із ЗМІ, які діють регулярно, на основі цієї

ситуації, що повторюється, виникають достатньо міцні і постійні зв'язки.

Маса складається з «дискретних» людей, що вийшли за рамки своїх ролей в групах, стали такими, що своїм складом «зламали» групові перетинки.

Ця множина гетерогенна, тобто різноманітна за соціальним станом, територіальними характеристиками, умовами життя й іншими характеристиками. Така якість може виявлятися різною мірою. Якщо брати аудиторію ЗМІ в цілому, то вона гетерогенна не тільки за вказаними характеристиками, але і за соціальними інтересами, стандартами життя, за станом з погляду престижу, влади. Проте, якщо мати на увазі сучасні тенденції в розвитку ЗМІ, то багато хто з них розрахований на дедалі вужчі цільові аудиторії, що якраз виділяються набором загальних об'єктивних і суб'єктивних ознак, і в цьому сенсі вони більш гомогенні. Процес стирання меж між соціальними групами, їх змішання – масифікація (масовізація). Зворотний процес називають демасифікацією або фрагментацією.

Зрештою, маса анонімна і для комунікатора, і один для одного. Це важливо для розуміння ролі контактів, що персоналізуються, між аудиторією і комунікаторами. І дозволяє зрозуміти, чому часто аудиторія прагне до контактів, що персоналізуються, з комунікаторами (листи, тепер і електронні, конкретним журналістам від конкретних людей), так бурхливо освоює інтерактивні форми комунікації в Інтернеті, з одного боку, а з іншого, – чому аудиторія із задоволенням приміряє різні маски, прикриваючись «ніками».

Звернемося ще до одного поняття, пов'язаного з «масовим», – «масова свідомість». Це особливий вид суспільної свідомості, що історично виникає досить пізно, з появою нового соціального суб'єкта або виду соціальної спільності – маси.

Носії масової свідомості – не особлива порода людей. Такий зріз свідомості одних і тих же суб'єктів співіснує разом з іншими – індивідуальним і груповим. Кожен з нас – носій різних типів свідомості залежно від включеності в ті або інші види діяльності, соціальні зв'язки, постійній або ситуативній приналежності до тих або інших видів соціальних спільнот, тобто залежно від того, в якій якості ми розглядаємося. Будучи аудиторією ма-

сової інформації, індивіди складають один з видів маси, що характеризується особливим видом свідомості, притаманним будь-якій масі, – масовим.

Специфіка виду (зрізу) свідомості, що розглядається, визначається характером його суб'єкта – маси, її різних видів і типів; утілюється в конкретні форми, пов'язані з носіями (свідомість молодіжних рухів або публіки виставкових салонів).

Вперше цей вид суспільної свідомості був докладно розглянутий у праці У. Ліппманна «Громадська думка» (Lippmann W. Public Opinion), написаній у 20-х рр. ХХ ст. Згодом дослідниками була виявлена його специфіка на тлі інших видів, передусім, спеціалізованого: синкретичність (тобто нерозчленована на окремі сфери, форми), всеосяжність (відображає все, що охоплює інтереси), суперечність, міфологізованість, стереотипність (наявність стійких утворень, «кліше», що визначають реакцію на те, що відбувається).

Для цього типу свідомості характерні певний поріг доступності змісту, різні рівні розвитку і ступені інформованості в різних тематичних сферах. От чому журналістам необхідний опис не тільки природи масової свідомості, але і його конкретних станів у різні моменти щодо різних предметів і в різних видів маси, а тому потрібні результати наукових опитувань, інших досліджень. Зрештою, масова свідомість, будучи атрибутом маси, не просто пов'язана із ЗМІ, вона проявляє себе там, де діє або спілкується маса. У неї є свої класичні і сучасні форми самовираження через різні комунікації, усні і письмові жанри: пісні, анекдоти і чутки, чати і форуми. Масова свідомість обслуговується масовою інформацією, до визначення якої ми ще повернемося.

На теренах колишнього СРСР, а нині СНД, термін «масова свідомість» увійшов у науковий обіг і журналістську практику з 60-х рр. ХХ ст. як доповнення і як синонім термінів «суспільна свідомість» і «групова свідомість».

Почалось дослідження цього явища зі спроби виокремити масову свідомість у дискурсі суспільної свідомості. Ось як це робить, наприклад, Д. Ібрагімова, яка вважає, що масова свідомість – це «реальна форма практичного (повсякденного) прояву суспільної свідомості у великих груп людей (мас), що не зводиться до жорсткої (соціально-економічної і класової) детермі-

нації, але й не знаходиться поза історичним контекстом» [79, с. 15].

Масова свідомість є надто складним явищем, тому дослідники, намагаючись всебічно охопити його і вичерпно охарактеризувати, подають дефініції, з якими надто складно працювати. Наприклад, у дисертаційному дослідженні Є. Васильєва цей феномен визначається як «інверсований, з точки зору типових стандартів соціальної раціональності, засіб самоорганізації суб'єктивної реальності, що складається на основі смислопороджуючих структур колективного несвідомого, механізмів соціальної і операціональної категоризації, яка транслюється інформацією ззовні» [цит. за: 171, с.11].

Ще у 80-тих рр. ХХ ст. відомий дослідник Б. Грушин у праці «Массовое сознание» зазначав, що «визначеності у цьому питанні немає» [51, с. 11]. Воно продовжує й сьогодні функціонувати у свідомості дослідників як уявлення про великі сукупності людей. При цьому вони відштовхуються, як правило, не від якісних властивостей, а від кількісних параметрів явища. Не прояснили картину зі змістом цього поняття й праці В. Ядова, Г. Дилигенського, Л. Судаса, які вважають, що це свідомість різних груп.

За оцінкою Л. Судаса, наявні характеристики масової свідомості – це лише концепції «обмеженої придатності». Її підтримує й Н. Іларецька, яка зазначає, що існує велика увага до масової свідомості, «однак спроби вибудувати цілісну теорію «маси» не мали успіху» [80, с. 7]. Це – неприпустимо, оскільки сьогодні у ході планетарного глобалізаційного процесу відбувається подальша масовізація явищ в усіх сферах життя людини.

Часто вважають, що масове – це те, що синонімічне множинному. У багатьох випадках це дійсно так: коли говорять про масове захоплення чим-небудь, то, швидше за все, мають на увазі безліч прихильників. Проте соціологи, кажучи про масу як суб'єкта соціального життя, понад усе звертають увагу на якісні (структура, походження, формування, види маси) аспекти поняття.

Отже, масова свідомість в її онтологічному вимірі – не теоретичний конструкт, а «живе життя» (за Є. Прохоровим) свідомості суспільства в його різних прошарках «тут і зараз». І у дослі-

дженні ми будемо використовувати цей термін у тому сенсі, як його визначено вітчизняними дослідниками у виданні «Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник» (2002).

Отже, «масова свідомість – тип громадянської свідомості, що виділяється у складі свідомості разом із загальнолюдською й груповою свідомістю і пов'язана з діяльністю особливого роду соціальної спільності – мас. За внутрішнім складом і структурою масова свідомість є складним утворенням, що характеризує розірваність, суперечності, здатність до швидких та необґрунтованих самозмін щодо одних подій і до традиціоналізму – стосовно інших.

Масова свідомість – це широка сукупність ідей, уявлень, ілюзій, почуттів, настроїв, що виробилися у процесі спілкування людей, відображають усі без винятку сторони життя суспільства, доступні масам і здатні викликати їхній інтерес.

За змістом масова свідомість не співпадає з громадською свідомістю, а значно вужча. За її межами опиняються групові, спеціалізовані форми засвоєння дійсності (наприклад, основний зміст науки тощо).

Масова свідомість виникає й формується в процесі масовізації різноманітних засобів життєдіяльності людей, що породжує однакові або подібні прагнення, інтереси, запити, навички, оцінки. З другого боку, дія безпосередніх умов і форм буття закріплюється і набуває подальшого розвитку у виробництві й поширенні відповідних видів масової культури, передусім, пов'язаних з функціонуванням засобів масової комунікації. За їх допомогою інтереси, потреби, прагнення мас оформлюються у вигляді серії одних і тих самих образів дійсності, засобів пізнавальної діяльності й моделей поведінки.

Можна виокремити такі основні стани масової свідомості: сукупність уявлень, знань про дійсність; сукупність оцінок дійсності, що співпадає з громадською думкою; сукупність ціннісних орієнтацій, установок і нормативних уявлень, що говорить про ступінь готовності мас діяти тим або іншим чином; сукупність емоційних переживань, що знаходить вираження в існуванні в кожний момент життя суспільства громад, настроїв тощо» [216, с. 348].

Далі з'ясуємо сенс частки «масова інформація». У ст. 2 Закону Російської Федерації «О средствах массовой информации» «під масовою інформацією розуміються призначені для необмеженого кола осіб друковані, аудіо-, аудіовізуальні і інші повідомлення і матеріали», а «під засобом масової інформації розуміється періодичне друковане видання, радіо-, теле-, відеопрограма, кінохронікальна програма, інша форма періодичного розповсюдження масової інформації» [69].

Що ж слід називати масовою інформацією, тобто тим змістом, який розповсюджується або яким обмінюються за участю маси? Масова інформація, на думку Б. Грушина, це – не тільки те, що розповсюджується на масу, призначене їй. Відокремлюючи масову інформацію від індивідуальної і спеціальної, він стверджує її загальнозначущий для широкого спектру суспільних груп, а значить – позагруповий, надгруповий характер. Істотною є також така її ознака, як розмноженість, потужність провідних її каналів (чи то ЗМІ або система усної пропаганди). Але головне – характер суб'єкта, що оперує інформацією.

Виокремлюючи в процесі оперування інформацією три основні стадії – виробництво, розповсюдження і споживання, автор приходить до універсального визначення. Масова інформація – будь-яка соціальна інформація, «якою хоч би на одній із стадій її життєвого циклу оперувала (оперує) маса» [50, с. 32]. Відповідно до такого визначення маса може виступати в ролі не тільки споживача, але і творця/виробника, і розповсюджувача інформації.

При цьому Дж. Кін у своїх працях, як відомо, зауважував, що «засоби масової інформації ніколи не в змозі функціонувати лише як «ремені передачі» громадської думки, начебто вони є нічим більшим, аніж цнотливими засобами спрямування інформаційних потоків крізь сфери соціальної та політичної влади» [98, с. 35]. Водночас він застерігав, що «саме через роль посередника преси постійно загрожувала небезпека стати джерелом безвідповідального поширення інформації» [98, с. 36].

З таким тлумаченням поняття «масова інформація» варто погодитись, оскільки більш прийнятного визначення цього терміна ми не знайшли ні в «Юридичній енциклопедії» (2001), ні у виданні «Філософія політики. Короткий енциклопедичний слов-

ник» (2002), ні в «Політологічному енциклопедичному словнику» (2004) [156].

Таким чином, функціонування ЗМІ проявляє себе як «єднальна тканина суспільства» (за висловом Дзанакі). Слово в усі часи було об'єднуючим началом [22]. Навіть якщо брати розвиток релігійної думки, то ніхто не заперечуватиме, що вона опирається на тезу про первинність слова: «Спочатку було слово...». Зрештою, великого значення слову надавала не лише церква.

Водночас варто звернути увагу на те, що свобода преси передбачає відповідальність: свобода одного закінчується там, де починається свобода іншого. Адже «повна свобода інформації означала б повну втрату приватного життя», тому «абсолютна свобода висловлювання можлива не більше, ніж будь-який інший «абсолют» [207, с. 449].

Тепер щодо ототожнення понять «засоби масової інформації» і «засоби масової комунікації». Вище ми вже зазначали, що в «Советском энциклопедическом словаре» (1984) стаття «средства массовой информации» відсутня, і читача відсилають до терміна «массовая коммуникация», який вживається як синонім до «ЗМІ». На наш погляд, вони не є тотожними. Ці поняття співвідносяться між собою як частина і ціле. Обґрунтуємо це наступним чином.

Нагадаємо, що у статті «Массовая коммуникация» вищезгаданого видання зазначається, що це – «систематичне розповсюдження повідомлень (через друк, радіо, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис) з метою утвердження духовних цінностей суспільства і надання ідеологічної, політичної, економічної або організаційної дії на оцінки, думки і поведінку людей. Характер і цілі масової комунікації як знаряддя ідейно-політичної боротьби, управління, пропаганди, розповсюдження культури, реклами визначаються соціальною природою суспільства» [192, с. 767].

У ХХ ст. філософсько-політологічна думка підійшла до комунікативної теорії, яку окремі дослідники ставлять в основу творення будь-якої спільноти, зокрема й держави. «Багато західних, зокрема німецьких філософів і соціологів останньої третини ХХ ст., запропонували нові парадигми філософської та соціологічної теорії. Однією з таких парадигм після «буття» та «свідомості» є парадигма комунікації, яка спирається на трансцендента-

льну (ідеальну) мовленнєву прагматику, визначаючи один із найвпливовіших напрямів сучасної західної філософської думки – комунікативну філософію»[68, с. 19].

Теорія масової комунікації історично складалася і до нині формується з наукових підходів, позицій і досліджень багатьох учених – представників як суспільних, так і природничих, і технічних галузей знання.

Перший напрям був пов'язаний з дослідженнями з соціології і психології (Р. Тард, Г. Лебон – кінець XIX – початок XX ст., Л. Виготський – 30-і рр., Т. Адорно, Р. Лассуелл, Р. Маркузе, М. Хоркхаймер, П. Лазарсфельд, Р. Мертон і ін. – 40-і рр., Ю. Хабермас, С. Московічі, А. Менегетті і ін. – 60-і – 80-і рр. XX ст.).

Другий напрям розвивався в руслі досліджень проблем теорії інформації і нової науки – кібернетики (Н. Вінер, Д. Шенон, С. Бір і ін. – 40-і – 50-і рр.), наукових розробок у сфері теорії інформації, культурології і естетики сприйняття (М. Бахтін – 30-і рр., А. Міль, Ю. Лотман – 60-і – 70-і рр., Е. Багіров та інші сучасні вітчизняні автори також досліджують цю проблему) [74; 75; 92; 168].

До кінця ще не оцінений, як тепер дедалі більше з'ясовується, той внесок, який зробили в теорію масової комунікації, розробляючи природничо-наукові, філософські і філологічні концепції, російські мислителі М. Ф. Федоров, П. О. Флоренський, В. І. Вернадський, О. Ф. Лосев.

К. Дойч, наприклад, розробляючи проблему ролі комунікації у становленні націй та народів, прийшов до висновку, що «процеси комунікації є основою пов'язності (coherence) суспільств, культур та навіть особистостей» [60, с. 546]. Він вважає, що будь-яка співпраця людських істот потребує хоча б мінімальної комунікації. Чим організованіше суспільство, тим більше зростає потреба в комунікації, а отже, й інформації.

Якщо говорити про комунікативні засоби суспільства, то, за Дойчем, це «соціально стандартизована система символів», якою є мова, а також будь-яка кількість додаткових кодів, таких як абетки, системи письма, малярства, лічби тощо. Ці коди, у свою чергу, містять інформацію, що зберігається в живій пам'яті, асоціаціях, звичках та уподобаннях його членів та в ма-

теріальних засобах збереження інформації: бібліотеках, статтях, дороговказях тощо [60, с. 556].

Засоби масової інформації також належать до матеріальних засобів збереження інформації, які акумулюють і зберігають інформацію, і, що найважливіше, – поширюють її. Таким чином, ми ще раз доводимо, що між засобами масової комунікації та засобами масової інформації не можна ставити знак рівності, оскільки ЗМІ є лише одним із комунікативних засобів суспільства.

Ю. Габермас виводить поняття «ідеальної комунікації», яка має бути основою «ідеальної комунікативної спільноти». Він називає такі ідеальні умови комунікації [68, с. 38].

Ідеться не про що інше, як про рівність та свободу висловлювань, які, в свою чергу, є одними з головних умов наявності громадянського суспільства. Як бачимо, Габермасова «ідеальна комунікативна спільнота» саме за цими ознаками є тотожною громадянському суспільству.

К. Дойч наголошує, що наявність у суспільстві достатніх комунікативних засобів дуже важлива для того, щоб індивід відчув свою приналежність до народу [60, с. 557]. Бо саме такі засоби (зокрема й мас-медіа) допомагають відчути цю приналежність, що є чималим вкладом у формування нації, побудови демократичної держави та громадянського суспільства. Люди повинні відчувати себе частиною тієї спільноти, в якій вони живуть. А через ЗМІ індивід долучається до суспільних процесів. ЗМІ є фактично ланкою, що поєднує, передавачем інформації від держави до суспільства, і, навпаки, – від суспільства до держави.

Е. Б. Ламбет стверджував, що саме журналістика повинна об'єднати суспільство в «єдине громадянське ціле», а також «сприяти розвитку міцного почуття спільності» [170, с. 25]. Чимало дослідників відводять чи не провідну роль ЗМІ у появі нових держав, особливо, коли йдеться про пострадянські країни. «Власне кажучи, падіння комунізму в усіх країнах, що входили до колишнього Радянського Союзу, особливо у Східній Німеччині, значною мірою інспірувалося мас-медіа, особливо телебаченням, що його блискучі картинки так контрастували з сірою реальністю тамтешнього життя» [119, с. 34].

Засновник польської «Солідарності» Л. Валенса стверджував, що перевороти у Східній Європі – це не що інше, як наслідок цивілізації – комп'ютерів, супутникового телебачення, інших нововведень, які пропонують альтернативні рішення.

Е. Тоффлер у своїй книзі «Метаморфози влади» писав, що революції 1989 р. були наслідком дії трьох сил: «невдач у реалізації плану економічного благоустрою, який був обіцяний соціалістичними державами; заявою Радянського Союзу, що він більше не буде допомагати комуністичним урядам інших країн, погрожуючи військовим втручанням; та лавиною інформації, яка просочувалася в комуністичні країни, не дивлячись на всі зусилля цензури, – інформації, що поширювалася через нові засоби комунікації»[207, с. 420].

Габермас у цьому контексті говорить про ефект «повсюдної присутності», який може бути створений лише за допомогою ЗМІ. «Навіть фізична присутність мас демонстрантів на майданах і вулицях могла (інакше, ніж у XIX та на початку XX ст.) підбурити революційне насильство лише тією мірою, якою вона за допомогою телебачення була перетворена на повсюдну присутність»[45, с. 47], – пише він.

У вітчизняній науці обґрунтовано якісно новий підхід до місця і ролі масової комунікації в самовідтворенні соціального світу. Дослідженнями В. Беха на початку XXI ст. доведено, що взаємодія людей між собою утворює морфологію соціальних систем, що набувають організмової форми і прагнуть дістатися до самовідтворення шляхом аутопоезису [16].

Так виникає, за концепцією цього автора, оригінальний тип функціональних систем. У структурі соціального цілого, будь-то фірма, навчальний заклад, регіон, країна чи сукупність держав формує спеціальний морфологічний орган – гомеостат, що забезпечує функцію саморегуляції і у якому владі ЗМІ відводиться роль зворотного зв'язку. Це продуктивна концепція виникнення, функціонування і розвитку соціальних систем, а політичні утворення є їх різновидом, тому ми ще до неї повернемося.

У вітчизняному виданні «Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник» масова комунікація подається як «процес поширення соціальної інформації за допомогою технічних засобів (преса, радіо, телебачення, кіно, звукозапис, відеоза-

пис) на чисельно великі та розосереджені аудиторії» [216, с. 348].

Далі констатується, що метою масової комунікації є утвердження духовних цінностей суспільства та ідеологічний, політичний, економічний і організаційний вплив на оцінки, думки й поведінку людей. Як особливий вид соціального спілкування масова комунікація здійснюється у масштабах суспільного розвитку й організації.

Таким чином, ми розглянули сутність і зміст головного концепту нашого дослідження – «влада засобів масової інформації» – і дійшли висновку, що засоби масової інформації і засоби масової комунікації мають низку принципових відмінностей, і їх плутати між собою не можна.

По-перше, засоби масової інформації і засоби масової комунікації не збігаються за суб'єктами, оскільки крім ЗМІ, що за визначенням є інститутами, які забезпечують кругообіг масової інформації, у суспільстві є й інші учасники соціальної комунікації. Тобто вони – не єдині в цій ролі. Розповідаючи один одному анекдоти, посилаючи листи до редакцій, люди різних соціальних груп беруть участь в обігу масової інформації. Ці випадки спілкування належать до широкого класу різновидів масової комунікації, а ЗМІ складають їх частину.

По-друге, у випадку застосування ЗМІ як інструменту здійснення владного засобу ми не обов'язково маємо справу з конкретним об'єктом, а у процесі масової комунікації такий учасник обов'язково повинен бути залученим до взаємодії. Тому в ядро структури будь-якої соціальної комунікації входять суб'єкти спілкування (комуніканти) і саме повідомлення, яке розповсюджується (передається) за допомогою певних засобів. У нашому випадку – це засоби масової комунікації. Нагадаємо, що масова комунікація – процес функціонування масової інформації.

По-третє, засоби масової комунікації значно різноманітніші за формами впливу на людину, групи людей, етнічні спільноти або населення країни, ніж засоби масової інформації. І в жодному разі не можна зводити роль ЗМІ лише до інформування, як це роблять деякі українські дослідники, спрощено розуміючи американську систему функціонування медіа. Інформування – це

лише одна з функцій ЗМІ у світі, який сьогодні називають інформаційним суспільством чи інформаційною цивілізацією.

По-четверте, дія засобів масової інформації на відміну від функціонування засобів масової комунікації потребує сталого зворотного зв'язку, що є атрибутом системи управління взаємодією. Інакше кажучи, у першому випадку ми маємо активну взаємодію, а у другому – пасивну, оскільки відсутня система управління з наявним зворотним зв'язком.

Кібернетичний аспект у визначенні концепту «влади засобів масової інформації» полягає в тому, що «інформація, яка надходить назад в центр, що управляє, прагне протидіяти відхиленню керованої величини від тієї, що управляє», – слушно писав Н. Вінер [38, с. 160]. Ідеї К. Шеннона розвинув, як відомо, С. Бір. Зокрема, він визначив зворотний зв'язок як «повернення частини вихідної інформації, яка потім зміниться, на її вхід. Позитивний зворотний зв'язок викликає збільшення рівня сигналу на виході і, отже, на вході; негативний зворотний зв'язок при збільшенні сигналу на виході викликає зменшення сигналу на вході, і, таким чином, у принципі є таким, що стабілізує» [20, с. 407-408].

Поряд з цим за останні роки минулого століття багато було сказано з приводу медіатизації – зростання обсягу і ролі процесів розповсюдження і отримання опосередкованої інформації, що замінює безпосередній досвід людей; посилення ролі фокусування ЗМІ на явищах і персонах, залежність їх статусу від уваги ЗМІ.

Далі є сенс перейти до аналізу складової «влада» у структурі головного концепту нашого дослідження. Чинник «влада», як складова словосполучення «влада засобів масової інформації», постійно є присутнім, але як атрибутивна риса політологічного концепту не досліджувався. На практиці виникла і інтенсивно формується специфічна наука про владу – кратологія (від грецького *kratos* – сила, влада, могутність, панування, перемога) [226; 227].

Тож спробуємо визначитись зі змістом поняття «влада» у ході дослідження. Вітчизняними вченими, дослідниками ближнього зарубіжжя, були підготовлені і репрезентовані монографії, що містять елементи соціально-філософського аналізу феномена

влади [39; 40; 123; 182; 215], словники з кратологічної тематики (С. Рябов [185], В. Халіпов [223]), численні наукові статті в періодичних виданнях, що стосуються проблеми влади [4; 5; 7; 9; 21; 32; 37; 49; 52; 54; 56; 59; 61; 82; 83; 85; 99; 107; 108; 109; 124; 131; 136; 142; 148; 154; 155; 175; 189; 190; 191; 194; 205; 213; 224; 239]. Вийшли у світ на пострадянському просторі і літературні праці, в яких автори розглядають різні питання, пов'язані з проблемою влади [48; 53; 88; 101; 106; 110; 111; 117; 118; 193; 206; 208; 225; 236]. Тема «влада» («політична влада») стала однією з ключових у курсі політології і отримала розробку в підручниках з політології як в Україні, так і в країнах ближнього зарубіжжя [158; 160-163; 165; 166].

До теперішнього часу вітчизняними дослідниками і дослідниками ближнього зарубіжжя охоплене широке коло питань щодо розробки загальної теорії влади: по-перше, становлення і розвитку вчень про владу [7; 34; 55; 76; 88; 113; 123; 183; 209; 214; 225]; по-друге, природи, основних властивостей влади, її функцій [6; 8; 10; 12; 13; 25; 29; 31; 46; 54; 57; 82; 85; 91; 96; 97; 108; 109; 113; 121; 130; 141; 152; 175; 191; 193; 204; 205; 212; 213]; по-третє, визначення поняття влади, розкриття його змісту [6; 8; 10; 12; 42; 76; 84; 85; 96; 97; 103; 109; 121-123; 135; 143; 183; 211; 212; 225]; по-четверте, системи і структури влади [12; 13; 41; 67; 105; 121; 123; 130; 135; 143; 151; 224; 225]; по-п'яте, характеристики окремих видів і форм влади [10; 13; 25; 54; 56; 59; 83; 91; 96; 97; 105; 124; 135; 155; 211; 214; 225]; по-шосте, взаємообумовленості влади і культури [37; 54; 76; 142; 194; 225]; по-сьоме, відповідальності влади [12; 99; 110; 111; 189; 234; 235]; по-восьме, процесу легітимації влади [3; 4; 5; 131; 182-184; 200; 214]; по-дев'яте, засобів і методів влади [6; 12; 14; 21; 121; 123; 136; 148; 225]; по-десяте, соціально-психологічних, ідейно-свідомих складових механізму влади [31; 35; 54; 88; 101; 106; 117; 125; 131; 147; 176; 177; 190; 206; 236]; по-одинадцять, практичних аспектів реалізації влади [2; 14; 48; 101; 104; 199; 203].

Отже, у наявній літературі, передусім довідниковій, ми знаходимо цілу низку визначень терміна «влада». Так, наприклад, В. Ф. Халіпов у праці «Кратология – наука о власти» пише, що влада «є соціальним суспільно-політичним явищем, як важлива, невід'ємна ланка, що є визначальним структурним елементом у

житті суспільства з усіма своїми перевагами, можливостями і недоліками, як система в суспільному організмі, що потребує постійного аналізу, розвитку і удосконалення» [226, с. 140]. Однак не можна не звернути уваги на те, що поряд з цим терміном він подає й інший термін, а саме: «інститути влади», до яких він відносить – «найважливіші структурні утворення, що складають систему влади (влад) як ціле (вищі виконавчі, законодавчі, судові, контрольні органи та ін.)» [226, с. 140].

Але найбільш опрацьованим є, на нашу думку, тлумачення цього терміна у кратологічному словнику «Власть» цього ж автора [223, с. 70-71]. Тут зазначено, що влада (англ. право управління – power authority; панування – rule; грецьке – kratos; лат. – auctoritas imperium; нім. – macht; ісп. – poder; італ. – dominio, potere; португ. – poderio; фр. – pouvoir; есперанто – potenco): 1) здатність, право і можливість розпоряджатися будь-ким, будь-чим, здійснювати рішучий вплив на долю, поведінку і діяльність, вдачу і традиції людей за допомогою різного роду засобів – закону, права, авторитету, волі, суду, примусу; 2) політичне панування над людьми, їх спільнотами, організаціями, над країнами та їх угрупованнями; 3) система державних органів; 4) особи, органи, що наділені відповідними державними, адміністративними повноваженнями, або як такі, що володіють різного роду впливом, повноваженнями, що стали звичаєм, або як такі, що привласнили їх собі.

У «Короткому енциклопедичному словнику» (2004) знаходимо більш ґрунтовно опрацьоване тлумачення цього терміна. Тут записано: «влада – (слово грец. походження, означає панування, управління, володіння, володарювання) – право і можливість розпоряджатися чимось і кимось, підкорюючи своїй волі. Вона існує скрізь, де є стійке об'єднання людей: в сім'ї, виробничих колективах, різноманітних організаціях і установах, в усій державі» [216, с. 121].

Але усі ці аспекти є дещо зовнішніми щодо предмета нашого дослідження – влади засобів масової інформації. Для вирішення проблемної ситуації, що сформульована вище, потрібно встановити найбільш загальні сутнісні риси цього явища. До таких характеристик належать природа, сутність, зміст та форми влади засобів масової інформації.

Для визначення поняття влади таким чином, щоб воно успішно виконувало свою функціональну роль, найбільш повно розкривало свій зміст і відображало загальні і суттєві ознаки явища, яке розглядається, необхідно керуватися низкою принципів щодо визначення цього поняття і розкриття його змісту. Виокремимо чотири наступних принципи: зміст поняття влади має бути унікальним; зміст поняття влади повинен бути відносно близьким до традиційного (буденного) значення слова «влада»; поняття влади має бути пов'язане і співвіднесене з іншими поняттями (категоріями); зміст поняття влади повинен включати основні сутнісні ознаки явища влади.

Застосування вищезгаданих принципів є ефективним за умови, що буде вироблена чітка послідовність дій при виведенні, визначенні поняття влади і розкритті його суті та змісту. Тому уявляється можливим спершу розпочати поетапне розкриття суті та змісту поняття, що визначається, шляхом послідовного аналізу взаємопов'язаних понять (категорій), які в узагальненій формі відображають основні сутнісні ознаки влади ЗМІ.

При цьому ми згодні з тезою Фрйнда про те, що універсальний початок влади – відносини командування (розпорядження) і підпорядкування (виконання). Саме вони утворюють категорію всезагальності, яку Фрйнд визнає домірною будь-якому рівню політики як специфічної, іманентній суспільному життю, діяльності.

Отже, сутність влади – це підкорення одного суб'єкта іншому або одних суб'єктів іншим суб'єктам. Універсальний і загальний організаційний принцип влади: командування.

Дискурс політологічного дослідження вимагає розглядати два види підкорення: насилля і вплив. Ми відпрацьовуємо роботу гіпотезу про те, що влада ЗМІ діє переважно на основі безконтактного семантичного впливу. Подвійний характер підкорення визначає дві форми існування смислів, що утворюють онтологію влади. Нагадаємо, що є смисли, які існують поза будь-яким суб'єктом історичної дії, а є – що виробляють особистісні чи колективні спільноти, наприклад, Європейський Союз, політичні партії чи корпорації.

Таким чином, на основі вищевикладеного ми дійшли до низки висновків, що детермінують умови, конфігурацію і зміст по-

дальшого політологічного аналізу феномена влади засобів масової інформації в кратологічному вимірі.

По-перше, самопрояв влади засобів масової інформації є визнаним фактом, оскільки в суспільствознавчій науці, кратології, політології, соціології, соціальному управлінні, теорії журналістики і соціальній практиці вкорінена ідея про існування так званої «четвертої гілки влади» поряд із законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, що за силою протидії тотожна до них.

По-друге, влада засобів масової інформації являє собою функціонування ЗМІ як цілісного кратологічного інституту в горизонті формування усіх видів індивідуальної свідомості, управління мисленням і поведінкою людей, їх колективів – виробничого і невиробничого призначення, етносів, націй і народів завдяки використанню семантичного тиску на людей та їх організаційні утворення.

Якщо коротко визначити кратологічну сутність головного концепту дослідження, то ми маємо вивчити організаційний або управлінський вплив ЗМІ на поведінку людей, громадянського суспільства і державу або низку країн, скажімо у рамках Об'єднаної Європи чи світу.

По-третє, у словнику сучасної доби з'явилися власники якісно нової форми влади ЗМІ – її носії, що персоніфікуються з «медіамагнатами» і «медіакратією», а це також потребує теоретичного обґрунтування в руслі кратологічної науки.

По-четверте, оскільки феномен влади ЗМІ ще не аналізувався у політологічному дискурсі, то для нас важливо надати його філософські характеристики, а на їх основі створити параметричний опис цього явища. Це означає, що продуктами теоретичного пошуку має бути з'ясування природи, сутності, змісту, форм та механізму впливу влади ЗМІ на особистість, громадянське суспільство і державу.

По-п'яте, поле дослідження виявляється надто широким, і тому ми його звузили один раз, коли за родовидовою ознакою розвели між собою поняття «засоби масової інформації» і «засоби масової комунікації» як частину і ціле. У подальшому аналізі є сенс його ще раз зменшити за рахунок відмови від будь-яких інших засобів, крім телебачення, тобто досліджувати принцип

формування, функціонування і розвитку явища влади ЗМІ на прикладі телебачення.

Далі варто перейти до ретроспективного аналізу форм кратологічного впливу ЗМІ на соціальний розвиток країни, оскільки він прояснить потребу методологічного інструментарію і викрие тип матеріалу, що необхідно привести до системного вигляду і подати параметричний опис або портрет.

2.2. Ретроспективний аналіз форм кратологічного впливу засобів масової інформації на соціальний розвиток

Метою цього підрозділу є ретроспективний аналіз наявних форм кратологічного прояву влади ЗМІ в сучасному світі. Це потрібно, щоб, з одного боку, посилити нашу аргументацію про те, що ЗМІ повсякчас і у великих масштабах проявляють власну атрибутивну властивість бути реальною силою у функціонуванні соціальних систем, а з іншого, – відчутти матеріал, інструментарій і спосіб дії такого самотнього типу влади, як влада ЗМІ.

На загальносистемному рівні найбільш поширеною формою використання влади ЗМІ була і є психологічна або так звана холодна війна, що добре нам відома, і яку СРСР програв Заходу. Її корені губляться в глибині століть. Уже приблизно в V ст. до н.д. китайський полководець, військовий теоретик і філософ Сунь Цзи у своєму трактаті «Мистецтво війни» писав, що «найкраща політика полягає в захопленні держави цілісною, зруйнувати її значно легше. Взяти в полон армію супротивника краще, ніж її знищити. Одержати сотню перемог у сотні боїв – це ще не межа мистецтва. Покорити супротивника без бою – от вінець мистецтва» [201].

У цій широко відомій праці підкреслюється, що найвигодніша з усіх військових стратегій – маніпулювання ворогом у такий спосіб, щоб домогтися легкої перемоги над ним без бою. Сунь Цзи першим узагальнив досвід, накопичений стародавнім Китаєм у сфері психологічних операцій. Він стверджував, що найгірше – напад на ворожі укріплені міста. У Китайській Народній Республіці цю концепцію перефразували так: «Краще атакувати розум супротивника, аніж його укріплені міста».

Теоретичні побудови основоположника психологічної війни закликають: «Руйнуйте все добре, що є в стані вашого супротивника; втягуйте його відомих представників у злочинні заходи, підривайте їхній престиж, виставляйте їх у потрібний момент на ганьбу громадськості; використовуйте співробітництво найбільш підлих і мерзенних людей; розпалюйте сварки і зіткнення серед громадян ворожої країни; перешкоджайте всіма способами оснащенню, забезпеченню і наведенню порядку в збройних силах ворога; будьте щедрі на пропозиції і подарунки для купівлі інформації і підкупу спільників; не шкодуйте ні грошей, ні обцянок, тому що вони приносять багаті дивіденди» [196, с. 122].

Недавнє минуле засвідчило, що керівництво Компартії Китаю, командування створених нею збройних сил (Народно-визвольна армія Китаю – НВАК) непогано засвоїли уроки свого мудрого співвітчизника.

Під час громадянської війни вони успішно вели психологічні операції, добре знаючи своїх супротивників, їхні сильні і слабкі сторони, використовуючи наявні можливості для контролю за потоками інформації. КПК і НВАК, зокрема, намагалися переконати воюючих проти них гоміньданівців, що їхні вороги дурні, боягузливі, слабкі, відступатимуть при першому ж натиску. Крім того, особливий наголос робився на складному поєднанні пропаганди і чуток, щоб спонукати лідерів націоналістів розділити армію і направити її з'єднання аж ніяк не туди, куди варто було б.

Психологічні операції являють собою заходи щодо поширення спеціально підготовленої інформації з метою здійснення впливу ЗМІ на емоційний стан, мотивацію й аргументацію дій, прийняття рішення і поведінку окремих керівників, організацій, соціальних чи національних груп і окремих осіб іноземних держав у бажаному для США і їхніх союзників напрямі. Вони можуть бути стратегічними, оперативними і тактичними за своїми масштабами, і їхнє проведення може забезпечуватися заходами оперативного маскування.

Вплив на політичних і військових лідерів, а також на керівників (найбільш помітних представників) ЗМІ, культури і мистецтва конфронтуючої сторони є важливим аспектом інформа-

ційного протиборства в цілому і психологічних операцій зокрема. З огляду на це, у США особлива увага приділяється створенню колективних і індивідуальних моделей поведінки представників вищої і середньої ланки державного і воєнного керівництва, зокрема, складанню психологічних портретів на керівників (у військах – до командира з'єднання включно).

Для вивчення воєначальників потенційного супротивника і складання їхніх психологічних портретів широко використовуються відкриті джерела, агентурні дані, а також заходи в рамках військового обміну, масштаби якого військово-політичне керівництво США наполегливо прагне розширити.

Оперативне маскуванню передбачає застосування таких способів, як:

дезінформація – поширення свідомо неправдивої інформації про склад, стан, дислокацію, боєздатність своїх військ, їхні угруповання, характер і спосіб вирішення завдань, плани призначення і стан військової техніки та об'єктів;

імітація – відтворення правдоподібних демаскуючих ознак, характерних для реальної діяльності військ (об'єктів), створення радіоелектронної обстановки з використанням імітаторів, радіотехнічних пристроїв, несправжніх споруд і об'єктів, макетів військової техніки і т.ін.;

демонстративні дії – навмисна демонстрація перед супротивником спеціально виділеними силами і засобами активної діяльності з метою його дезорієнтації і приховування справжніх намірів організаторів;

забезпечення прихованості дій – визначення ознак, які розпізнаються розвідувальними системами супротивника і дають йому змогу на основі їхнього аналізу одержувати особливо важливу і своєчасну інформацію; вибір і проведення заходів, які забезпечували б приховування цих ознак і тим самим знижували б до прийнятного рівня уразливість союзників від дій розвідки супротивника.

До цього треба додати форми маніпулятивного впливу на населення країни або окремі групи населення, наприклад, греків, що населяють острів Кіпр, або сербів у Македонії з метою спровокувати їх на відповідні дії проти місцевого населення або уряду.

Маніпуляція свідомістю населення в сучасному світі набула такого рівня, що вона стала новітнім видом соціального управління. Ось що з цього приводу пише професор Каліфорнійського університету Г. Шиллер: «Сполучені Штати виключно точно можна охарактеризувати як суспільство, що поділене, де маніпуляція є одним із головних інструментів управління, яке знаходиться в руках невеликої правлячої групи корпоративних і урядових босів... З колоніальних часів ті, хто утримував владу, ефективно маніпулювали білою більшістю і пригнічували кольорові меншини» [238, с. 136].

У США створювалась саме технологія, і на це працював і працює великий загін високоосвічених професіональних інтелектуалів. Г. Шиллер зазначає, що там, де маніпуляція є основним засобом соціального контролю, як, наприклад, в Сполучених Штатах, розробка й удосконалення методів маніпулювання оцінюються значно вище, ніж інші види інтелектуальної діяльності.

Далі є потреба звернутися до напрацювань соціологічної науки й уточнити сенс терміна «маніпулятивний вплив», оскільки використання будь-якого історичного матеріалу, “прив’язується” автором маніпуляції до певної категорії молоді і обов’язково планується цілеспрямований результат. Аналіз Б. Мотузенко доводить, що цей термін треба вживати у значенні російського «манипулятивное воздействие» [140, с. 43].

Єдине визначення, віднайдене в соціологічному словнику, тлумачить «маніпуляцію» як: способи соціального впливу на людей за допомогою різних засобів (економічних, політичних, соціальних, масової інформації) з метою нав’язування їм певних ідей, цінностей, форм поведінки тощо; шахрайську витівку, виверт, підтасовування фактів, махінацію, фокус; складний прийом у ручній праці, що вимагає великої точності [197, с. 66]. Тут не можна не помітити, що нас цікавить це слово саме у першому тлумаченні як сукупність способів соціального впливу, що передбачають «махінації» з соціальною інформацією, а два інші – лише його доповнюють.

За висновками соціологів, маніпуляція, як особливий процес, має такі ознаки: вплив (у значенні «воздействие»); встановлення стосунків з реципієнтом для досягнення своїх цілей; прагнення отримати односторонню вигоду; прихований характер; викорис-

тання сили; гра на слабких місцях; спонукання, привнесення мотиву; майстерність застосування [62, с. 51-59]. Показовим є визначення маніпуляції О.Доценко: «дії, спрямовані на «приборкання» іншої людини, проваджувані так майстерно, що у неї створюється ілюзія, наче вона сама управляє своєю поведінкою» [62, с. 60].

Таким чином, маніпуляційний вплив, особливо у політичній сфері, завдяки соціальним міфам здійснюється приховано і, за умови успішного впливу, аудиторія приймає необхідне маніпулятору рішення, вважає це рішення власним, прийнятим без будь-якого примусу та втручання інших сил.

Маніпулятивний вплив як стратегічна дія з метою політизації свідомості суб'єктів громадянського суспільства завжди має жорсткий характер, і інтереси об'єкта не враховуються. Тут особливу роль відіграє символіка, яка, з одного боку, має каналізувати соціальну енергію, а з іншого, – її викликати [30, с. 140]. При цьому у молодіжному середовищі вона має тенденцію стати чимось більшим, ніж певне віддзеркалення світу, вона прагне стати самим світом. Символ розгортається у міф, що перетворює смисл на форму. Таким чином, маніпуляція як механізм впливу на громадянське суспільство несе у собі велику загрозу.

Поведінка ЗМІ на міждержавному рівні іноді буває зовсім протилежною до того руйнівного алгоритму, що ми подали вище, і є чинником примирення народів і зняття довготривалих конфліктів між політичними акторами світової драми. Зразком високопорядної журналістики є, наприклад, журнал «Нешнл джіографік», що його видає з 1888 р. Американське географічне товариство. Його принципи: поважати самобутність будь-якої раси і нації, будь-якої культури, не друкувати ні слів, ні світлин, що демонструють зневагу до тієї чи іншої нації, мати справу з фактами, а не з чутками й пересудами, усвідомлювати відповідальність перед світом за мир і благополуччя людей, наклад цього унікального видання – понад 10 млн примірників.

Інший приклад – газета «Оссерваторе романо». У перекладі – «Римський оглядач». З 1861 р. ця щоденна політико-релігійна газета репрезентує «зважене, обдумане, оцінене» слово, дбає про те, щоб наше суспільство було суспільством братів, а не вбивць,

ревно стежить за тим, щоб не сіяти сьогодні того, що завтра може принести гіркі плоди [129, с. 105].

На рівні будь-якої окремої країни існують свої проблеми, що використовують владний вплив ЗМІ на людей з неприхованою метою змусити їх виконати ту чи іншу дію або прийняти те чи інше рішення. Такими сферами є і політична, і економічна, і соціально-психологічна. Зрозуміло, що в кожній країні на перший план виходить та чи інша складова, але такі гострі суперечності, у яких задіяні ЗМІ, існують у кожній країні і протягом багатьох років.

Політичний рівень є надто гострим, оскільки протистояння влади ЗМІ іншим її формам відбувається саме тут. Не менш потрібною є присутність і цілеспрямована діяльність ЗМІ на державному рівні у сфері її політики, де відбувається декілька процесів, що вимагають цього. Назвемо серед них лише декілька, а саме: а) легітимізація державної влади, наприклад, сьогодні це актуально для самопроголошеної незалежності Косово;

б) дипломатичні ігри, які ведуть майже усі без винятку держави світу, наприклад, США і Іран про наявність у останнього ядерної зброї;

в) перманентні вибори подальшого шляху розвитку; в Україні, наприклад, це стосується форми правління країною, оскільки відбувається вибір між парламентсько-президентською і президентсько-парламентською формами;

г) інформаційна безпека країни як глобальна проблема, що сьогодні загострилася у зв'язку з небувалим проривом до новітніх інформаційних технологій підслуховування, підглядання та крадіжки державних і банківських таємниць;

д) особливу напругу складають соціально-політичні міждержавні конфлікти, що набувають збройного характеру, або масові рухи в межах однієї країни, як це було на українському Майдані у грудні 2004 року або перед парламентом у Грузії у 2007-2008 роках, а ще раніше – перед телецентром у Прибалтиці.

Організація і дезорганізація електоральної поведінки під час виборів, формування іміджу псевдополітиків, роздуми про відсутність національної ідеї в Україні, розбудова демократії у країнах перехідного типу, протистояння введенню в дію Конститу-

ції Європи – ось далеко неповний перелік проблем, на яких можна довести присутність влади ЗМІ в сучасному світі.

Водночас економічний рівень розвитку країн світу концентрує на собі надзвичайну увагу і тому до нього прикута увага, авторитет і сила впливу сучасних ЗМІ на великі маси людей і окрему особистість. Щоб пересвідчитись у цьому, досить звернутись тільки до тематики продажу землі в Україні, розбою транснаціональних корпорацій, на яких уже не розповсюджується національне законодавство і судова влада, реклами товарів і послуг сумнівного характеру, а то і просто порнографічної продукції, плачу за інвестиціями в економіку та багато іншого. Національні ЗМІ просто перекупуваються закордонними товстосумами і стають агресорами проти власного народу.

Більше того, влада ЗМІ послаблює державну владу у сфері виробництва і бере під свій контроль світову економічну діяльність. І як наслідок цього – політичний і економічний простір у межах національних держав уже давно не співпадають. Настає ера диктатури світової приватної держави.

Завдяки революції у сфері телекомунікації шляхи сполучення відірвалися від території. Національно-державні кордони не стають прозорішими, але саме поняття простору революціонізувалося.

Влада економіки ґрунтується, передусім, на тому, що економіка своїми інвестиціями, захищеними їх інституціоналізованою свободою, створює або скасовує життєві артерії національної політики і суспільства – робочі місця і податки. Слабкість державної влади закладена в тому, що складало силу держави, – в територіальному зв'язку. Підбурюванню національних держав одна проти одної щодо питань виживання (податок і робоче місце) ці держави мало що можуть протиставити, поки вони діють національно, тобто суверенно, як окремі територіальні держави.

Проте вирішальний пункт полягає в наступному: тоді як влада держав, згідно з національним розрахунком, збільшується із завоюванням чужих територій, влада світових економічних акторів зростає внаслідок того, що вони самі собі створюють можливість покинути «власну» національну територію. Це вдається тією мірою, якою транснаціональні фірми стають екстериторіальними величинами.

Влада держав, таким чином, побивається, руйнується не військовою загрозою і завоюванням, а детериторіально, екстериторіально завдяки «невагомості» транснаціональної торгівлі і дій в цифровому просторі. Це делокалізоване поняття панування ставить з ніг на голову логіку традиційного розуміння влади, насильства, панування.

Соціально-психологічний рівень найбільш показовим є для того, щоб довести могутність влади ЗМІ у суспільстві. Ще у ХІХ ст. Т. Карлейль винайшов формулу для оцінювання ролі публіцистів-концептуалістів. З'явилася, писав пророк Великої Британії, «категорія справжніх королів й жерців», тому «віднині історики, якщо тільки вони не зовсім втратили глузд, мусять писати не про династії великих Бурбонів, Тюдорів і Габсбургів, а про династії друкованих світів» [129, с. 135]. У всьому світі пересічні громадяни пов'язують джерело самоочищення нації і народів саме із засобами масової інформації, з честністю і непримиренністю до несправедливості журналістів.

Потужне слово ЗМІ підтримує людей у їх намаганні захистити суспільство від зла і несправедливості, корупції і зневаги до святинь соціального життя – загальнолюдських цінностей. Невипадково видавець газети «Jesuit» («Єзуїт») Шерідан сміливо проголошував: «Нехай міністерство забирає собі продажну палату лордів, догідливу й розбещену палату общин, нехай воно володіє правом роздавати посади, нехай зберігає всю могутність міністерського впливу, усю владу, яку може йому дати його становище, для того, щоб досягти покори і зламати опір, – але, озброєний свободою преси, я без страху вийду йому назустріч і атакую могутню фабрику, створену ним, ще могутнішим знаряддям, яке матиму в руках. Я скину продажність з висоти, на яку вона піднялася, і залишу її валятися біля руїн тих зловживань, яким вона слугувала прикриттям» [129, с. 135].

Культурологічний рівень прояву влади ЗМІ характеризується її відношенням до свободи, справедливості, особистості і культури як артефактів людського буття, на захист яких вона має бути спрямована. Водночас, якщо медіа уможливають людям доступ до найвищих надбань світової культури – вони виконують свою автентичну функцію, а отже, об'єднують людей. Якщо ж вони сіють ворожнечу, «подають низьке і недостойне у фаль-

шивій величі, зневажаючи справді високе й благородне», то це бізнес на неправді та дезінформації.

Наскільки жорстко це відбувається, свідчить історія з життям і професійною діяльністю вітчизняного журналіста Г. Гонгадзе. Свобода слова, особливо у непідконтрольних державній владі Інтернет-виданнях, сьогодні надто дорого коштує.

Публіцистика завжди відігравала чільну роль у духовній реорганізації життя. Зазвичай, маємо справу з прямою дією словом конкретної людини у конкретних виданнях чи в окремому трактаті. «Скарга Миру» – декламація Е. Роттердамського, «Релігія і громадянське суспільство» – стаття Е. Берка, «Обов'язки перед країною» – стаття Д. Мацціні, «На захист права» – стаття-дослідження Б. Кистяківського, «Страждання» – есе К. Льюїса, «Віднайти здатність дивуватися» – есе Е. Сабато (Аргентина), «Слово про Гоголя» – стаття В. Астаф'єва, «Слово Гавела – промова на врученні премії миру німецькими книговидавцями», «Слово має тяжіти до істини» – роздуми Є. Сверстюка, «Володіння короля без землі» – концептуальна стаття Є. Пом'яновського до 100-річчя від дня народження Є. Гедройца – ці й сотні подібних публікацій у збірниках «Вехи», газеті «Giovine Italia» («Джювіне Італія») (передрук українською мовою в антології «Націоналізм»), журналах «Кур'єр ЮНЕСКО», «Родина», «Literarny tyzdenik» («Літерарни тижденік»), газетах «Літературна Україна», «Rzeczpospolita» («Жечпосполіта»), у наукових виданнях стали золотим фондом публіцистики. Вони донині виховують людей морально й політично, піднімають до системного способу мислення, яке не розчленоване на окремі, незалежні одна від одної правдочки, а спирається на масштабні взаємозв'язки істин.

Існує нагальна потреба зберегти і розширити присутність ЗМІ у сфері культури, оскільки у комерційній комунікаєстиці, що сьогодні заповонила інформаційний простір, слово перестає виконувати свою справжню функцію.

За цих обставин особливу сферу впливу ЗМІ на людей сьогодні здійснює така їх нова форма як Інтернет. Він нібито дійсно надає надзвичайно великої свободи ЗМІ для вільного висловлювання думок, що також має ґрунтуватися на принципах правди, коректності і поваги до державної і приватної сфер життя люди-

ни. Але саме він викликає особливе занепокоєння. Йдеться про втрату вартості інформаційних засобів; недиференційовану одноманітність повідомлень, які деградують до простої інформації; відсутність відповідального зворотного зв'язку і зневіра та відчай у міжлюдських стосунках. Тим часом на першому плані має бути такий обмін інформацією, який сприяє розвитку солідарності та миру, а також формуванню сумління щодо псевдоцінностей, що заповоняють сучасний ефір. Цей вимір влади ЗМІ є загальнолюдським.

Ще на початку травня 2000 р. Папська Рада соціальних комунікацій (Ватикан) ухвалила документ «Етика в соціальних комунікаціях». Цілком слушно тлумачачи мас-медіа як засіб, цей авторитетний орган наголошує, що їх можна використати і для добрих, і для поганих цілей [129, с.133].

Отже, навіть короткий дискурс в історію становлення влади ЗМІ доводить, що кратологічним аспектом цього явища треба займатись окремо, оскільки в ньому присутні гострі суперечності. З одного боку, ЗМІ організують повномасштабні акції військового характеру, а з іншого, – несуть слово правди до споживача інформаційної продукції навіть ціною власного життя журналіста (Г. Гонгадзе, Ігор Александров – Слов'янська телекомпанія «ТОР» та ін.). Це – по-перше.

По-друге, влада ЗМІ дійсно має інституціональний характер, оскільки стосується водночас усіх сторін життя людини, але як політологічне явище ще не вивчене і не приведене у законодавчому плані до межі соціальної і кримінальної відповідальності за політику, яку вона проводить сама або підтримує політику інших кіл, наприклад, корумпованих державних високопосадовців, олігархів, власників порноіндустрії та мафіозних угруповань, замовчує загальнозначущі для життя людини факти, зловживає замовними матеріалами та ін.

По-третє, відкривається принципово новий горизонт віртуального функціонування і розвитку ЗМІ, що пов'язаний з Інтернетом та новими формами журналістської праці, наприклад, інтернет-виданнями, форумами, веб-сторінками та ін.

По-четверте, глобалізація підвищує необхідність застосування ЗМІ як організатора планетарного комунікаційного процесу, але потребує перегляду принципів професійної діяльності у бік

розширення толерантності і космополітизму, які визнають правомірність існування поряд з національно забарвленим власним спілкуванням існування іншого у іншому національному вбранні, і, особливо важливо, перебуваючи у іншій релігійній вірі.

По-п'яте, саме здравомисляча влада ЗМІ може протистояти надмірному нагнітанняю деструктивності, страху, залякуванню, істеричній заляканості, як це було, наприклад, під час і після атаки терористів на вежі у США.

По-шосте, інформаційна цивілізація несе у собі якісно нову роль ЗМІ в усіх трьох вимірах, а саме: як основний засіб виробництва, що впливає з проаналізованого вище; як організатор всесвітнього комунікаційного процесу, що створює інформаційну єдність світової спільноти, і як засіб управління новим виробництвом і комунікацією людей на планеті.

Висновки до другого розділу

На цьому ми завершуємо аналітичну роботу зі створення історико-методологічних засад дослідження проблеми взаємодії соціальних інститутів влади і ЗМІ. І тому є сенс підвести деякі підсумки, які б створили підґрунтя для подальшого теоретичного опрацювання відтворення алгоритму взаємодії двох складових політичного і соціального життя будь-якої країни світу. Їх суть полягає в наступному:

- ми встановили, що влада і ЗМІ є двома відносно самостійними соціальними інститутами у соціальному організмі будь-якої країни, що надає їм можливість стало функціонувати і виконувати позитивні функції, спрямовані на підтримку його життєдіяльності;

- з огляду на перехід світової спільноти до інформаційної фази розвитку, значно зросла роль і вплив ЗМІ на життєдіяльність людей, що активно стали використовувати політичні партії під час виборів до парламенту і органів місцевого самоврядування, і не завжди з благородною метою;

- феномен влади ЗМІ на практиці широко використовується політичними системами, країнами, політичними партіями, товаровиробниками для ведення жорсткої боротьби за владу над територіями, певними групами електорату з політичними й іде-

ологічними суперниками, використовуючи при цьому широкий спектр форм протистояння: від інформаційної війни і формування у нього певного відношення до збройних конфліктів у кривавих точках планети, наприклад, Афганістані, Кореї, Іраку, Косово, до завуальованої реклами і маніпуляції свідомістю громадян країни і світу під час проведення широмасштабних політичних і військових акцій, торгових і демпінгових воєн;

- у сучасному світі, завдяки посиленню кратологічного впливу ЗМІ на населення, значно загострилась проблема інформаційної безпеки будь-якої країни, легітимізації владних повноважень парламентів і урядів країн і територій, тобто забезпечення сталості розвитку і впливу політичних суб'єктів у власній країні;

- феномен влади ми розглядаємо як соціальний інститут, що не належить жодному актору історичної дії і тому розповсюджує свою дію на будь-які об'єкти, що знаходяться у просторі країни, а суб'єкти, навпаки, намагаються оволодіти нею з метою управління поведінкою інших учасників політичного процесу, і усе частіше – далеко за її межами;

- феномен ЗМІ варто розглядати як відносно самостійний соціальний інститут, що має право отримати свою частку влади і на цій основі виконувати специфічну позитивну місію у системі саморегуляції соціального організму країни шляхом здійснення впливу на державу, свідомість людини та її організаційні утворення, і у певному сенсі протистояти владному екстремізму держави;

- починати досліджувати феномен влади ЗМІ потрібно з визначення його філософського образу з метою встановлення базових світоглядних характеристик, природи, сутності, змісту, форм та видів впливу на особистість і групи населення, оскільки він ще не був досліджений як відносно самостійний феномен – гравець сучасного політичного поля.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАДИ ЗМІ

Метою цього розділу є теоретичне доведення інституціонального характеру влади ЗМІ, що органічно вписана у саморегуляційний комплекс будь-якої країни і виконує в ньому специфічні функції і забезпечує перехід в управлінні від безпосередньо-примусових технологій (технологій прямої дії) до опосередковано-впливових або так званих «технологій легкого дотику» (Р. Коуп).

Для цього ми на основі вже існуючих праць у галузі сучасної політологічної науки доведемо правомірність робочої гіпотези про те, що влада є феноменом, доступним для цілої низки соціальних інститутів, серед якої, звісно, знаходиться й інститут ЗМІ, що має політологічне лице.

3.1. Філософська рефлексія політологічних характеристик явища влади ЗМІ

Метою цього підрозділу є теоретичне обґрунтування основних базових політологічних параметрів феномена влади ЗМІ. Специфічним тут є те, що нам необхідно звернутись до класичного філософського аналізу, щоб висвітлити походження, сутність і форми влади ЗМІ на прикладі телебачення як активного учасника політичного процесу, який ще не був предметом дослідження під кутом такого аналізу. Ми вже обґрунтовували вище, чому саме телебачення, а не інші складові системи ЗМІ, наприклад, радіо, газети і інші друковані видання, Інтернет.

Нагадаємо, що, уточнюючи природу, сутність та зміст поняття «влада ЗМІ», ми маємо справу вже не з самим явищем, а

його гносеологічною формою. Тож поняття влади ЗМІ, як і будь-яке інше поняття, виражає певну сукупність смислових значень, що характеризує певну безліч предметів, явищ, відносин, у яких задіяні медіа-засоби. Визначення поняття влади ЗМІ – це найважливіша складова філософського аналізу політологічного феномена, що являє собою логічну операцію, у процесі якої розкривається природа, сутність і зміст цього поняття.

Генетичний аналіз походження влади ЗМІ має висвітлити виникнення, а в більш широкому значенні – зародження та наступний процес його розвитку як специфічного явища, а також довести спорідненість його природи з іншими, співзвучними з ним явищами. Найближчим з них ми вважаємо владу громадянського суспільства, що була вже предметом політологічного аналізу, і доведена правомірність його визнання суб'єктом політологічного поля. На користь такої робочої гіпотези цілком доречно спрацьовує поширена думка громадськості про те, що ЗМІ є четвертою гілкою влади, яка протистоїть дії державної влади.

Змістовні характеристики влади в просторі ЗМІ найчастіше зіставляються, порівнюються і протиставляються два основні її варіанти: влада-примус і влада-вплив. Уже сам цей поділ виявляється принциповим для розуміння психологічної дії влади ЗМІ, оскільки вона не має іншого каналу впливу на свідомість людей.

На практиці, в одних випадках примус і вплив розглядаються як цілком відмінні, психологічно полярні способи здійснення влади. В інших – заперечується психологічна природа примусу як варіанту власне влади, психологічний зміст визнається лише за різними формами владного впливу. Якщо тлумачити владний зв'язок як насамперед інтрасуб'єктний, то належить, вочевидь, надати перевагу другому із цих двох розумінь влади.

Звичайно, найпростіше, навіть найпримітивніше розуміння влади означає вбачання в ній, насамперед, примусового компонента. Часто-густо влада цілковито чи переважно ототожнюється з примусом, насильством, поневоленням або насильство тлумачиться як основне знаряддя влади, яка стає владою тоді, коли має силу і здатна застосувати насильство.

Примус як варіант влади має місце і в соціальних стосунках. За М. Вебером, примус фізичний або психічний є основою практично всіх об'єднань у спільноти [36]. Е. Дюркгейм уважав примус за характерну ознаку будь-якого соціального факту [64, с. 136-137]. І. Ільїн наполягав на розрізненні окремих форм примусу і власне насильства [81]. С. Московічі розглядає примус як щось таке, що є спільним для всіх форм соціальних зв'язків. При цьому соціальний примус зовсім не тотожний примусові фізичному, хоча їхні наслідки можуть бути подібними [139, с. 53-56].

Отже, влада існує лише тоді, коли має місце більш чи менш значущий вплив одного суб'єкта на іншого. Це не означає, що примус, як факт взаємодії, може психологічно ігноруватися. Є всі підстави вважати, що психологічний вплив зароджується, виводиться, ґрунтується на початково непсихологічному примусі. Мало того, початковий примус у різних його формах і значеннях, вочевидь, є першоосновою не тільки здатності до відображення психологічного впливу, а й виникнення самої суб'єктності. Можливо, ці два процеси на найперших стадіях розвитку суб'єкта становлять цілісний процес. Якщо фізичний примус і насильство над тілом цілковито й адекватно задовольняють усі потреби індивіда, то вихід його за межі пасивного об'єкта влади-примусу стає непотрібним і навіть неможливим. Проте в реальному існуванні живого індивіда завжди має місце таке собі прозріння між рівнем наявних потреб і рівнем задоволення їх через примусове втручання ззовні. Відтак, більша чи менша незадоволеність потреби спонукає індивіда до виходу за межі суто фізичної чи біологічної ситуації і зайняття специфічної позиції готовності зазнати поза- і понадпримусових впливів.

З розвитком суб'єкта в нього формується здатність до сприймання та розрізнення різних форм владних примусів і владних впливів, таких, наприклад, як примус фізичний і соціальний, насильство над тілом і над душею, фізичне насильство і психологічний авторитет.

На ранніх стадіях розвитку такі атрибути фізичного примусу, як біль або втома, штовхають індивіда як у бік підкорення йому, так і в бік вивільнення від нього. І в тому, і в тому варіа-

нті відповідна поведінка стає фактом психічного життя, примус набуває характеру психологічного впливу. У високорозвинутого суб'єкта поведінка як реакція-відповідь на примус часто постає як важливий структурний елемент його ціннісних орієнтацій, а прийняття рішення в ситуації примушування має істотне моральне забарвлення.

Таким чином, влада як примус «у чистому вигляді» психологічно не існує: примус, який спричиняє психологічний відгук, перетворюється на вплив. Тому психологічне розуміння влади найчастіше й означає тлумачення (проте не ототожнення) її як впливу.

Спроба групи київських дослідників концептуально поєднати проблеми влади, впливу і насильства привела їх до висновку, що влада закінчується там, де розпочинається реальне насильство. Влада часто-густо має на увазі загрозу застосування сили або насильства, але нездатність забезпечити згоду без використання такого насильства означає, що влади немає, а є тільки намагання справляти вплив. Влада виникає тоді, коли її носій може визначити загрозу насильства, але водночас така потреба означає брак реальної влади [203, с. 91-94]. Тут має місце поєднання двох важливих аспектів: з одного боку, влада постає як вплив на іншого суб'єкта, а з іншого, – як вплив на усталені співвідношення.

В. Мшвенієрадзе також наполягає на тому, що влада може включати в себе примус, але не зводиться до нього: влада – це ще й атрибутивна властивість соціальних стосунків, здатність приймати рішення і діяти.

Варто зазначити, що влада-примус і влада-вплив можуть розглядатися як полюси владного континууму. На полюсі примусу влада як психологічне явище не має місця, бо «чистий» примус виключає залучення «підвладної» суб'єктності в процесі взаємодії. На протилежному полюсі впливу влада набуває максимально вираженого характеру впливу маніпулятивного. Це означає, що владно-підвладні відносини існують, але ступінь їхньої вираженості є меншим, ніж десь на середніх рівнях континууму. Річ у тім, що наявність вагомої психологічної влади позбавляє суб'єкта потреби вдаватися до складних маніпулятивних побудов. Вочевидь, психологічний максимум влади

міститься десь між полюсами окресленого кратичного континууму із зсувом у бік полюса впливу.

Отже, якщо відштовхуватись від політологічних праць, що присвячені владі або соціальному управлінню, за іншими джерелами – менеджменту, то слід визнати, що влада ЗМІ має семантичну природу, оскільки базується на знанні або, точніше, інформаційно-знаковому субстраті. Це означає, що ми маємо справу з явищем, що онтологічно ґрунтується на сукупності сенсів, завдяки якій спрямовується соціальний розвиток, оскільки сам соціальний світ має квантово-хвильове походження, і цьому є достатньо потужне теоретичне обґрунтування [16].

Топологічно влада ЗМІ протистоїть владі держави і владі громадянського суспільства, оскільки вона може бути гравцем як у тій, так і іншій команді, оскільки добре відомим фактом є наявність медіазасобів, що належать державі і приватним особам. Тож усе залежить від того, хто є власником її матеріальної бази – мережі або телерадіоканалу.

Отже, спираючись на відомі доробки у галузі кібернетики, теорії державного управління і влади громадянського суспільства, можна погодитись з тим, що влада ЗМІ має генетичний зв'язок з ними обома. Це легалізує її семантичну природу, відношення «командування-підкорення», комунікативну діяльність, самоорганізаційну свідомість особистості і організаційну культуру колективів, справляє каталітичний вплив на родове і державне життя людини. Така відповідь на це питання значно полегшує шлях до визначення інших параметрів політологічного аналізу.

Крім того, маючи однакову природу, вона тісніше взаємодіє з владою громадянського суспільства, у сфері якої виявляє інші властивості, а саме: панування принципу верховенства приватних інтересів, договірний характер їхньої взаємореалізації, що відбувається в горизонтальній площині, на відміну від державної вертикалі. Таким чином, влада ЗМІ має вертикальний і горизонтальний виміри, тобто має універсальний характер і стоюється будь-яких соціальних процесів і систем.

Далі за логікою філософського аналізу нам необхідно викласти власне бачення сутності явища влади ЗМІ. Питання сутності влади, як і управлінських властивостей або функцій

ЗМІ загалом, є малодослідженим. Якщо ж узагальнити той матеріал, що сьогодні є доступним, то виявляється, що як сутність цього явища варто визнати ціннісно-смысловий вплив ЗМІ на масову свідомість і особистість з метою організувати чи скорегувати їх мислення і поведінку за принципом «владно-підвладних відносин». Ясно, що протиріччя у цьому визначенні немає, оскільки ціннісно-смысловий вплив є глибинною онтологічною характеристикою будь-якого різновиду соціального менеджменту, а «суб'єкт – суб'єктні відносини» – це його прояв на поверхні повсякденного буття людини або її спільнот.

ЗМІ у цьому випадку виступають потужними ретрансляторами потоків смислів, які одна частина громади адресує іншій за допомогою багатократного підсилення семантичного впливу засобами сучасної телевізійної техніки і технологій побудов спеціальних телепрограм з психологічної точки зору аж до застосування методів нейролінгвістичного програмування (НЛП). ЗМІ мультимедійні тому, що вони засновані на сучасних технологіях, які ґрунтуються на засобах і знаках для передачі смислів.

Водночас важливо звернути увагу на подвійний характер сутності прояву влади ЗМІ у суспільстві, що зафіксовано поняттям «ціннісно-смысловий вплив» на масову й індивідуальну свідомість. Це детерміновано атрибутивними властивостями особистості людини, що має два механізми опрацювання інформації: внутрішньої, основу якого складають два внутрішньоособистісні механізми: смислоутворення і цілепокладання, і зовнішньої дії, що ґрунтується на дії внутрішньоособистісного механізму збудження, який використовує фенотипічну, тобто окультурену інформацію. На цій основі особистість має подвійну ціннісно-смыслову детермінацію поведінки і здатна виступати як консерватор і як інноватор розвитку політичних систем [17].

Ціннісна складова сутності влади ЗМІ має безпосереднє відношення до культури, попереднього історичного розвитку і ментальності народу. Звідси походять побоювання щодо загрози для національної культури і освіти, пов'язаної з вестернізацією і розмиванням національних особливостей суспільних стосунків, що повсякденно роблять вітчизняні ЗМІ, реалізую-

чи, як мінімум, п'ять типів стратегій – економічного суверенітету, національної ідентичності, драматургії ризику, демократизації і космополітизації, спрямованих на створення, з одного боку, незалежної української держави, а з іншого, – транснаціональної або навіть глобальної спільноти.

Смислова складова сутності явища влади ЗМІ пов'язана з принципово іншою сферою діяльності людини, а саме: з атрибутивною властивістю людини продукувати нові смисли і використовувати їх як інструмент управління власною поведінкою і, зрештою, життєдіяльністю окремої людини і всього людського роду. Сенс виявляється вирішальним і у визначенні поняття «соціальна дія», до якої безперечно відноситься й будь-яка дія у сфері життєдіяльності народних мас і окремої людини. Тому далеко не випадково, що саме на цю складову спрямовують свою увагу сучасні телеканали і розробляють спеціальні високотехнологічні методики смислопродукування, до яких ми ще повернемося далі.

Отже, сутність влади ЗМІ – це підкорення одного суб'єкта або великих мас народу впливу ЗМІ, або тим, хто за ними стоїть – медіамагнатам, приватним власникам, національній державі чи міждержавним і наддержавним інституціям, врешті-решт, громадянському суспільству, якщо йдеться про громадське або суспільне телебачення. Головною ознакою є прояв універсального і всезагального організаційного принципу влади: командування. Влада не існує без командування і покори. Не політика, а, власне, тільки внутрішньо притаманне владі відношення – командування – визначає владу ЗМІ. Ясно, що у сфері функціонування влади ЗМІ командування, як і підкорення, носить добре завуальований характер.

Зміст явища влада ЗМІ визначається не як сам собою субстрат, що утворює тіло цього соціального інституту, а його внутрішній стан, сукупність організаційних процесів, що характеризують взаємодію елементів, які утворюють соціальний світ – людей та їх природних утворень – між собою й із середовищем і зумовлюють їхню кореляцію, упорядкування, взаємоузгодження існування, розвиток і зміну на основі ціннісно-смислової детермінації поведінки. У цьому випадку така взаємодія відбувається між ЗМІ і людиною.

Словосполучення «ціннісно-сміслова» детермінація варто розглядати як складний процес, де поєднується сталість соціальної системи, яку вона має за рахунок цінностей, і динаміка, здатність до інноваційного розвитку, що надає суб'єкту інша складова – сміслова, завдяки смислогенезу та породженню власних смислів учасниками соціально-історичного процесу.

На практиці ціннісно-смісловий вплив проявляється як наслідок цілеспрямованого впливу ЗМІ на масову й індивідуальну свідомість. Можна виділити п'ять основних складових такого впливу ЗМІ на населення, що під цим тиском формує власну мету, предмет, засоби, технологію і, зрештою, кінцевий продукт такого впливу – власне управлінське рішення.

Складність сприйняття нами феномена влади ЗМІ полягає у тому, що відсутні деякі речі і дії, які притаманні суб'єктам класичної форми влади, наприклад, такі ознаки, як: по-перше, формальна процедура прийняття управлінського рішення; по-друге, документальне оформлення такого наказу; по-третє, процедури введення управлінського рішення у дію; легітимно призначеної або обраної сили, що супроводжує, а у випадку необхідності – й застосування нею формалізованих санкцій за його невиконання; по-четверте, звіту про виконання рішення та ін.

Отже, зміст влади ЗМІ спрямовується на духовну сферу людини і матеріалізується в ній на кожному рівні «своїми» певними сегментами: на рівні підсвідомого – це збудження певного типу архетипів, міфів і легенд та потяг до соціальних утопій; на рівні свідомого – модернізованими на зразок нав'язаних особистості медіазасобами цінностями та ідеалами; на надсвідомому рівні – потягом до пошуку певного спрямування смислових полів, символів, знань та інформації.

Тепер, зрештою, ми можемо перейти до аналізу форм існування влади ЗМІ. Буття сутності влади і прояв змісту влади говорить про те, що ми маємо справу з формою влади ЗМІ. Для обґрунтування цієї тези достатньо вказати на те, що до форми належить загалом все певне. При цьому відомо, що визначення влади є водночас і визначенням її форми, оскільки воно щось установлене і завдяки цьому відмінне від того, форму чого во-

но складає; визначеність влади ЗМІ як якість єдина зі своїм буттям.

Оскільки йдеться про другу природу, то ми маємо справу, відповідно, не з натуральною формою, у якій перебуває перша природа, а з формою перетвореною, причому двічі. Першого разу натуральна форма зазнає змін, відбиваючись у голові людини, що готує повідомлення для споживачів продукції ЗМІ, а другий – у суспільній свідомості, що виникає на ґрунті інформаційних продуктів ЗМІ.

Складність їхнього дослідження полягає в тому, що перетворені форми – це не просто видимість, а внутрішня форма видимості, тобто стійке і відтворююче ядро. Воно спеціально підкреслює, що перетвореність «є якісно нове дискретне явище, в якому передуючі проміжні ланки «стиснулись» в особливий функціональний орган, що володіє вже своєю особливою квазі-субстанціональністю (і, відповідно, новою послідовністю акцидентій, часто зворотній дійсній)» [78].

Ясно, що тут неприйнятними є традиційні форми влади, що склалися впродовж історичного розвитку світової спільноти і є визнаними у сфері політологічної науки, серед яких ми звикли бачити такі поширені форми існування влади, як: «автократія», «демократія», «технократія», «охлократія», «мерітократія», «бюрократизм», до яких сьогодні додаються такі новітні форми, як «ноократія», «медіакратія», «інформократія» та ін.

Сучасною глобальною формою використання влади ЗМІ є інформаційна війна [153; 232], на яку військові покладають велику надію. І якщо раніше намагалися ввести у бій якнайшвидше солдата, то сьогодні, навпаки, – інформаційно-аналітичні центри. При цьому її концептуально обґрунтовують військові відомства усіх без винятку країн з тією різницею, що одні розглядають крізь призму атаки супротивника, а інші – з позицій укріплення оборони або захисту національних інтересів, ресурсів, населення і територій.

Е. Повел (інформаційний офіс Нідерландів у НАТО), виступаючи в Москві на конференції з основних напрямів воєнного будівництва в європейських країнах, організаторами якої були Міжнародний інститут стратегічних досліджень (Лондон) спільно з Міжрегіональним громадським фондом підтримки воєн-

ної реформи, відзначив, що сьогодні виграти кампанію в ЗМІ так само важливо, як перемогти у воєнній операції. По-перше, це забезпечує підтримку громадської думки, по-друге, ти переконуєш супротивника, що не маєш наміру здаватися.

Сучасна концепція ведення інформаційної війни, розроблена Пентагоном, реалізується на двох рівнях: державному й воєнному.

На державному рівні мета інформаційного протиборства у широкому розумінні полягає в ослабленні позицій конкуруючих держав, підриві їхніх національно-державних підвалин, порушенні системи державного управління шляхом інформаційного впливу на політичну, дипломатичну, економічну і соціальну сфери життя суспільства, проведення психологічних операцій, підривних та інших деморалізуючих пропагандистських акцій.

На воєнному рівні інформаційні війни являють собою комплекс заходів, проведених у масштабах збройних сил країни, їхніх видів, об'єднаних командувань у зонах, і є складовою частиною воєнних кампаній (операцій). Вони спрямовані на досягнення інформаційної переваги над супротивником (насамперед, в управлінні військами) і захист своїх систем управління. Для цього можуть використовуватися будь-які наявні військові і технічні сили і засоби формального дотримання правових, моральних, дипломатичних, політичних і воєнних норм. Перед збройними силами вперше поставлене завдання впливу на супротивника ще в період загрози (до початку активних бойових дій), щоб забезпечити вигідну для США спрямованість процесів управління й прийняття рішень конфронтуючою стороною.

Кривавий характер війни змінюється безкровною конфронтацією інформаційних систем. Вона створила оригінальну систему форм інформаційного протистояння соціально-політичних блоків і систем наднаціональної безпеки. Для ілюстрації досить згадати протистояння Сходу і Заходу з приводу розміщення протиракетних установок США у Польщі та Чехії і реакцію на це Москви.

«Новизна» американського підходу до теорії інформаційного протиборства полягає в комплексному використанні війсь-

ково-теоретичних розробок з цієї тематики і своїх технологічних досягнень у галузі інформатики.

Звісно, що ми приділили більше уваги використанню владного впливу ЗМІ, який відбувається у формі психологічної й інформаційної воєн, оскільки вони мають більш системний і агресивний характер. Поряд з цим існують у структурі цих системних заходів або окремо й інші форми влади ЗМІ.

Глобальні форми і локальні/територіальні форми влади ЗМІ. Прикладом світових форм ЗМІ, що мають безмежну владу над населенням країн і їх урядами, є такі відомі суб'єкти світового інформаційного простору, як: глобальна служба теленовін CNN International, панєвропейська супутникова телевізійна служба новин Euro News, комерційне супутникове ТБ в Європі, супутникове телебачення країн, що розвиваються, наприклад, канал JSC (AL-Jazeera-Satellite) або «Аль-Джазира» та ін. [153].

CNN International – глобальна служба теленовін. Спочатку телекомпанія Cable News Network (CNN), створена американським бізнесменом Т. Тернером в 1980 р., вела супутникові передачі, призначені для трансляції кабельними мережами США. Аж до 1985 р., що став переломним в історії телекомпанії (коли CNN перетворилася із збиткової на прибуткову службу новин), передачі адресувалися переважно американській аудиторії. З початком мовлення на Європу у вересні 1985 р. розгортається інфраструктура CNN International як служби телевізійних новин з глобальним масштабом діяльності.

До 1985 р. CNN мала у своєму розпорядженні дев'ять корпунктів на території США і зарубіжні бюро в Римі, Лондоні, Каїрі, Єрусалимі, Найробі, Франкфурті-на-Майні і Москві. Наступного року кількість бюро збільшилася до 18, а в 1991 році зросла до 29. У 1989 р. було започтковане мовлення на Західну Європу через супутник Intelsat у форматі PAL. Спершу передачі приймалися в штаб-квартирах великих європейських телекомпаній і в диспетчерських студіях кабельних мереж, а також в 1550 міжнародних готелях люкс у багатьох країнах світу.

Завдяки використанню комунікаційних можливостей радянського супутника зв'язку CNN розширила зону прийому своїх передач, її програми в кінці 1980-х рр. розповсюджувалися на 89 країн світу. Передачі CNN стали доступними в країнах Аф-

рики, Близького Сходу, Індостану і Південно-східної Азії. У порівнянні з іншими телекомпаніями, що готували один основний вечірній випуск новин, цілодобова служба новин CNN мала переваги, яких не мали в своєму розпорядженні конкуренти. Особливо наочно ці переваги виявлялися в ході висвітлення кризових ситуацій світового значення у формі прямого репортажу з місця подій.

У таких випадках все, що відбувається, транлюється від початку і до кінця в режимі реального часу (прикладом може слугувати висвітлення бомбардувань іракської столиці в 1991 р. або жовтневих подій 1993 р. у Москві).

Парадоксально, але факт. Саме групи CNN вели прямий репортаж трагічних подій 11 вересня 2001 р. Неймовірно, але момент, коли перший літак влучив у першу башту, був професійно зафіксований операторами групи CNN.

Оснащені компактним супутниковим приймально-передавальним устаткуванням, мобільні репортерські групи CNN, зазвичай, передають з місця подій телевізійну «картинку» з декількох камер, що дозволяє сформувати враження повноти відображення драматичних процесів, що розгортаються. Манера висвітлення подій, використовувана репортерами CNN, створює в телеглядача ефект особливої достовірності репортажу: те, що відбувається, майже не коментується, відсутні узагальнення, превалює чіткий звіт про те, що відбувається в зоні видимості телекамер.

Не випадково, що після початку прямих репортажів з Іраку, організованих CNN під час війни в Перській затоці (1991 р.), кількість глядачів, що постійно дивляться передачі цієї телекомпанії, зросла удвічі. Успіх концепції CNN як цілодобової служби теленовин спонукав конкурентів застосувати аналогічні схеми при створенні каналів новин. У 1995 р. з'явився іспаномовний аналог CNN International – проєкт «Telenoticias», реалізований консорціумом іспанських, іспано-американських і латиноамериканських телекомпаній. У 1996 р. корпорація Р. Мердока «News Corp.» запустила в США канал Fox News, що передавав новини 24 години на добу. Корпораціям «Майкрософт» і NBC належить ще один цілодобовий кабельно-інтернетний телевізійний канал новин – MSNBC, створений в

1996 р. Конкурентами CNN стали і численні супутникові служби новин, що з'явилися в різних регіонах світу в 1990-і рр. і на початку нового століття. Поява служб новин, що конкурують з CNN не тільки в США і Європі, але і в інших регіонах світу, істотно ускладнила становище компанії – першопроходця в галузі глобального новинного космічного ТБ.

У 1997 р. передачі CNN дивилися 170 млн. сімей у 210 країнах світу. Згодом спостерігалось поступове, але істотне скорочення зарубіжної аудиторії CNN International. І не тільки через посилення конкуренції з іншими службами новин, подорожчання міжнародного збору інформації і виробництва програм, нестабільність ринку реклами, необхідність організації багатомовної трансляції на різні регіони світу (з вересня 1997 р. CNN International веде мовлення на п'яти окремих каналах, спеціалізованих за регіональною орієнтацією). Ці труднощі відчули всі компанії-виробники міжнародних теленовин. Втрата позицій відбулася значною мірою внаслідок прорахунків в управлінні CNN, які привели до втрати ряду оригінальних напрацювань, що визначали своєрідність її програмної політики, – наприклад, щотижневої передачі «Усесвітній репортаж», яка складалася з відеоматеріалів, що надаються телекомпаніями багатьох країн світу.

Останніми роками телекомпанію часто критикують в американській і світовій пресі. Ставиться під сумнів роль CNN як глобальної інформаційної організації: не дивлячись на декларовані спроби знизити долю новин із США, телекомпанія, як і раніше, надає їм перевагу, світові ж поточні події продовжують розглядатися в основному з американської точки зору і відображаються в американському стилі.

Шанувальники CNN International в різних країнах світу були розчаровані тим, як телекомпанія висвітлювала в 2001 р. військову акцію США і їх союзників проти афганських талібів – вперше за багато років її знімальні групи не були присутні безпосередньо на місці кризових подій світового значення: замість CNN прямих репортажів з Афганістану вів катарський супутниковий канал «Аль-джазіра» (JSC).

Щоб відновити свій вплив і репутацію, що надто похитнулося в близькосхідному регіоні, CNN відкрила нове бюро в

арабському світі на додаток до тих чотирьох корпунктів, що існували раніше в Каїрі, Єрусалимі, Бейруті і Багдаді, і створила могутній Інтернет-сайт арабською мовою.

Політична ж інтеграція європейських країн, всебічне зближення народів єдиної Європи диктують необхідність створення наднаціональних панєвропейських інформаційних інститутів. Одним з таких інститутів стала багатонаціональна супутникова служба теленовин Euro News, що почала трансляцію з 1 січня 1993 р. Відповідно до євродирективи «Телебачення без меж» (1989) і Європейської конвенції про трансграничне телемовлення, Euro News фундувалася з метою дати європейцям службу новин, що відображає їх загальні турботи, інтереси і перспективи, а також становити альтернативу американській CNN. Створення Euro News було здійснене за ініціативи Європейського мовного союзу і за політичної і фінансової підтримки керівних структур ЄС. Багатонаціональний (але нечисленний) журналістський колектив Euro News був розташований у штаб-квартирі в Ліоні (Франція). Він був укомплектований журналістами з телеорганізацій різних країн, що входять до Європейського мовного союзу.

Спочатку акціонерами-співвласниками Euro News стали 12 громадських і державних мовних організацій, що в основному належали середземноморським державам, включаючи Францію (канали France-2 і France-3), Італію, Іспанію, Грецію, Португалію, Кіпр, Монако, а також Бельгію, Фінляндію і Єгипет. Організації-засновники утворили консорціум, якому була видана ліцензія на мовлення Euro News.

Сьогодні в консорціумі SECEMIE представлено вже 18 мовних організацій Європи і Середземномор'я. До їх числа входять як засновники Euro News, до яких, крім названих французьких каналів, належать СУВС (Кіпр), ERT (Греція), ERTU (Єгипет), RAI (Італія), RTBF (Бельгія), RTF (Португалія), RTVE (Іспанія), TMC (Монако) і YLE (Фінляндія), так і партнери, що приєдналися до них згодом – мовні організації SSR-SRG (Швейцарія), ERTT (Туніс), ENTV (Алжир), RTVSL (Словенія), СТ (Чеська Республіка), RTV (Румунія) і РТР (Росія).

На початку ХХІ ст. людство переживає інформаційний вибух, основною жертвою якого стали останні два-три покоління,

коли наступ великої інформаційно-технологічної революції став наймогутнішим. Не зменшуючи ролі технологічної складової науково-технічної революції, підкреслимо роль її інформаційної складової: перш ніж вести мову про те, «як передавати», треба мати, «що передавати». За такої постановки питання на перший план виступають проблеми формування, поширення і використання не інформації загалом, а змістовного інформаційного ресурсу, який є рушійною силою в усіх без винятку сферах суспільно корисної діяльності.

У провідних країнах світу давно зрозуміли, що інформація перетворилася на реальну силу, стала основним інструментом управління критично важливими структурами суспільства і держави. Багато політичних діячів на конкретних прикладах трансграничних інформаційних операцій, зокрема, безпосередньо військового і терористичного характеру, довели, що нова загроза, або так звана неіснуюча війна, набула реальних обрисів.

Вочевидь, настав час, коли міжнародному співтовариству необхідно реально досягти чіткого розуміння проблеми глобальної взаємозалежності національних інформаційних ресурсів в усій її повноті і комплексності, визнати, що успіх національних зусиль щодо охорони свого інформаційного ресурсу залежить від рівня захищеності й «неагресивності» інформаційних просторів інших, зокрема, несусідніх держав, з якими їхні інформаційні ресурси об'єктивно пов'язані.

Усвідомлюючи всю серйозність потенційної загрози впливу на свої інформаційні ресурси, провідні країни на національному рівні розпочали реалізацію довгострокових державних програм, спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки передусім критично важливих інфраструктур.

Міжнаціональна/транснаціональна і національна форми влади ЗМІ – це дещо інший вимір процесів, про які йшлося вище. Тому ми не будемо на них зупинятись.

Об'єктивна і маніпуляційні форми влади ЗМІ.

Звичайні форми влади мас-медіа подані у класичних підручниках з соціології ЗМІ через висвітлення ціннісно-регулюючої функції ЗМІ. Як наголошувалося, до загальних функцій соціальних комунікацій Г. Лассуелл відніс функцію

кореляції, тобто взаємну координацію відношення людей до того, що відбувається насправді. Ця універсальна функція виконується не стільки через обмін знаннями про дійсність, скільки через формування відношення до них, поєднання їх з тим, що в соціології називається цінності і норми, або ціннісно-нормативна система. «Свідомість людини, – писав видатний вітчизняний психолог С. Рубінштейн, – включає... не тільки знання, але і переживання того, що в світі значущого для людини через відношення до її потреб, інтересів і т.ін.» [180, с. 149]. Процес розповсюдження інформації з неминучістю включає і процес розповсюдження відношення до неї, тобто процес передачі не тільки відомостей, знань, але і пов'язаних з певними цінностями ідей, стимулююче ухвалення і засвоєння певних норм і зразків поведінки. У духовному сенсі цінності – це «орієнтири свідомості індивідів або груп людей, пов'язані з оцінним відношенням до навколишнього світу в широкому діапазоні культурних значень і оцінних шкал: «добре – погане», «високе – низьке», «прекрасне – потворне», «етичне – аморальне», «схвалюване – засуджуване» тощо» [180, с. 151]. Такі значення і шкали створює не сама журналістика. Вона їх виражає, транслює, застосовує до того, що відбувається, формулює, перевіряє фактами, дає публічний вихід різним ціннісним системам і водночас прагне знайти в них спільне.

Завдяки регулярному впливу ЗМІ, який здійснюється через різні механізми інформаційної діяльності (відбір, взаєморозташування повідомлень, акценти, зіставлення і багато іншого), відбувається уніфікація (mainstreaming), «спрямування поглядів людей на соціальну реальність в єдине русло». Оскільки ціннісне відношення до світу засноване на потребах і інтересах, то соціальні суб'єкти, ЗМІ, що володіють і управляють, не можуть не діяти в процесі організації виробництва, відбору і розповсюдження інформації відповідно до інтересів на основі моральних, політичних, релігійних, інших цінностей, що підтримуються ними. Складність структури суспільства породжує і складність будови ціннісно-нормативних систем.

У субкультурі (культурах окремих частин суспільства – наприклад, молоді, селян, спортсменів і т. ін.) є специфіка цінностей і норм. На соціетальному рівні (суспільство загалом) та-

кож потрібна своя система, що генералізує, інтегрує локальні духовно-регулюючі підсистеми. І тут незамінною є роль загальнонаціональних ЗМІ, що скріплюють загальнонаціональну ідентичність. У ЗМІ є цілий ряд способів здійснення цієї функції, починаючи з відбору повідомлень, висвітлюваних фігур, дат і т. ін. Саме пізнання і знання про світ тісно пов'язані з відношенням до нього. Тому цю функцію можна розглядати як окрему лише з метою теоретичного аналізу – насправді ж, вона зливається зі всіма іншими.

Отже, концепт інформаційної політики в сучасному світі дедалі більше розширюється, використовуючи поняття політики пропаганди і агітації, політики одностороннього інформування (до речі, не тільки не ігноруючи останній, а навпаки, підносячи його в окремих випадках до рівня спеціальних операцій), а й дедалі більше набуває якостей політики масової комунікації, обміну думками, активізації творчих здібностей людини заради суспільного блага.

Нині, на сучасному витку розвитку цивілізації, нового звучання набуває думка Аристотеля, яку він висловив у перших рядках своєї книги «Політика»: «...Будь-яка держава є свого роду спілкування, будь-яке ж спілкування організовується заради якого-небудь блага...» [11, с. 376].

Концепт інформаційної політики в сучасному світі був би неповним, якби ми обмежилися лише позитивними аспектами інформатизації суспільства, яка в науковому і технічному аспектах являє собою позитив, водночас у соціальному плані новий етап цивілізаційного розвитку людства, заснований на новітніх інформаційних технологіях, поряд з очевидною користю для особи, суспільства, держави, породжує і низку нових небезпек, які можуть бути не тільки негативних, а й загрозливих форм у разі проведення державою і державами незбалансованої і нерегульованої політики інформатизації.

Однією з основних проблем, без розв'язання якої навряд чи можна вести мову про побудову інформаційного суспільства, є складніша соціально-політична проблема забезпечення вільного доступу до світового інформаційного фонду, на думку М. Моїсеєва, ця проблема «навряд чи може бути розв'язана в рамках сучасних «привласнюючих» цивілізацій» [цит. за: 243,

с. 42] . Вирішення суперечності між об'єктивно суспільним характером знань і очевидною користю від одноосібного володіння інформацією та знаннями вимагає зміни цивілізаційних парадигм.

Негативні наслідки інформатизації, які можуть надати цьому процесу антигуманного характеру, поділяють на прямі та побічні (непрямі). Не вдаючись до розкриття негативних наслідків інформатизації, зазначимо лише наступне: інформатизація як така не розв'язує соціальних проблем і не визначає соціальної спрямованості перетворень, вона лише створює умови для прискорення процесів обміну інформацією, зміцнює інформаційні зв'язки в суспільстві, зокрема й зворотні.

Екстенсивні й інтенсивні форми влади ЗМІ. Для сучасної вітчизняної і російської журналістики характерним є потяг до експансії журналістського погляду на те, що оточує. Звільнившись від радянського ідеологічного монізму, журналісти замінили офіційну точку зору, оцінку того, що відбувається, власною. Сьогодні ЗМІ, особливо на теренах СНД, мають чітко виражений агресивний характер і інтенсивно нападають на державну владу, поведінку державних службовців, мають посилений кримінальний характер. Щоб пересвідчитись у цьому, цілком достатньо відкрити і поглянути на новини в Інтернеті.

Універсальні і спеціальні форми влади ЗМІ.

Неохідно виділяти форми влади, що сучасні ЗМІ культивують у відповідних сферах суспільного життя. Ми уже наводили приклади використання форм економічної, соціальної, політичної, релігійної, екологічної, правової влади ЗМІ у підрозділі 1.2.

Форми ідеологічної влади ЗМІ проявляють себе у залежності від партійно-ідеологічної спрямованості її організаторів. Показовим прикладом можуть бути форми так званої комуністичної пропаганди, постулати, символи і стереотипи вирішення проблем сучасності. У міжнародному просторі сьогодні набирають сили форми неоліберальної пропаганди, що інтенсивно розповсюджують світом транснаціональні мережі ЗМІ.

Активізація релігійної свідомості в сучасних умовах неможлива була б без підтримки влади ЗМІ. Російський філософ А. Зинов'єв підкреслює, що в сучасному секулярному суспільстві засоби масової комунікації виконують роль своєрідної ква-

зірелігії з усіма властивими їй функціями (світоглядною, компенсаторною, комунікативною, регулятивною, культуротранслюючою): «Медіа є соціальним феноменом, що концентрує й фокусує в собі чинність безликих одиниць суспільного цілого: глядачів, читачів, учених, артистів, ідеологів, політиків, спортсменів й інших громадян. Це їхня колективна влада, що виступає для кожного з них окремо як влада абсолютна» [77, с. 59]. Для характеристики цієї духовної влади засобів масової інформації А. Зиновьев використовує термін «Ватикан західництва».

На перший погляд порівняння ролі сучасних ЗМІ з Ватиканом уявляється перебільшеним. Однак лише на перший погляд. Наприклад, російський дослідник нетрадиційних форм релігійних рухів Д. Фурман характеризує нову свідомість як «суто індивідуальне, вигадливо еkleктичне з нестійкими сполученнями різних релігійних елементів» [221, с. 121; 222]. Вона в принципі відрізняється від традиційної релігійності: «Чим більше «чисту» форму являє собою секта, тим менше в ній догматично певного, і, навпаки, чим більше «чисту» форму являє собою церква, тим більш жорстко, догматично визначені її вчення й організація» [94, с. 306-307]. У нових релігійних рухах немає формалізованого вчення, яке легко можна почерпнути із книг, і в ній вчення нерозривно пов'язане, як і в інформаційному суспільстві, з колективними діями й з колективними переживаннями.

При відсутності усталеної системи цінностей, обумовленої традиційним релігійним світоглядом, догматичний зміст вчення не має принципового значення. Незважаючи на зовнішню розмаїтість проявів нової релігійності, їх поєднує неприйняття будь-якого стійкого, незмінного вчення або встановлення й винятковий інтерес і прагнення до досягнення негайних «цінностей» життя, «життєздатності», «досвіду», «усвідомлення» або «екстазу» [188]. Завдяки цьому, як відзначає Л. Доусон, на відміну від традиційних форм релігійності, аморфна нова релігійна свідомість «більше сумісна з новим соціальним порядком, що зароджується навколо, поза залежністю від його найменування: розвинутий капіталізм, пізній або високий модернізм, постіндустріалізм або постмодернізм» [245].

Таким чином, аналіз світової практики свідчить, що розвиток інформаційних технологій підвищує ідеологічну уразливість політичної системи і потребує відповідної реакції держав і транснаціональних структур. Зокрема, юридичними, апаратно-програмними методами посилити контроль за використанням цих технологій. Адже створюється своєрідна система загального контролю управління свідомістю і поведінкою як конкретного індивіда, так і соціальних груп та цілих націй.

Тоталітарним суспільним системам властивий ідеологічний і інформаційний монополізм, тут неминуче маніпулювання масовою свідомістю в ім'я інтересів правлячого класу. У демократичних суспільствах забороні духовної монополізації служать наявність багатопартійної системи, різноманітних структур громадянського суспільства, включення виробництва і розповсюдження інформації у сферу вільного підприємництва, антимонопольна політика держави, відповідна система законодавчих норм, рівність в їх застосуванні, а також професійно-етичне регулювання (журналістські статuti, хартії, норми). Проте і в демократичних умовах відношення власності (володіння ЗМІ) можуть сприяти домінуванню світогляду окремих груп в суспільстві.

У комунікаціях, де ролі не поляризовані, – відносини партнерські. Встановлення кореляції (координації позицій) йде за рахунок взаємного інформування, навіювання і переконання. У масових комунікаціях типу ЗМІ вселяючим і переконливим суб'єктом швидше стає одна із сторін – журналісти.

При цьому діяти вони можуть на користь влади, сили, що стоять за комунікаторами (тоді процес протікає як пропаганда), або на користь багатьох сил/ груп (тоді інформаційна політика засобу інформації стає плюралістичною). Чим більш односторонню позицію займають ЗМІ, тим у більшу невідповідність приходять інформаційна і ціннісно-регулюючі функції: вплив будується не на інформаційно обґрунтованому доказі, а на емоційному тиску. Наша країна прикладів тому знає множини. У репресивні 1930-і рр. радіорепродуктори постійно розносили слова тодішнього шлягера: «Над страной весенний ветер веет, с каждым днем все радостнее жить. И никто на свете не умеет лучше нас смеяться и любить». І далі: «Я другой такой страны

не знаю, где так вольно дышит человек». У застійних же 1970-х рр. минулого століття, з їх наростаючою корупцією, – на радіо і телебаченні була суцільна пісенна романтика: «А я еду за туманом», «Ни минуты покоя», «Старость меня дома не застаёт. Я – в дороге, я – в пути».

Аналогічна картина спостерігається й у інших країнах. Дж. Феловс у книзі «Breaking the News» стверджує, що журналісти США замість того, щоб намагатися допомогти американцям знайти спільну основу для вирішення цілого комплексу проблем, зосереджують увагу на конфліктах і розважальних драмах. Таким чином вульгаризується громадське життя. Спроба бути критичним часто дегенерується в іронічне огризання, яке змінюється скептицизмом [цит. за: 129, с. 225]. Назагал мас-медіа відволікають від справді важливих проблем шліфування людських душ, підготовки їх до прийняття істини. «Гонки озброєнь позицій» перетворюються на цинізм. Смакування зла зневажає людину як особу, як Боготвірний феномен. Це тим більше згубно, коли споживачів інформації повчають інтелектуали. Скажімо, Микола Рябчук у розмові з кореспондентом «Свободи» безапеляційно заявив, що «на 99 відсотків людина є твариною» [цит. за: 129, с. 225].

До інструментальної складової або засобів влади ЗМІ слід відносити низку актів, що культивують сучасні ЗМІ, найвагомішими серед яких є: достовірність інформації, доступ до телефіру, позитивний коментар дій особистості з боку ЗМІ, участь за круглим столом разом з видатними особистостями, своєчасне висвітлення або замовчування подій і наслідків подій тощо.

Засоби ЗМІ сучасними військовими розглядаються як потужні інструменти ведення інформаційної війни, про що вже йшлося вище. Тут лише звернемо увагу на те, що за даними американських експертів, нині у більш як 25 країнах світу ведуться розробки зі створення унікальних засобів ведення кібернетичних комп'ютерних воєн. За іншими джерелами, йдеться про «електронну війну» (Elektronic Warfare) чи, точніше, «радіоелектронну війну» [196, с. 92].

Засоби, використовувані як інформаційна зброя, називаються засобами інформаційного впливу (ЗІВ) чи засобами спеціального програмно-математичного впливу (ЗСПМВ). За метою

використання інформаційну зброю поділяють на забезпечувальну й атакуючу. Забезпечувальною називається інформаційна зброя, застосовувана проти засобів захисту інформації системи, що атакується. До її складу належать засоби комп'ютерної розвідки і засоби подолання системи захисту.

Види влади ЗМІ можна виокремити на основі приналежності засобів масової інформації. На сьогодні є необхідність виокремлювати три її види: державну, приватну і суспільну або громадську.

Влада державних ЗМІ поширена на теренах територій з моноідеологією, наприклад, у колишньому СРСР, Китаї та деяких інших країнах. Комунікаційні мережі роблять світ, у якому ми мешкаємо, та його лідерів більш прозорими, владні структури переживають складні часи, втрачають монополію на інформацію.

Інформація, яку отримують люди, змушує їх замислюватися над причинами виникнення тих чи інших чинників, задавати питання. «Саме тому диктаторські, авторитарні чи тоталітарні режими неодмінно беруть під контроль засоби інформації. З Інтернету людина отримує інформацію про події, процеси, які відбуваються у світі. Інтернет, можливо й не змінює світ, як це уявлялося раніше, але інформаційні технології впливають на наше життя. З розвитком інформаційних технологій дедалі більше розширюються можливості для маніпулювання свідомістю, а засоби масової інформації відповідно використовуються окремими політичними лідерами і організаціями з цією метою» [58, с. 87], – цілком слушно зазначає М. Дмитренко.

Влада приватних ЗМІ – явище відносно молоде для України, але за кордоном власники-медіамагнати керують урядами, наприклад, Берлусконі в Італії. Чудовим прикладом того, як влада від урядів держав перейшла до менеджерів концернів (як правило, у формі безпроблемного, несенсаційного процесу), служить вивільнення телекомунікаційної індустрії з-під контролю національних держав, і подальший триумфальний хід її по світовому ринку.

Влада суспільних або громадських ЗМІ (громадського телебачення) полягає у цільовому призначенні телеканалу, оскільки він спрямований на освіту та культурно-просвітницьку діяль-

ність. Спочатку він виник у США на початку 1950-х рр., а згодом дістав розповсюдження в усіх куточках світу. На початку 1990-х рр. некомерційних каналів у США було лише 350 з 1450 [153, с. 82].

Створені в країнах Європи організації громадського мовлення будують свою діяльність на дещо інших засадах, ніж їх американські колеги, однак, тією чи іншою мірою, дотримуючись наступних основних принципів: загальності мовлення; універсальності інформаційного обслуговування аудиторії з урахуванням широкого спектру різноманітних смаків і інтересів телеглядачів і радіослухачів; ідейного плюралізму і змістовного різноманіття; використання прямих форм фінансування громадянами мовної діяльності; редакційної незалежності; пріоритетної уваги до якості і змістовності передач; мовні організації, проголошені суспільною службою, зобов'язані дотримуватися принципів соціальної відповідальності мовців і їх підзвітності перед суспільством [153, с. 83-84].

Окрім того, актуально виділяти такі види влади ЗМІ: провладну, опозиційну та так звану жовту пресу.

Таким чином, ми тепер можемо зробити певні висновки щодо головних філософських характеристик феномена влади ЗМІ, оскільки у ході проведеного теоретичного аналізу з'ясовано, що:

генетичний аналіз довів, що влада ЗМІ походить від об'єктивного джерела – колективного несвідомого, підсвідомого і надсвідомого, що утримують архетипи, символи, ідеї та інші семантичні одиниці, що виступають онтологічною основою даного явища. При цьому влада ЗМІ репрезентує назовні організаційну потребу соціальних систем у самоупорядкуванні взаємовідносин у громадянському суспільстві і між громадянським суспільством і державою, зрештою, людською взаємодією у міждержавному просторі;

сутність влади ЗМІ як різновиду або сегменту загального владного поля полягає у командуванні мисленням і поведінкою людини та її етнічних, територіальних, національних, міжнаціональних і наднаціональних утворень;

зміст влади ЗМІ – сукупність організаційних процесів, що характеризують взаємодію елементів, які утворюють соціаль-

ний світ – з одного боку, ЗМІ/оречвленої людини, а з іншого, – живих людей та їх природних утворень, – між собою й з середовищем, і зумовлюють їхню кореляцію, упорядкування, взаємоузгодження існування, розвиток і зміну на основі ціннісно-сміслової детермінації поведінки;

влада ЗМІ має невичерпну кількість форм прояву в просторі функційних дихотомій, класифікація яких залежить від обраного дослідником критерію, наприклад, за топологічними характеристиками – глобальна і локальна/територіальна форма влади ЗМІ; за критерієм приналежності до інституту держави – влада наддержавних/світових і державних ЗМІ; за формами власності – державна, приватна і громадська влада ЗМІ; за характером поведінки – агресивна (інформаційна війна як її крайня форма) і пасивна (замовчування наслідків Чорнобильської катастрофи, голодомору); толерантна і критична; екстенсивна і інтенсивна; об'єктивна і маніпуляційна влада ЗМІ; за сферами прояву явища – економічна, соціальна, політична, ідеологічна, релігійна, екологічна та ін.;

засобами реалізації влади ЗМІ є як специфічна технологія управління життєдіяльністю людини, що ґрунтується на потенціалі владних-підвладних відносин людей між собою на основі психологічного і соціального примусу, що принципово відрізняється за механізмами дії від примусу фізичного, хоча їхні результати можуть бути подібними. Прикладами такого впливу є почуття страху, що навіюється ЗМІ, наприклад, наслідки вступу України до СОТ, НАТО, ЄСР, криза долара, поділ України на Схід і Захід, перебування російського флоту у Криму, кримське питання у геополітиці Російської Федерації та інші, і це почуття спонукає людину вжити дієвих заходів щодо подолання чи уникнення ситуації загрози;

механізм формування влади ЗМІ реалізується в ході специфічної праці журналістського корпусу, що виступає її одноосібним ідеологом, розробником і носієм, який отримав у політологічній науці назву медіакратія;

механізм функціонування владно-підвладних відносин у медіапросторі детермінується тим, що політичний споживач продукції ЗМІ диктує волю їх структурам, які намагаються задовольнити забаганки електорату, а тому подають ту інформа-

цію і в такому вигляді, що подобається власнику інформаційного джерела і не зважає на потреби суспільства, тому сформувалась нагальна потреба розбудувати громадське телебачення і суспільне радіомовлення;

механізм розвитку влади ЗМІ діє шляхом нав'язування споживачам медіапродукції нового бачення світу, посилюючи власне владне становище. Всесвітня федерація вчених, свого роду «мозок людства», у серпні 2000 р. першою в списку загроз людству в XXI ст. поставила загрозу міжнародної інформаційної безпеки (МІБ), відтіснивши на другий план екологію, енергетику й інші теми, що постійно обговорюються, а події вересня 2001 р. в США закріпили це у свідомості людства. Умить безпека інформаційного простору стала загальнолюдською проблемою, ожили в пам'яті глобальні конфлікти, супроводжувані активними діями США і НАТО, скандали навколо «Ешелону», тисячі кібернетичних атак на інформаційні і керуючі системи економічних і політичних структур різних країн, Інтернет, який сприймається як інструмент формування нової свідомості інформаційного суспільства. Світ одержав можливість відповідально виважити свої уявлення про роль влади інформації у світі, про мир і війну в інформаційній сфері.

Існує нагальна потреба у XXI ст. запобігти наступу інформократії, для цього потрібно перепроєктувати глобальний інформаційний простір на принципах толерантності і космополітизму, спроектувати простір Об'єднаної Європи, СЕП і оптимізувати медіапростір окремих країн з метою забезпечити інформаційну безпеку новітніх соціально-політичних структур, що ґрунтуються на непримиренних ідеологіях і протистоянні релігійних віруваннях з метою сприяння глобалізаційним процесам і інформаційній безпеці національних держав, що трансформуються в інформаційне суспільство.

Отже, тепер ми можемо перейти до наступних етапів реалізації нашої теоретичної роботи і з'ясувати, яким чином влада ЗМІ впливає на особистість, які при цьому відбуваються з нею метаморфози, і в чому, врешті-решт, полягає її сила.

3.2. Механізм впливу влади ЗМІ на особистість і громадянське суспільство

Метою цього підрозділу є з'ясування механізму владного впливу засобів влади ЗМІ на особистість, етнічні групи і територіальні громади або громадянське суспільство загалом, як такі суб'єкти загального політологічного поля, що у системі саморегуляції соціального організму будь-якої країни протистоять державній владі.

Тут ми маємо зробити два важливих методологічних застереження. По-перше, щоб довести можливість впливу влади ЗМІ на особистість, соціальні групи, громадянське суспільство і державу необхідно обґрунтувати наявність посередника, що є медіатором у їх кратологічній взаємодії.

По-друге, висвітлити цей механізм можна, тільки заглибившись у структуру особистості людини і колективне надсвідоме, тобто використати напрацювання філософської, соціологічної та психологічної думки. Це цілком можливо, оскільки класична політологія бере їх здобутки як вихідний матеріал і власне з нього вибудовує політологічні конструкції і пояснює їх властивості, функціонування і розвиток.

Отже, прокоментуємо першу тезу. На наш погляд, таку посередницьку послугу на тематичному полі надає система нормативів – повсякденних регуляторів поведінки людини, до якої вони – пересічні громадяни – усі мають рівноправне відношення. Саме завдяки смислам-нормам, що використовуються як засоби регулювання, вони інтегруються у цілісну систему, в якій і особистість, і територіальна громада, і держава, і різних форм приналежності ЗМІ є рівноправними учасниками кратологічної взаємодії.

Для з'ясування масштабів, міри та механізмів впливу ціннісно-смыслового поля, що так нав'язливо щоденно відтворюється ЗМІ на особистість та її угруповання, звернемось до наслідків наукових праць Н. Крохмаль, яка обґрунтувала три типи механізмів смыслової саморегуляції соціального процесу, а саме: архетипний, нормативний та семантичний або інформаційно-знаковий [114]. Таким чином, система саморегуляції формує три рівні в процесі свого розвитку – архетипний, нормативний, інформаційно-знаковий (семантичний), критерієм по-

ділу яких є форма закріплення та передачі смислу в нормах: неформальні смисли, збагатившись формальним змістом (легітимним) у повній відповідності до закону заперечення заперечення, знову перетворюються на неформальні смисли, що проявляються в загальнолюдських нормах, релігійних принципах. Для цих типів характерне складання історичних форм на основі певних норм, що зникають з переходом до нового типу системи саморегуляції або поступово трансформуються, змінюючи свою форму, але залишаючи свій зміст.

Отже, Н. Крохмаль фактично розкриває управління поведінкою окремої людини та цілих народів за допомогою таких засобів впливу на людину, як архетип, символ, слово, текст або мова, якими постійно оперують сучасні ЗМІ.

За допомогою її концепції можна суттєво збагатити нашу концепцію, оскільки вона дає змогу розкрити діапазон та чинники саморегуляції життєдіяльності людини і територіальної громади. Якщо використати логіку цього автора, то особистість більше здатна спиратися на архетипний і інформаційно-знаковий рівні регуляції своєї поведінки, залишаючи нормативний інструментарій адміністративному управлінню, яким переважно користуються державні службовці, органи місцевого самоврядування та менеджери корпорацій.

Словом, пересічні громадяни регулюють свою життєдіяльність цими двома інструментами і мають резерви стати ще й законослухняними в разі опанування нормами і нормативами соціального життя, але до цього його ще мають підвести загальнолюдські цінності.

На основі пропозицій Н. Крохмаль можна констатувати наступне: по-перше, влада ЗМІ, як незалежний соціальний інститут, може тяжити як до складу громадянського суспільства, так і до інституту держави. Вона охоплює усі три рівні існування системи саморегуляції соціального організму країни.

По-друге, відповідно до рівнів існування смислів організаційного призначення система саморегуляції здійснює специфічний алгоритм організаційного упорядкування відносин у соціальному організмі країни, а саме: на архетипному рівні – регулювання; на нормативному рівні – управління; на семантичному рівні – керівництво. Це означає, що й влада ЗМІ може вико-

нувати ці три різні кратологічні функції в політичній системі країни.

По-третє, кожен з трьох поданих рівнів має загальною властивістю те, що він, по-своєму, впливає на зменшення ентропії соціального процесу, а різняться вони тим, що засоби при цьому використовують різні: архетипний – символіку, міфи; нормативний – норми моралі та права, а інформаційно-знаковий – ідеали, як смислові одиниці, що утримують ідеї в конкретному образі.

По-четверте, влада ЗМІ принципово може знаходитись як у структурі громадянського суспільства, так і у структурі держави. У першому випадку вона спирається на підсвідомий і надсвідомий рівні саморегуляції і використовує механізми психологічного нав'ювання і смислопродукування, а у другому – на рівень свідомості людини, оскільки використовує або має використовувати інструмент законів, тобто забезпечувати нормативну регуляцію.

По-п'яте, ми знайшли медіатор-посередника у взаємодії інституту влади ЗМІ і інших суб'єктів політологічного поля. Водночас ми провели різницю між інструментальним озброєнням влади ЗМІ, що належать або тяжіють до державної та приватної форм власності. Маніпуляцію ми поки що не розглядаємо, оскільки це механізм впливу на людину, що свідомо спотворює дійсність.

Принциповим моментом у нашому дослідженні є з'ясування механізму впливу влади ЗМІ на особистість і громадянське суспільство. Висвітлити організаційний вплив влади ЗМІ на людину можна на основі спеціальних пояснень того, як спрацьовує механізм її дії відносно особистості і громадянського суспільства.

Тобто для реалізації мети дослідження принципово важливим є встановити, що інформаційне повідомлення, яке спрямовується ЗМІ на особистість, несе у собі властивість впливати на її свідомість. Це ми маємо довести завдяки робочій гіпотезі про існування двох видів інформації: генотипної і фенотипної, що по-різному впливають на мислення і поведінку людини. Звернемо увагу на три обставини.

Перша з них стосується того, що феномен влади загалом діє, як відомо, за двома алгоритмами: через насилля і вплив. У цій царині командування відбувається завдяки впливу фенотипної інформації на особистість. Пояснимо це більш детально, оскільки це центральний момент у поясненні здатності ЗМІ організаційно впливати на поведінку людей та їх об'єднань.

Ключ до пояснення існуючих залежностей полягає у розумінні механізму такої взаємодії, коли один з учасників є об'єктивованою особою (ЗМІ), а інший – живою людиною. Один не здатен до будь-яких реакцій і відповідно, змін, а інший – здатний до реагування на смисли, що продукує інший.

Виявляється, що наслідком акцентування кратичних/власних характеристик взаємної дії – ЗМІ і особистості – стає виокремлення як особливо значущих двох її дискурсів: узалежнення і впорядкування. У дискурсі узалежнення відображаються взаємні намагання цих суб'єктів актуалізувати і реалізувати мотиваційно-афективні складники їхньої психіки, що втілюються, насамперед, у різного роду емоційних особистісних залежностях.

Дискурс упорядкування означає прагнення учасників взаємодії до оптимального регулювання їхніх когнітивних і поведінкових сфер відповідно до раціонально окресленої доцільності. Обидва ці дискурси, виявляється, мають місце в найрізноманітніших аспектах інтерсуб'єктної взаємодії.

Друга обставина організаційного впливу ЗМІ на особистість полягає в з'ясуванні так званого «вторинного кодування» (за Н. Луманом) як специфічного аспекту процесу взаємодії між цими двома суб'єктами: об'єктивованою людиною і живою людиною. Н. Луман таку взаємодію подає за алгоритмом: сенс – вплив – влада – реакція [133, с. 247].

Тобто команди, що лунають з медіа джерел, багатократно опосередковуються, тому і діють специфічним чином, а саме: по-перше, надто завуальовано, по-друге, зі значною затримкою у часі; по-третє, якщо людина потрапляє під її вплив, то це надовго, оскільки ґрунтується на глибинних структурах мисленевої діяльності людини.

Третя – специфікою прояву влади ЗМІ є те, що командування замінюється на психологічне навіювання і, як наслідок, про-

являється на практиці безслівною покірою особистості телеглядача або маси населення закликам з боку медіаджерел. Влада ЗМІ над особистістю, що підпадає під її вплив, реалізується завдяки властивостям фенотипічного потенціалу тексту, що закладений в повідомлення.

Механізм взаємодії можна пояснити на основі виділених Ю. Кристєвою гено- і фенотексту [89, с. 251-252]. Взаємодію у структурі генотексту слід наділити, насамперед, характеристиками дискурсу узалежнення, а фенотексту, відповідно, упорядкування. Мається на увазі, що фенотекст, який продукується ЗМІ, постає перед суб'єктом як обов'язковий або майже обов'язковий зразок для наслідування, як сукупність критеріїв, що нав'язуються йому об'єктивно і визначають його життєдіяльність згідно з усталеним порядком. Натомість генотекст, що кожного разу активізує телеглядач, є ніби заздалегідь призначений для різноманітних узалежнень суб'єкта від конкретних умов узгодження ним своєї життєдіяльності з нормами й зразками фенотексту.

Фенотекст – це порядок, який існує до індивідуального суб'єкта та існуватиме після нього, порядок, до якого треба приєднатися і якого треба досягти. Генотекст – це те, як індивідуальний суб'єкт – телеглядач, виконує цю функцію, яким він у ній постає перед іншими і перед самим собою, які зв'язки встановлюються між ним та іншими суб'єктами в процесі спільного із медіазасобами творення і перетворення фенотексту.

З огляду на це, слід оцінювати бажання ЗМІ встановити контроль над процесом шляхом утворення розгорнутого діалогу між редакцією і користувачами їхньої продукції. Оцінюючи зміст влади ЗМІ на основі публікацій, не можна не звернути уваги на ідеї такого авторитетного автора у цій галузі, як Н. Луман. У своїй відомій праці «Влада» він пише: «Влада стає більш могутньою, якщо вона виявляється здатною домагатися визнання своїх рішень при наявності привабливих альтернатив чи дії бездіяльності. Зі збільшенням свободи вибору підлеглих вона підсилюється» [133, с. 17-18].

Владу ЗМІ за силою впливу на людину можна прирівняти до таких потужних мотиваторів, як істина і гроші. Саме це й зазначає Н. Луман: «Теорія засобів комунікації в якості теорії

влади володіє тією перевагою, що відкриває можливість порівняння влади з комунікативними засобами інших видів, наприклад, з істиною або грошима» [133, с. 11].

Отже, генотипна інформація, що циркулює на рівні людського організму як біологічної системи, забезпечує її цілісність, здатність до самовідтворення та саморегуляції в умовах, що змінюються. Спільність законів функціонування генотипної інформації для усього живого визначає єдність людини як біологічного виду із фізичною складовою універсуму, включаючи її до всесвітнього еволюційного процесу розвитку живої речовини.

Особистість не сприймає на віру інформаційні повідомлення, що їх продукують сучасні ЗМІ. Вона захищає свою свідомість від потужних атак – повідомлень ЗМІ політологічного і маркетингового призначення за допомогою специфічної системи внутрішньоособистісних фільтрів психічного і психологічного походження [144, с. 20].

Серед індивідуальних семантичних фільтрів, які діють на рівні психіки, можна визначити декілька найбільш важливих. По-перше, це так звані імпрінти, виникнення яких стає можливим навіть під впливом одного враження, внаслідок чого формується особистий тунель свідомості. Як зауважує Р. Уілсон, імпрінти пов'язують нейрони в рефлексивні мережі, що залишаються на усе життя [210, с. 98-103].

По-друге, особливий тип індивідуальних фільтрів може виникати під дією процесу кондиціонування, який вимагає неодноразового повторення одного враження, але при цьому сталість такого фільтру залишається проблематичною.

По-третє, це фільтри, які виникають під час навчання, коли людина переймає їх у готовому вигляді чи формує під впливом тієї інформації, яку отримує від тих, хто її навчає.

Селекція інформації, що надходить із зовнішнього середовища завдяки функціонуванню ЗМІ, означає встановлення певного ціннісного ставлення до неї, у межах якого формуються самі цінності як позитивне значення певної інформації для конкретного суб'єкта діяльності, зокрема, для її використання в процесі задоволення відповідних потреб. При цьому, чим більша кількість значимих смислів (необхідних для здійснення

певних дій чи потреб) міститься в певному обсязі інформації, тим вища її цінність для суб'єкта, іншими словами, зміст цінності полягає в якісному відношенні між інформацією та потребою в ній.

Значення ціннісних орієнтацій полягає в тому, що вони надають соціально визнаній форми процесу задоволення потреб, адже зміст ціннісної орієнтації, за дослідженням О. Здравомислова, «обумовлений культурними досягненнями суспільства» [73, с. 160], тобто якісним рівнем його розвитку. Це означає, що потреби, актуальні в конкретно-історичний відтинок часу, які, за ієрархією А. Маслоу, складають три рівні, сприяють формуванню відповідної системи цінностей, яка відображає пріоритетні засоби та форми задоволення цих потреб.

Наприклад, потреби першого рівня, задоволення яких було пов'язане із забезпеченням біологічного та соціального виживання людини, як головні суспільні цінності покладали землю, спільноту, суспільний інтерес тощо. Потреби другого рівня викликали до життя систему цінностей, що функціонувала в індустріальному суспільстві. Активізація потреб третього рівня висуває на перший план цінності духовного характеру, (наприклад, такі, як особистість, загальнолюдські моральні якості, творчість, знання, інтелект, професіоналізм, інформація тощо), які обумовлюють виникнення та використання інших принципів, форм, засобів задоволення потреб, а також нові способи поведінки та життєдіяльності особистості.

Відібрана та узгоджена таким чином інформація являє собою знання людини, що мають знакову, символну або образну форму систематизації уявлень про об'єктивні властивості та зв'язки світу. При цьому головна функція знання, як відмічає В. Бех, полягає в репрезентації усього соціального світу, що усвідомлюється, у голові конкретної людини [19, с. 52].

Вплив індивідуальних семантичних фільтрів, а також ціннісних орієнтацій особистості на процес формування знання обумовлюють його ідеальний характер, наслідком чого стає суб'єктивність уявлення людини про навколишній світ, зокрема, соціальний світ, тому тут може йтися про існування потенційного соціального світу семантичної природи, тобто такого, яким кожна окрема людина бачить його в системі «минуле-

теперішне-майбутнє» крізь призму індивідуально значущих смислів. При цьому мається на увазі ціннісно-смілова форма існування потенційного соціального світу, яка виникає, згідно з дослідженням В. Беха, у структурі особистості «під час руху від фізичного через психічне до семантичного» [19, с. 76].

Дію механізму суб'єктивності можна пояснити наступним чином. Людина, являючи собою відкрити інформаційну систему, продуктивна діяльність (саморегуляція) та розвиток (самовдосконалення) якої обумовлюється надходженням інформації ззовні (принцип зовнішнього доповнення), отримує фенотипну інформацію різними каналами інформаційного зв'язку із навколишнім світом. Отримана інформація опрацьовується та селекціонується за допомогою індивідуальних семантичних фільтрів, які виникають як функціональний орган у структурі особистості для виконання функції відбору важливої інформації та відсіювання так званого інформаційного шуму. Відсутність семантичних фільтрів призводить до інформаційного перевантаження, тиску та загибелі системи, що не може опрацювати та використовувати інформацію, яка надходить ззовні.

Селекціонована інформація, що продукується ЗМІ, корегується у відповідності до ціннісних орієнтацій суб'єкта, які узгоджують її з тими смислами, що мають значення особисто для нього, а також мають статус соціально значимого смислу (наприклад, культурні норми, моральні тощо). Відібрана та опрацьована таким чином інформація залишається у вигляді знань як форми концентрації смислів, якими оперує особистість у процесі свого формування та самоздійснення.

Циркулювання інформації від фізичного рівня до духовного через психічний добре узгоджується з моделлю Мьобіуса, згідно з якою зовнішня двосторонність явища має єдину сутність, суперечливість частин якої лише підкреслює закономірність переходу однієї в іншу. Відгук цієї ідеї знаходимо у давньокитайській філософії з її символами Інь та Янь, що переходять один в одного, існуючи у суперечливій єдності, а також у багатьох інших філософських вченнях.

Перебіг фенотипної та генотипної інформації у структурі людини по фізичному та духовному рівнях, що здійснюється в процесі мисленнєвої діяльності, дає мультиплікативний ефект,

що має енерго-інформаційний характер та існує у вигляді індивідуальних силових полів, за визначенням В. Беха [19]. Їх існування є родовою ознакою природи людини, її атрибутом, який можна визначити як сутнісні сили. Первісний спосіб їх існування являє собою задатки, які людина успадковує через генотип. Вплив фенотипової інформації на якісні характеристики задатків суб'єкта виявляється об'єктивно у поступовому їх «окультуренні» (Л. Коган), тобто у розширенні обсягів циркулюючої на рівні людини інформації, із смислами якої вона узгоджує свою поведінку.

Це відбувається в процесі соціалізації індивіда, під час якого соціально значущі смисли, які містить фенотипна інформація, переходять у смисли особистісного значення, відокремлюючи таким чином соціально сприйнятливі способи здійснення потенційних можливостей і схильностей людини. Необхідною умовою формування, розвитку та реалізації сутнісних сил є практична діяльність, під час якої відбувається залучення до здійснення інформаційного обміну нових потоків інформації, яка може містити інфлайтну (позитивну) чи інфдакту (негативну) енергію (за А. Лобановою і В. Прилипенко). Домінування однієї з них зумовлює загальний характер діяльності людини – конструктивний, якщо в інформаційних потоках переважає інфлайтна енергія, або деструктивний у випадку домінування енергії інфдакту [127].

Досліджуючи механізм інформаційного обміну, що відбувається у структурі людини, зауважуємо, що необхідною умовою його здійснення є, насамперед, інформаційні задатки індивіда, розвиток яких забезпечує процес сприйняття, обробки, зберігання, використання, а також продукування інформації.

Найголовніша здатність, пов'язана із забезпеченням інформаційного обміну, виявляється в процесі отримання смислами певного значення (тобто їх відокремленість, цінність порівняно з іншими смислами). Умовою ціннісної селекції смислів стає, насамперед, наявність суб'єкта, носія свідомості, який володіє умінням розпаковувати смисли та оцінювати їх через сприйняття інформації. Тому найважливіша характеристика особистості пов'язана із здатністю встановлювати певні відносини між смислами, специфіка яких полягає у їх суто духовній природі.

Наявність цієї властивості обумовлює формування такої характеристики людини, як духовність, що є відображенням ціннісної парадигми особистості, у відповідності з якою вона будує свою поведінку та сприймає навколишній світ. Ситуація відсутності відносин між смислами, тобто ієрархії їх цінності для людини, створює семантичний вакуум, не проявлений Світ або Ніщо, потенційність якого може бути актуалізованою, якщо виникає суб'єкт, що здатен відновити ці відносини [145].

Встановлення відносин між смислами відбувається завдяки розвитку здатності до породження семантичних фільтрів, що являє собою другу важливу характеристику інформаційних властивостей людини. Значення цієї якості важко переоцінити, відокремлюючи при цьому важливий для особистості смисл від інформаційного шуму, а, з другого боку, – виконує функцію захисту особистості від інформаційного перевантаження.

Таким чином, інформаційні здатності людини забезпечують динамічність особистості, зберігаючи її відкритість до нової інформації, забезпечуючи її саморегуляцію та самовдосконалення у відповідності з новими смислами. Як наслідок створюється основа для здійснення процесів гомеорезу, які підвищують не тільки ефективність функціонування, але і забезпечують життєздатність особистості як системи інформаційного характеру.

Підключення людини до інформаційних потоків відбувається двома способами. Перший із них означає розуміння, оволодіння смислами через спонтанне породження суб'єктом нового фільтру, що відповідає наявній ситуації, яка обумовлюється не тільки новими текстами, але й іншими умовами життя. У цьому випадку розуміння являє собою перевідкриття конкретною людиною тих смислів, що були розпаковані до неї і закодовані у загальноприйнятій формі через символи та знаки мовлення, що повсякденно й багатократно відтворюються мережами ЗМІ та Інтернетом. Унаслідок цього процесу людина підключається до семантичного поля людства, яке являє собою розпаковану протягом історичного розвитку частину смислового континууму.

Засобами такого способу оволодіння смислами є навчання, спілкування, виховання. Розпаковування смислів відбувається і

через процес творчості, коли фільтри, що виникають спонтанно, дозволяють оволодіти смислами, які залишалися ще нерозпакованими на семантичному континуумі. Це процес створення ідей, гіпотез, теоретичних концепцій тощо. Його механізм досить детально пояснив В. Налімов у своїй монографії «Спонтанность сознания» [145].

Таким чином, внаслідок пізнавальної діяльності людини, у процесі якої вона оволодіває смислами, семантична парадигма людства постійно розширюється, водночас розсуваючи межі невідомого, збільшуючи тим самим обсяги нерозпакованих смислів. Тож і процес розуміння, як і пізнання, є безкінечним, багатограним і динамічним по суті, що обумовлює й активне прагнення людини осягнути всесвітню безмежність та свою роль і місце в ній.

Отже, перебіг генотипової та фенотипової інформації, що забезпечують, з одного боку, поєднання біологічної людини із фізичним та семантичним світом, а з другого, – підключення особистості до світу соціального завдяки ЗМІ та Інтернету, забезпечується через посередництво психічного рівня, де виникають семантичні фільтри, що регулюють перехід інформації з рівня безсвідомого на рівень свідомості, таким чином селекціонуючи найбільш важливу для функціонування особистості інформацію.

Циркулювання фенотипової та генотипової інформації у просторі ЗМІ і Інтернету створює і відтворює енергоінформаційне поле особистості як форми існування її сутнісних сил. Умовою здійснення інформаційного обміну на рівні особистості при цьому стає розвиток здібностей суб'єкта, які обумовлюють можливість сприйняття, селекції, обробки, зберігання та продукування інформації, для реалізації чого в процесі інформаційного обміну формуються відповідні функціональні органи.

Необхідність зняття цього протиріччя обумовлює активність людини, яка визначається мірою розвитку її сутнісних сил. Отримання активністю предметно-орієнтованого характеру визначає інтереси особистості як спрямованості на засоби задоволення потреби. У процесі реалізації потреби відбувається вихід сутнісних сил у зовнішнє середовище, який здійсню-

ється як процес відчуження наслідків їх дії від суб'єкта, що обумовлює існування сутнісних сил людини в об'єктивованій формі, зокрема, у вигляді засобів і знарядь праці (техніка, засоби виробництва, поняття), людини як наслідку впливу об'єктивованих сутнісних сил на конкретного індивіда (культура), а також науки та філософії як колективного інтелекту певної епохи (технології, теоретичні моделі, філософські вчення тощо), що має в недалекому майбутньому підсилитись штучним інтелектом.

При цьому особистість людини, у структурі якої діє, за науковими доробками В. Беха, цілісна система внутрішньоособистісних механізмів, здатна творчо опановувати нові організаційні цінності і інноваційні смисли – нові наукові знання. Найбільш важливими серед них є механізми збудження, цілеутворення і смислопородження [19]. Саме завдяки їх активності особистість здатна використовувати смисли, що сконцентровані у навчальному матеріалі для управління власною поведінкою, орієнтуючи її у горизонт самоосвіти, другої освіти, освіти протягом життя, користування Інтернетом та іншими джерелами соціальної інформації.

Узагальнення результатів цілої низки досліджень дали підстави вітчизняному досліднику В. Васютинському для «визначення кількох основних інтеракційних механізмів (радіше сукупностей, класів механізмів) домінування-підпорядкування. По-перше, слід вести мову про механізми взаємної суб'єктної активності учасників взаємодії. Друга сукупність механізмів стосується взаємного узгодження позицій і статусів. Третя сукупність означає встановлення або порушення різних видів близькості-віддаленості між учасниками взаємодії, насамперед, просторової та психологічної. Четверта група механізмів, найчисленніша серед вивчених, зумовлює примусово-наказово-обмежувальний модус владно-підвладної взаємодії з погляду панівної і підлеглої її сторін. П'ята група включає механізми, що роблять взаємодію емоційно насиченою і формують її за шкалою «любов – ненависть» [35, с. 59].

Ці наукові висновки оригінального вітчизняного психолога В. Васютинського потрібно ще переосмислити в дискурсі предмета нашого дослідження, але те, що вони працюють і у цій

царині за шкалою «вірю – не вірю» у нас не викликає жодного сумніву.

На цю функцію позитивно впливають і психологічні механізми, що діють у структурі людини, наприклад, механізм символотворення, який «ґрунтується, за висновками А. Осіпова, – на заглибленні людини у власні тілесні процеси, які мають місце в ході предметно-практичної взаємодії людини з «речовиною»-предметом, і на цих засадах – усвідомленні духовної сторони як власного тіла, так і «речовини», з якою тіло людини взаємодіє. Але безпосереднє поєднання двох натур внутрішньої і зовнішньої вбудовується тілесно в символи» [150, с. 186].

Символ є образом, в якому завжди присутній певний сенс, що злитий з образом, але незведений до нього. Переходячи в символ, образ соціального явища стає «прозорим»; смисл «просвічує» крізь нього, будучи даним саме як смислова глибина, смислова перспектива. Створюючи символ, людина нібито кодує соціальну інформацію з метою її подальшого розпізнання й використання. Тому тричі правий Рассмусен, який зазначив, що символ притягує думку, тоді як думка, що доведена до досконалості, залучає символ.

К.Г. Юнг характеризував символи як «можливість якогось ще ширшого, вищого смислу за межами нашої здатності сприйняття в дану хвилину натяку на такий смисл [241, с. 278], зазначаючи також, що символ виражає такий смисл, який неможливо виразити словами сучасної мови [241, с. 291]. Аналізу символу із цієї точки зору спеціально присвячені монографії М. Рубцова [181] і Н. Кулагіної [116]. Згідно з М. Рубцовим, символи є найуніверсальнішим, емним й конструктивним вираженням світоглядних смислів, це утворення, заряджені смисловою енергією. При цьому символ не співвідноситься з одиничним смислом. «Символ – це потенційно вичерпна смислова глибина. Символ завжди є певною межею, що розкриває себе загалом у континуумі смислових одиниць. Символ – це завжди відкритий образ, його смисл ніколи не зводиться до одного визначеного значення, він завжди – віяло можливостей, смислових перспектив» [181, с. 43]. Н. Кулагіна, також говорячи про невичерпну смислову глибину символу, підкреслює, що символ виступає як універсальний засіб регуляції духовно-

практичного досвіду, дозволяючи актуалізувати смисли буття, що не об'єктивовані в знакових формах [116, с. 6]. Без смислу не може бути символу; смисл символу утворюється за допомогою перенесення на символічний предмет смислу іншої речі по механізму асоціативного зв'язку. Останнє найбільш наочно видно на прикладі релігійних символів, а також фетишизму.

Тут доречно звернути увагу на наявність у структурі організму людини інших психологічних механізмів, що обслуговують раціональну складову демократизації освіти, наприклад, породження смислу: замкнення життєвих відносин, індукція смислу, ідентифікація, інсайт, зіткнення смислів, надання смислу [125].

Більше того, завдяки механізму смислопородження людина здатна створювати власні смисли і керуватися ними у сфері освіти. Роль активності самого суб'єкта в породженні смислів особливо підкреслюють Дж. Бьюдженталь, Дж. Келлі, С. Мадді, Л. Томас, В. Франкл, Ш. Харрі-Аугстайн, М. Чиксентмихалі, Дж. Шоттер. Соціокультурну детермінацію смислів констатують Р. Мей, Я. Смедслунд, Л. Томас, Ф. Фенікс, Ш. Харрі-Аугстайн, Р. Харре, М. Чиксентмихалі, К. Г. Юнг, при цьому особливу роль навчання і самонавчання в породженні смислів зазначають Ф. Фенікс, Л. Томас, Ш. Харрі-Аугстайн, а також Дж. Шоттер; К. Левін звертає увагу на вплив інших людей на породження смислів (валентностей) у вигляді наказу, заборони або прикладу. Існує глибинний технологічний зв'язок політичного простору суспільства і людини.

За ідеями Д. Леонтьєва, особистість має психологічні механізми опрацювання смислів у вигляді провідних структур, а саме: особистісний смисл, смислова установка, мотив, смислова диспозиція, смисловий конструкт, особистісні цінності. Функціональний аналіз довів, що цей вид детермінації проявляється в поведінці людини як смислова регуляція [125].

У політологічному ключі ці процеси варто розглядати крізь призму ціннісно-смислової детермінації поведінки особистості, яку Л. Семененко розглядає як складний процес, де поєднується сталість соціальної системи, яку вона має за рахунок цінностей, і динаміку, здатність до інноваційного розвитку, що надає закладу освіти друга складову – смислова, завдяки смислогене-

зу та породженню власних смислів учасниками соціальної і політологічної взаємодії [187].

Тобто її бачення ціннісно-сислового впливу семантичного матеріалу на учасника політологічної взаємодії здатне відтворити механізм впливу ЗМІ на людину та її угруповання. Розмір групи тут не має принципового значення, оскільки ЗМІ охоплюють величезні маси людей, тому ми ведемо мову про їх вплив на масову свідомість. Окрема людина може захистити себе, як ми відзначали вище, від такого впливу ЗМІ шляхом формування в себе зрілої організаційної свідомості [100] і активізації власної системи внутрішньоособистісних фільтрів [19].

Вплив влади ЗМІ на окремі етнічні групи, територіальні громади і в цілому на громадянське суспільство обумовлюється наявністю потужного семантичного поля, що отримало в науці назву ноосфери. Це окультурене семантичне утворення в умовах планетарного існування світової спільноти сьогодні є посередником у становленні глобального громадянського суспільства, що протистоїть національним державам і вимагає їх скасування на свою користь. Політичні процеси, що сьогодні відбуваються на європейській і світовій арені – найкраща цьому ілюстрація.

Підключеність людини до нього виявляється через здібність розпаковувати смисли, або, іншими словами, розуміти та кодифікувати певним чином інформацію, отриману внаслідок діяльності людської свідомості. Тому виникає можливість розглядати людину як селективний, вірогіднісно заданий прояв семантичного поля [144; 145], що відіграє роль того середовища, через яке відбувається взаємодія людини та світу смислів за допомогою слів чи символів та їх розуміння.

Тож у такому контексті смисли розуміються як інформація, що міститься у знаках чи символах, де вона являє собою єдність континуальності (тобто семантики, змісту) та дискретності (тобто знаків, форми). Тому природа смислів може бути вираженою, як вважає В. Налімов, тріадою «смысл – текст – мова».

За таких обставин є сенс припустити, що в дискурсі досліджуваної проблеми або в медіапросторі, ця тріада працює,

швидше за все, у зворотному напрямі, а саме: мова ЗМІ, Інтернету та інших медіаджерел – текст, що постійно реінтерпретується і є особистістю – сенс, що закладений в інформаційні концепти медіаджерел трансформується в мотив поведінки людини.

Зміна смислових акцентів (тобто важливості смислів) стає умовою виникнення нових текстів [144, с. 154]. Так, коли йдеться, наприклад, про біосферу, текстами можуть бути окремі живі істоти, види тварин тощо. Коли ж розглядається ноосфера як сфера людського розуму, то текстом стає як свідомість окремої людини, так і колективна свідомість [144; 145].

Процес розпаковування смислів на цьому рівні підпорядковується дії Бейєсового силогізму, згідно з яким зміна тексту – його еволюція – пов'язана із спонтанним виникненням у визначеній ситуації семантичного фільтру, який зміщується з минулим за мультиплікативним ефектом. Наслідком цього є обов'язковість виходу із двох посилань тексту з новою семантикою. При цьому обидва посилання мають вірогідно розмитий характер, і хоча б одне з них має умовний (тобто обумовлений ситуацією), а не категоричний характер [145, с. 109]. Це означає, що зміна ситуації викликає виникнення й іншого семантичного фільтру, тобто іншого принципу відбору інформації.

Отже, на основі вищевикладеного можна дійти до наступних висновків.

По-перше, вплив влади ЗМІ на інших учасників політичного процесу стає принципово важливим завдяки наявності посередника між ними. Цю роль виконує система саморегуляції соціального світу, що має три рівні і три типи регуляторів: на рівні підсвідомості – архетипи, міфи, символи та інше, що залучаються до дії механізмами навіювання; на рівні свідомості – правові, моральні і релігійні норми, що впроваджуються в дію примусом; на рівні надсвідомості – знакові системи, мови, що реалізуються механізмами смислотворчості, смисловиробництва і смислопродукування.

По-друге, влада ЗМІ принципово може знаходитись, як у структурі громадянського суспільства, так і у структурі держави. У першому випадку вона спирається переважно на підсвідомий і надсвідомий рівні саморегуляції і використовує меха-

нізми психологічного навіювання і смислопродукування, а в другому – на рівень свідомості людини, оскільки використовує або має використовувати інструмент законів, тобто забезпечувати нормативну регуляцію. Її провідником і інтегратором є наявність двох видів інформації: генотипної і фенотипної, що по-різному впливають на мислення і поведінку людини: генотипна зберігає її гомеостаз, а фенотипна, навпаки, провокує до зміни і розвитку.

По-третє, на основі взаємозалежності між двома видами інформаційного потоку виникає два види поведінки учасників інформаційної взаємодії: узалежнення і впорядкування. У дискурсі узалежнення відображаються взаємні намагання цих суб'єктів актуалізувати і реалізувати мотиваційно-афективні складники їхньої психіки, що втілюються, насамперед, у різного роду емоційних особистісних залежностях, а дискурс упорядкування означає прагнення учасників взаємодії до оптимального регулювання їхніх когнітивних і поведінкових сфер відповідно до раціонально окресленої доцільності.

По-четверте, специфікою прояву влади ЗМІ є те, що командування в цьому випадку замінюється на психологічне навіювання і, як наслідок, проявляється на практиці безслівною покорою особистості телеглядача або маси населення закликам з боку медіаджерел. Влада ЗМІ над особистістю, що підпадає під її вплив, реалізується завдяки властивостям фенотипічного потенціалу тексту, що закладений у повідомлення і закладає власний ідеал у підсвідомість людини.

По-п'яте, алгоритм дії влади ЗМІ у структурі людини відтворюється низкою переходів, а саме: мова ЗМІ – текст, що постійно реінтерпретується і є особистістю – сенс, що закладений в повідомлення ЗМІ трансформується у мотив поведінки людини.

По-шосте, особистість захищається від агресії ЗМІ шляхом активізації внутрішньоособистісної системи семантичних фільтрів, до яких входять: так звані імпрінти, виникнення яких стає можливим навіть під впливом одного враження, внаслідок чого формується особистий тунель свідомості, і які пов'язують нейрони в рефлексивні мережі, що залишаються на усе життя; особливий тип індивідуальних фільтрів, що формується шля-

хом набуття особистістю власного життєвого досвіду в політичній сфері і тривалого навчання політичним наукам.

По-сьоме, на громадянське суспільство влада ЗМІ впливає завдяки формуванню так званого штучного семантичного поля – ноосфери, що з наступом інформаційної доби розвитку світової спільноти сформувалось і нині потребує посилення саме політологічної складової, оскільки колізії з розбудовою територіальних одиниць, наприклад, Об'єднаної Європи або ЄС, пов'язані саме з відсутністю розбудованого політологічного сегменту, що потерпає від суперечностей між національними державами і глобальним громадянським суспільством.

Таким чином, ми тепер можемо залишити організаційно-психологічний простір особистості і перейти до аналізу прояву і дії влади ЗМІ в чисто кратологічному вимірі – у системі саморегуляції соціального цілого, на якому четверта гілка влади протистоїть владі держави або державній владі на засадах постійного і непримиренного опонента і зворотного зв'язку.

3.3. Специфіка функціонування влади ЗМІ в системі саморегуляції соціального організму країни

Метою цього підрозділу є з'ясування морфологічного фундаменту і багатовимірності функціонального прояву влади ЗМІ в системі саморегуляції соціального організму будь-якої країни або поведінки її в якості опонента державній гілці влади. Цей аспект її політологічного буття і функціонування є найбільш часто згадуваним на сторінках сучасної преси і на екрані телебачення, що не означає висвітлення її важливих характеристик і владних потенцій, що утримуються в лоні Семантичного Всесвіту.

Водночас з'ясування місця і ролі влади ЗМІ в суспільному розподілі організаційної праці є нагальною проблемою, оскільки позитивне її вирішення дає змогу оптимізувати організаційні, фінансові, матеріальні і духовні ресурси, що витрачає світова спільнота на створення ефективної системи саморегуляції соціального світу, здатної забезпечити її сталий розвиток.

Початковим пунктом будь-якого системно-теоретичного аналізу повинна бути відмінність системи і навколишнього сві-

ту – щодо цього сьогодні є, мабуть, повний професійний консенсус. Системи орієнтовані на свій навколишній світ не тільки випадковим чином або адаптивним, але, насамперед, за структурою. Вони конституюються і зберігаються шляхом створення і збереження відмінності від навколишнього світу і користуються своїми межами для його регулювання. Без відмінності від навколишнього світу не було б навіть самореференції, оскільки відмінність є функціональною передумовою самореферентних операцій. У цьому сенсі збереження меж є збереженням системи.

При цьому навколишнє середовище розуміється, за поданням О. Богданова, як «сукупність зовнішніх впливів, під тиском яких знаходиться система, але взятих саме по відношенню до неї. Тому інша система – інше середовище» [23, с. 110]. Сама ця властивість влади допомагає осмислити те, заради чого реалізується воля її власника, наприклад, держави по відношенню до ЗМІ або громадянського суспільства, або міжкультурного поведінку в горизонті громадянського суспільства.

Відповідно, не існує саморефлексії навколишнього світу, тим більше його здібності дії. Віднесення до навколишнього світу («зовнішнє віднесення») є власною стратегією системи. Все це, проте, не означає, що навколишній світ залежить від системи або що система може розпоряджатися навколишнім світом на свій розсуд. Швидше комплексність системи і навколишнього світу виключає будь-яку форму тотальної залежності в тому або іншому напрямі.

Одним з найважливіших наслідків з парадигми система/навколишній світ є те, що потрібно розрізняти навколишній світ системи ЗМІ і систему ЗМІ в навколишньому світі. Значення цього розрізнення важко переоцінити.

Щоб дослідити функцію влади ЗМІ в саморегулятивному комплексі країни, а він є найбільш складною структурою, яка тільки може виникнути в цьому просторі, слід визначити їх топологію, тобто поставити їх у залежність одне від одного. Ми тут не будемо оригінальними, оскільки таку модель уже спроектовано, і її уже декілька разів використовували для аналізу владних відносин, скажімо, державної влади і влади громадянського суспільства. І до того ж, саморегулятивний ком-

плекс не можна штучно відтворювати, як не можна штучно утворювати політичні системи, бо такі структури виникають еволюційним шляхом і таким же чином сходять з арени.

Подамо саморегулятивний комплекс соціального організму, спираючись на праці В. Беха, М. Бойчука, М. Калініченка та інших вчених, які дослідили властивості цього унікального утворення, що робить таку соціальну структуру аутопоезисною, тобто самовідтворювальною. Саме в ньому сформувався і стало функціонує соціальний інститут влади з такими специфічними сегментами, як влада держави, влада громадянського суспільства, влада ЗМІ та іншими її різновидами, яких нараховується близько двохсот одиниць.

Саморегулятивний комплекс виник на основі кругообігу фенотипної інформації комунікаційними каналами соціального організму країни. Для цього розглянемо кругообіг інформації крізь призму зміни її стану. Така ідеологічна установка допомагає визначитися зі специфікою функцій елементів системи саморегуляції (гілок влади), які вона детермінує.

Інформація в системі саморегуляції за час кругообігу декілька разів змінює свій стан та направленість. На підґрунті цього виникає можливість виокремити чотири специфічні фази її перетворень, які слід розглядати як оригінальні функції саморегулятивного процесу: перша фаза є момент «чистого» віддзеркалення потреб суб'єкта історичної діяльності або громадянського суспільства; друга фаза – інтелектуальна обробка різноманіття приватних інтересів громадянського суспільства з метою надання їм нормативної форми; третя фаза – перетворення нормативів у форму стимулів для активізації громадянського суспільства на задоволення особистих інтересів шляхом організації плідного матеріального та духовного виробництва або перерозподілу матеріальних та духовних ресурсів; четверта фаза – корекція поведінки суб'єкта управління під тиском зворотного зв'язку, що в процесі саморегуляції соціального цілого забезпечує влада громадянського суспільства.

Більше того, на підґрунті цих фаз перетворення інформації в соціальному організмі країни формуються свої морфологічні одиниці [16] – органи системи саморегуляції, які спеціалізуються на їх виконанні. Останні нам добре відомі як гілки влади.

Ефективно діючи, гілки влади роблять соціальний організм країни таким, що саморозвивається. Така його характеристика цілком вірна, якщо процеси в ньому швидко проходять увесь цикл, характерний для системи, що саморозвивається. Іншими словами, процеси швидко піднімаються з нижнього рівня до рівня верхнього (віддзеркалюються в ньому) – на завершення виникають засоби самозмінювання (з підтримуючої або знижуючої моралі, права) і виконавчо-перетворюючих можливостей (техніка, матеріальні ресурси). Ці засоби самозміни починають корегувати те, що відбувається в суспільстві, зміцнюючи його існування, породжуючи нові якості, необхідні йому для виживання і розвитку. Тим самим воно намагається піднятися до статусу саморозвиваючої системи.

Кратологічні потреби соціального організму країни сформували природним шляхом систему саморегуляції, що має чотири рівноправні гілки влади: законодавчу, судову, виконавчу і владу громадянського суспільства. Ми визнаємо саме такий алгоритм, а не інший, оскільки він дуже добре висвітлює інститут влади ЗМІ, що притаманний і державним інститутціям, і громадянському суспільству, і територіальним громадам.

Крім того, наддержавні медіазасоби, про які вже йшлося вище, наприклад, CNN International, паневропейська супутникова телевізійна служба новин Euro News, комерційне супутникове ТБ в Європі, супутникове телебачення країн, що розвиваються, наприклад, канал JSC (AL-Jazeera-Satellite) або «Аль-Джазира» та інші накладають свою інформаційну продукцію на цей комплекс і діють за принципом зовнішнього доповнення. У одних випадках вони підсилюють взаємодію ЗМІ в саморегулятивному контурі країни, у інших – гальмують її або є нейтральними. Останнє буває дуже рідко.

Функціонування влади ЗМІ має суперечливий характер, оскільки вона конструктивно ставиться до трьох перших гілок влади, що входять до складу так званого суб'єкта управління, тобто відносяться до держави, а частина їх – до четвертої гілки влади, що належить об'єкту управління – громадянському суспільству і розповсюджена по всьому соціальному тілі країни. Тільки функціонуючи спільно, вони гарантують якість саморегуляції процесів, що протікають в соціальному організмі краї-

ни. Якщо хоч одна з них не виконує повноцінно своєї функції, то рано чи пізно настає його параліч.

Законодавча, виконавча та судова гілки влади складають цілісність, яка дістала назву системи державного управління країною. Будучи в протилежності з четвертою гілкою влади, що протистоїть їм у вертикальному вимірі соціального організму країни, вони ведуть особисте життя у складі так званої піраміди управління. Бюрократизація та корупція – найбільш типові їхні хвороби.

Водночас кожна з гілок влади для забезпечення вищеназваних функцій у механізмі саморегуляції соціального організму країни формує свій специфічний механізм функціонування та розвитку.

Перша гілка влади – законодавча влада – створює механізм нормоутворення, який відомий нам як механізм прийняття законів країни. Для виконання цієї функції законодавча влада має цілу низку соціальних інститутів та експертів з різних сфер соціального життя.

Друга гілка влади – виконавча влада – створює механізм реалізації законів. Для виконання цієї функції вона спирається на численні силові міністерства, спецслужби, аналітичні центри та багато інших соціальних інститутів, які створені для підтримки законності та правопорядку в країні.

Третя гілка – судова влада – забезпечує механізм дії закону на основі зняття протиріч між смислами як чисто духовними відносинами та нормами прийнятих законів. Іноді їй доводиться виконувати допоміжну роботу щодо упорядкування норм між собою. Для цього вона виступає експертом у справі нормотворчості та координатором взаємин законодавчої та виконавчої влад, а також цих двох видів влади з об'єктом управління – народом країни.

Четверта гілка влади – народовладдя – володіючи механізмом громадської думки, здійснює функцію самоорганізації у внутрішньому вимірі, про що йшлося в попередньому підрозділі, а у зовнішньому вимірі – вона здійснює функцію соціального контролю за направленістю та якістю функціонування управлінської піраміди. При цьому вона працює як механізм зворотного зв'язку, який функціонує як контролююча система.

Таким чином, влада ЗМІ має органічно вписуватися в систему саморегуляції соціального організму країни, що складається з чотирьох механізмів інформаційного походження, а саме: механізму створення закону, механізму дії закону, механізму реалізації закону, механізму реакції або вивчення стану соціального тіла громадянського суспільства. Механізм розробки й прийняття законів та механізм їх реалізації в нормально працюючій системі саморегуляції настільки різні, що становлять цілком самостійні явища. Механізм прийняття законів на підставі розвитку потреб народу в практичному житті формується і функціонує на семантичному матеріалі. Механізм реалізації законів, навпаки, на підставі семантичної основи призводить до оптимального стану практичне життя людей.

Роль інституту влади ЗМІ варто аналізувати на основі її функцій у саморегулятивному комплексі. Тут можна вчинити порізному. По-перше, можна зробити загальний аналіз функцій, що притаманні інституту ЗМІ і подані в науковій і навчальній літературі. Функції ЗМІ різноманітні. У будь-якому сучасному суспільстві вони в тій чи іншій формі виконують ряд загальних політичних, вважаю, владних функцій [159, с. 606-607].

Інформаційна. Мабуть, найважливішою з них є інформаційна функція. Суть її в одержанні і поширенні відомостей про найбільш важливі для громадян і органів влади події. Інформація, передана мас-медіа, включає не тільки неупереджене, фотографічне висвітлення тих або інших фактів, а й їхнє коментування та оцінку.

Звичайно, далеко не всі розповсюджені ЗМІ відомості (наприклад, прогноз погоди, розважальні, спортивні й інші подібні повідомлення) носять політичний характер. До політичної інформації належать ті відомості, які мають суспільну значимість і потребують уваги з боку державних органів або чинять на них вплив.

Просвітництво. Інформаційна діяльність ЗМІ дає людям можливість адекватно судити про політичні події й процеси лише в тому випадку, якщо вона виконує й просвітницьку функцію. Ця функція виявляється в повідомленні громадянам знань, завдяки чому можна адекватно оцінювати й упорядковувати відомості, одержувані зі ЗМІ й інших джерел, правиль-

но орієнтуватися в складному й суперечливому потоці інформації.

Звичайно, ЗМІ не можуть забезпечити систематичне й глибоке засвоєння політичних знань. Це завдання спеціальних освітніх установ – шкіл, університетів тощо. І все-таки мас-медіа, супроводжуючи людину протягом усього її життя, зокрема, і після завершення навчання, значною мірою впливають на сприйняття нею політичної і соціальної інформації.

Соціалізація. Освітня роль ЗМІ тісно пов'язана з функцією соціалізації, і, власне кажучи, переростає в неї. Однак, якщо політична освіта передбачає систематичне набуття знань і розширює пізнавальні й оцінювальні можливості особистості, то політична соціалізація передбачає засвоєння людиною політичних норм, цінностей і зразків поведінки. Вона дає особистості можливості адаптуватися до соціальної дійсності.

У демократичному суспільстві найважливіше політико-соціалізаційне завдання ЗМІ – масово впроваджувати цінності, засновані на повазі закону і прав людини, навчання громадян мирно розв'язувати конфлікти, не ставлячи під сумнів суспільний консенсус з основоположних питань державного устрою.

Критика і контроль. Критика ЗМІ відзначається широтою або навіть необмеженістю свого об'єкта. Так, якщо критика з боку опозиції, зазвичай, концентрується на уряді і партіях, які його підтримують, то об'єктом уваги мас-медіа є і президент, і уряд, і королівські особи, і суд, і різні напрями державної політики, і самі ЗМІ.

Їхня контрольна функція ґрунтується на авторитеті громадської думки. Хоч ЗМІ, на відміну від державних і господарських органів контролю, не можуть застосовувати адміністративні або економічні санкції до порушників, їхній контроль часто не менш ефективний і навіть, можливо, більш суворий, оскільки вони дають не тільки юридичну, а й моральну оцінку тим чи іншим подіям і особам.

У демократичному суспільстві ЗМІ в здійсненні контрольної функції спираються як на громадську думку, так і на закон. Вони проводять власні журналістські розслідування, після публікації результатів яких нерідко створюються спеціальні пар-

ламентські комісії, заводяться кримінальні справи або приймаються важливі політичні рішення.

Мобілізаційна. Вона виражається у спонуканні людей до відповідних політичних дій (або свідомої бездіяльності), у їхньому залученні в політику. ЗМІ мають великі можливості впливу на розум і почуття людей, на напрям їхніх думок, способи і критерії оцінок, стиль і конкретну мотивацію політичного поведіння.

Іншим варіантом є висвітлення саме кратологічної поведінки інституту ЗМІ в кожному з вищеназваних чотирьох механізмів: механізму створення закону, механізму дії закону, механізму реалізації закону, механізму зворотного зв'язку.

Поряд з цим є спокуса висвітлити функцію ЗМІ, що належать політичним партіям, через функцію самих цих партій, державних ЗМІ – завдяки політичним функціям держави і т. ін.

У механізмі створення закону влада ЗМІ проявляється найбільш виразно в лобюванні того чи іншого законопроекту.

У механізмі дії закону ЗМІ аналізують суперечності, що закладені у тексті закону, і які колізії вони формують в суспільному житті і у свідомості людини, мешканців тієї чи іншої країни або групи країн, наприклад, Конституція Об'єднаної Європи.

У механізмі реалізації закону навантаження припадає на пропаганду і організацію використання уже прийнятих правових актів.

У механізмі зворотного зв'язку ЗМІ проявляють власну владу в найбільш виразній формі, оскільки вони корегують уже прийняті законодавчі акти, у яких виявляються або гострі суперечності нормативного характеру в самому тексті, або соціальні колізії, що накопичуються на практиці використання законів.

Ми розглянули головні функції ЗМІ у структурі кожного з чотирьох механізмів системи саморегуляції країни. Не можна не звернути уваги на різку видозміну функцій влади ЗМІ у структурі механізму саморегуляції соціального організму країни: від лобювання до корекції поведінки провладної структури на основі власних владних рішень. Це можливо тільки за однієї умови, а саме: власна структура і механізм дії ЗМІ повинні дозволяти робити це швидко, змістовно і з усіма інструментами, що притаманні розвиненій державній владі. Водночас робити

теж саме і по відношенню до себе, тобто здійснювати саморегулятивний алгоритм щодо ЗМІ.

Це можливо лише за однієї умови, а саме: коли в онтологічній основі буде знаходитись ціннісно-смісловий субстрат, що утворюватиме тіло такого механізму, а елементами будуть складові, що належать або включають у структуру своєї взаємодії органічні, духовні, психологічні, соціальні і надсоціальні або надорганічні тіла.

Пояснимо це інакше, по-перше, сигнали, якими користується влада ЗМІ, мають зароджуватись у процесі взаємодії з іншими видами влади, але бути глибшими, тобто незалежними від них. Тут є тільки дві можливості: по-перше, це кожного разу породжувати їх наново, тобто в ході смислопродукування, а по-друге, користуватися арсеналом світової культури, що зберігає усі артефакти, які мали місце в соціальному житті.

Механізм дії влади ЗМІ виявляється багатоступеневим, оскільки сигнал, що реалізується як владний процес, має перетнути декілька сфер нашого буття: духовну, ідеологічну, інформаційну, психологічну, соціологічну, політичну і владну, або організаційну, і завершитись продуктом – власним управлінським рішенням особистості або громади.

Початок унікального процесу впливу інституту ЗМІ ми знаходимо в розумовій праці журналістського корпусу, що здійснює смислопродукування або активізацію вже існуючого культурного надбання етносу чи загальнолюдських цінностей. Звернення до цих двох глибинних джерел смислів не випадкове, оскільки впливати на людину можливо по двох каналах: збудження ареалу культури і породження нового смислу, що відповідає ціннісно-смісловій детермінації її поведінки.

Причому обидва вони валідні, але різні люди по-різному на це реагують. Консерватори більш чутливі до культурологічної детермінанти, а інноваційна нація – до смислопородження. Далі механізм дії спрацьовує, незалежно від якого джерела збуджено інформаційний імпульс. Для пояснення першої фази дії такого механізму впливу влади ЗМІ на особистість звернемось до власної публікації, у якій ми оприлюднили головну ідею цього механізму [90], оскільки такий дискурс вивчення влади ЗМІ є інноваційним.

Звернення до смислу продиктоване наступом інформаційної цивілізації, на яку чи не першими зреагували ЗМІ, а смислопродукування, як технологія впливу їх на особистість, ще тільки осмислюється ідеологами, політтехнологами, маркетологами та іншими фахівцями і причому майже завжди з однією метою – маніпулювання свідомістю людини в геополітичному масштабі.

Незрима війна на основі використання прихованих і відкритих смислів або семантичних кодів, що формують або провокують ту чи іншу поведінку людини, продовжується і буде, вочевидь, тривати до переможного кінця неоімперії-месії, яка візьме на себе непосильне завдання глобального контролера і диригента, гаранта порядку, безпеки і процвітання Землі.

Тому далеко не випадково сучасні наддержави, що нині не можуть претендувати на брутальне силове домінування, для досягнення своєї вселенської мети мають переключитись із виробництва зброї на виробництво смислу – смислопродукування. На це звертає увагу Ю. Романенко у праці «Смислопродукування у масовій відеопродукції» [179].

Німецький філософ Г. Шельскі характеризував смислопродукування (*Sinnproduktion*) як осередок символічної влади медіа-модераторів інформаційного простору – наданий у розпорядження ЗМІ ресурс владного впливу і, у повному розумінні цього слова, технологію конструювання соціальної реальності. Нині чітко позначилась загроза існуванню людини з боку молодій й агресивній кагорти медіамагнатів, що формують якісно нову політичну силу – інфократію.

Інфократичні амбіції не є на сьогодні лише віртуальною небезпекою, що походить від купки фанатів, хоча і перебільшувати значущість їх також не є справою честі для науковців. Адже смислопродуценти є лише верхівкою потужного айсберга-Левіафана – політичної системи, а канони їхнього моделюючого впливу завжди комплементарні макроатракторам-смыслам етносоціальної спільноти.

Важко заперечувати той факт, що людина продукує смисл, лише керуючись власним вибором і свободою волі, що є похідною від її суб'єктності. Однак не варто тішити себе ілюзією повної автономії особистого смислопродукування, як співати колискову пісню власному самолюбству з приводу вільної реа-

лізації бажань і, особливо, – пріоритету соціальних значень, яке в більшості випадків (за деякими статистично незначущими витятками) є підлеглим символічній владі і продовжує залишатись одним із вагомих джерел символічного насильства.

Вводячи дослідження проблеми смислопродукування в русло парадигмальної специфікації, можна вважати цілком слушною думку відомого представника символічного інтеракціонізму Т. Уїлсона, який обґрунтував позицію співвідношення особистого та соціонормативного смислопродукування співіснуванням в історії соціології двох парадигм: нормативної та інтерпретативної.

У рамках нормативної парадигми смислопродукування розглядається в якості механізму соціальної системи, що обумовлений існуванням надособових патернів (символів, значень та цінностей), що лише відтворюються в якості примусових соціальних фактів і підлягають інтеріоризації індивідом. Такої думки дотримувався, зокрема, Т. Парсонс, який виводив смислопродукування із системи колективних символів, що базувались заданими індивідуальними інтеракціями: «Соціальна система, – вважав він, – складається із множини індивідуальних акторів, що взаємодіють один з одним в ситуації, що має, у найменшій мірі, фізичний аспект та аспект зовнішнього середовища; акторів, які мотивовані згідно з тенденцією до оптимізації задоволення, і чиє відношення до обставин (і один до одного, зокрема) визначається та здійснюється у відповідності із системою структурованих культурою колективних символів» [248, с. 10].

Отже, нормативна парадигма керується принципом інклюзії символічних конститuent соціальної системи в розгортання смислопродукуючої активності індивідом. У неофункціоналізмі, що являє собою модифікований науковий прецедент загального аналізу соціальних систем, індивід загалом виключається із процесу творення кодів соціальної системи, а отже, звертається до соціальної системи лише її мовою.

Другим способом розуміння механізмів смислопродукування виступає інтерпретативна парадигма, в якій культурно значущі символи щоразу піддаються варіативному перебору індивідами, що привносять особисту оцінку ситуації.

«Інтеракція, – зазначає Х. Абельс, коментуючи аналітичну модель Д.Г. Міда в рамках інтерпретативної парадигми, – не є

умовою, в якій виявляються соціологічні детермінанти поведінки, а являє собою взаємопов'язану поведінку її учасників. Тому інтеракція є процесом, який сам формує людську поведінку. Висловлюючись простіше, люди в процесі інтеракції мають звертати увагу на те, що робить або має зробити інша людина» [1, с. 54] .

На практиці це означає, що створення й використання ЗМІ штучного медійного коду робить індивіда простим споживачем смислу, що створюється, як правило, на замовлення окремої політичної сили. І прикладів тут можна навести безліч. Тоталітарна влада в СРСР, як добре відомо, використовувала ЗМІ як засіб управління народними масами на догоду найбільшій прошарку населення країни. Здійснення правлячим класом радянського суспільства політики винищення і неконтрольованого політичного терору було свідченням того, що в країні утвердився режим боротьби із видатними індивідуальностями, наприклад, А. Сахаровим, П. Григоренком, В. Стусом, О. Солженіциним, Л. Костенко та іншими, шляхом спеціально розробленої системи пропагандистського зомбування населення.

Тому в політологічному дослідженні проблеми генезису і функціонування влади сучасних систем ЗМІ важливо звернутись до філософсько-психологічних першоджерел і розглянути специфічний концепт, що криється в понятті «смісл».

Звертає на себе увагу те, що смисл сприймається далеко неоднозначно навіть дослідниками, які протягом тривалого часу професійно займались його вивченням. По-перше, відзначимо такі характеристики смислу, як його зв'язок зі значенням для суб'єкта певних об'єктів, явищ, дій і подій та його індивідуальну неповторність [125, с. 77]. Перший момент особливо підкреслюється у З. Фрейда, В. Франкла, Дж. Ройса, Ф. Фенікса, С. Мадді, Дж. Бьюдженталя, Ж. Нюттена, Дж. Келлі, Е. Петерфройнда. Другий – відзначають майже усі, особливий акцент на ньому роблять А. Адлер, В. Франкл, Дж. Ройс, Дж. Келлі, Е. Петерфройнд, Ю. Джендлін, Р. Ромметвейт, Л. Томас і Ш. Харрі-Аугстайн, А. Голд та Дж. Шоттер.

Смислова сфера особистості складається з низки смислутворюючих структур, що мають специфічні зв'язки і власний механізм функціонування [125, с. 167-251]. Процес їх морфо-

логічного становлення в науковій літературі супроводжувався виникненням класифікації смислових утворень (Є. Насіновська та ін.), синтетичних понять, таких як «динамічна смислова система» (А. Асмолов), «смислова сфера особистості» (Б. Братусь), концепції смислової динаміки (Ф. Василюк), смислової саморегуляції (Б. Зейгарнік, В.О. Іванніков).

Стало можливо говорити про смислову реальність, що включає різні структури і механізми. Провідними структурами Д. Леонт'єв називає особистісний смисл, смислову установку, мотив, або мотиваційний механізм смислоутворення, смислову диспозицію, смисловий конструкт, або атрибутивний механізм смислоутворення, особистісні цінності і потреби. Цю динамічну смислову систему він розглядає як принцип організації і одиницю аналізу смислової сфери особистості [125, с. 232].

Для нас це визначення смислової сфери особистості та її співзвучність з інформаційною сферою сучасного суспільства має принципове значення, оскільки саме через ці окремі структури і відбувається онтологізація субстрату смислової детермінації поведінки не тільки окремої людини, а здебільшого великих мас народу. Саме на це й спрямована, як відомо, дія наднаціональних, національних, державних, громадських, незалежних і приватних ЗМІ.

Встановлення залежного від ЗМІ походження смислової детермінанти є принциповим моментом в аналізі цього явища, оскільки: по-перше, знайдено технологічний зв'язок освітнього простору ЗМІ як самостійного соціального інституту, людини і суспільства; по-друге, визначено, що смислова детермінанта, на яку теоретично розраховується і практично спирається дія ЗМІ, має безпосереднє відношення до процесу управління поведінкою людини та суспільно-організованими формами, у яких протікає життя людей; по-третє, встановлено, що джерелом і носієм смислової детермінації є персонал ЗМІ, особливо журналістський корпус; по-четверте, визначено, що механізм дії ЗМІ на особистість «схвалено» принципом зовнішнього доповнення, що створює так званий позитивний зворотній зв'язок у системах саморегуляції і тому виводить будь-яку політичну систему на якісно новий рівень розвитку і функціонування; по-п'яте, логічно припустити, що організатори впливу на людей,

головним чином власники і керівники ЗМІ і споживачі продукції ЗМІ, оскільки вони мають різні соціальні ролі в суспільстві, як самодостатній соціальній системі, по-різному використовують смисловий продукт власного виробництва.

Це означає, що ЗМІ увійшли настільки потужно в особисте духовне життя кожної людини, що відмовитись від них неможливо, як ми не можемо відмовитись від користування побутовою технікою, автомобілем, літаком. Їх можна тільки удосконалити або запропонувати на основі здобутків сучасного науково-технічного прогресу щось вище і краще, ніж те, що існує.

Не можна не бачити, що вплив ЗМІ на особистість має й зворотній бік. Саморозгортання особистості, як самоорганізаційні процеси її смислової сфери, відбувається в лоні духовної реальності – взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів, внаслідок чого особистість продукує смисл, що підхоплюють і тиражують, у свою чергу, сучасні ЗМІ.

Тепер зрозуміло, наскільки цікаву методологічну призму для дослідження і систематизації рівнів, механізмів і інструментів реалізації влади ЗМІ подає Н. Крохмаль, до праць якої ми уже звертались, коли йшлося про посередника у взаємодії владних полів. Це означає, що система саморегуляції соціального організму країни принципово не може функціонувати без влади інституту ЗМІ як рівноправного партнера, що забезпечує сталий зворотний зв'язок.

На другому етапі новопороджений або збуджений старий смисл переходить у форму окультуреної розумом людини інформації – знання. Тобто виникає штучна система, що підтримує особливе відношення до навколишнього світу за допомогою і безпосередньою участю ЗМІ.

Навколишній світ доступний їй лише як інформація, пізнана як відбір, зрозуміла лише через зміни (у самій системі або в навколишньому світі). Поза сумнівом, існують інші незлічені передумови навколишнього світу, насамперед, звичайно, наявність людей зі свідомістю – споживачів продукції журналістської праці. Проте ці умови можливості політичної комунікації не входять у соціальну комунікацію автоматично; вони можуть, але не повинні стати темою цього дослідження.

Сутність і специфіка такої системи полягає в самовідтворенні інформаційних повідомлень ЗМІ на основі резонансу зі змістом розуму людини в прямому сенсі слова, і тоді у свідомості людини відбивається подія з невеликою індивідуальною корекцією в залежності від практичних знань життя, професійної освіти і набутого політичного і життєвого досвіду. У іншому випадку сигнал або символ, запущений ЗМІ, викликає несанкціоновані фантазії, образи, страхи.

Таким чином, наочний зміст якраз паралельний власній позиції свідомості особистості в навколишньому світі. Тут також усвідомлюються не фізіологічно комплексні процеси сприйняття, а лише їх продукти. За допомогою таких редуцій виникають нові міри свободи в обігу з навколишнім світом. Не підкреслюючи відмінності психічних і соціальних систем, свідомості і комунікації, Морін формулює принцип: «У результаті ми фактично приречені на знання одне лише світу повідомлень, і більше нічого. Але в той же час ми можемо читати світ у формі повідомлень» [247, с. 59].

На третій фазі інформація вкладається в текст на шпальтах газет, журналів та інших друкованих видань. Такий спосіб доставки інформаційного сигналу до споживача добре відомий політтехнологам, і вони навіть мають підручники, у яких послідовно і аргументовано викладено, яким шрифтом, кольором та іншими параметрами має оформлятися текст того чи іншого повідомлення, які слова і як саме впливають на пересічну особистість або на представників тієї чи іншої професії. Виникло і отримало розвиток так зване лінгвопсихологічне програмування, що живиться закономірностями саме такого впливу на людину. Це окремі і досить складні технології ЛПП.

У сфері телебачення така інформація формується і подається як специфічний образ. Специфіка сучасного періоду інформатизації суспільства якраз і полягає в тому, що пересічна людина сприймає інформацію блоками, що утримується образом, малюнком, інколи навіть окремими рисами. Таке сприйняття інформації принципово по-іншому, гостріше і глибше, впливає на свідомість людини та її психологічні структури. Фактично він, – образ – «пробиває» прошарок свідомості і відразу закріплюється у підсвідомості глядача. Яскравий приклад – вигадана

ний герой – Гаррі Поттер. Такий глядач стає постійним споживачем подій або гострих сюжетів. Виникає парадоксальна ситуація. Телебачення саме провокує ситуацію – інформаційний привід, саме заповнює його за рахунок власних фантазій або продуманої політики і саме ж формує новий інформаційний простір для розгортання запровадженого ним сюжету. Таким чином глядач потрапляє в пастку – віртуальний простір, у якому немає реального життя.

Виходячи із структури інформаційного процесу реалізується безперервне визначення подальших елементів шляхом виключення інших наявних (системно допустимих) можливостей. Для процесу ж вирішальною є відмінність «раніше і пізніше». Процес визначає себе, виходячи з актуального в певний момент, переходячи до того, що годиться сюди, але іншому (новому) елементу. І те, і те – методи контингенції: як виняток, так і пошук приєднання. Власне тому вони можуть працювати «рука в руку» і відповідно зводити контингентність іншого компоненту до мінімуму, що досягається, так би мовити, стрибкоподібно. Мабуть, якнайкращим, у будь-якому випадку, найзначнішим прикладом того є повсякденна мова.

Події виявляються (соціально найменшою) частинкою часу: «неподільним, злучаємо усе-або-нічого». «Таким чином, окрема подія є «дихотомія», випадок, що не піддається кількісному визначенню, і більше нічого. Його зображення в просторово-часовій моделі було б лише крапкою». Згідно з цим, подія сама по собі, як і дія, залишається таким же невимовним, як і крапка. Навіть шляхом мінімального розширення в часі не можна нічого вдіяти – хіба лише відносно виборчих структурних зв'язків.

Дію можна охарактеризувати як подію двояким чином – причому в обох випадках незвично для «теорії дії». З одного боку, подія, якщо можна так висловитися, витягує наслідки з того факту, що жоден об'єкт не може змінити своє відношення до перебігу часу. Об'єкти, існуючи, повинні з часом старіти. Подія ж вважає за краще зникнути. З другого боку, всяку подію вносить загальна зміна минулого, майбутнього і сьогодення – вже лише тому, що передає статус сьогодення наступній події і стає для нього (для його майбутнього) минулим. Разом з цим

мінімальним зсувом водночас може мінятися і релевантна точка зору, що структурує і обмежує горизонти минулого і майбутнього. У цьому сенсі будь-яка подія приводить до загальної модифікації часу. Пунктуалізація елементів як події в часі можлива лише в часі і лише завдяки йому; але за рахунок зникнення і загальної модифікації вона реалізує максимум свободи відносно часу. За надбавку свободи доводиться платити створенням структури; звідси виникає необхідність регулювання відтворення подій подіями. Так виникли телесеріали.

Якщо системи ЗМІ описують себе як системи дії, то набувають цього приросту свободи щодо часу. Тому вони повинні розвивати структури, здатні пов'язувати події і дії. За допомогою цієї функції (а не більш-менш тривалого незмінного стану) структури знаходять ключове відношення до часу, оскільки приєднання може здійснюватися лише в тимчасовому вимірюванні.

Іншими словами, така форма сприйняття як «подія» змушує до експлікації за схемою «раніше і пізніше». Без цього тимчасового зв'язку (який неможливо замінити ні наочним, ні соціальним визначенням сенсу) система і навіть дія загалом зникли б разом з останньою подією, що відбулася. За будь-якої події і дії виникає певний мінімум несподіванки, а саме: зняття того, що «було раніше», оскільки новизна конститутивна для емергентності дії.

Проте все нове з'являється, передусім, як одиничне. Цьому компоненту новизни, а не суб'єктивній інтенції, яка завжди може повторюватися, дія зобов'язана своєю унікальністю і винятковістю. Не суб'єкт, а час, розкладений на події, додає дії індивідуальності. Чи не тому маніпуляція часом – ось головна зброя телебачення і сила його впливу на соціального суб'єкта?

Четвертий етап пов'язаний з переводом тексту в глибини біологічного організму людини, що отримує специфічний стан очікування. Глядач, що знаходиться під тиском телебачення, потрапляє у стан перманентного очікування. Як це відбувається, добре видно на тих, хто полюбляє мильні серіали або слідкує за політичними новинами. І не тільки. Він боїться пропустити щось важливе по телебаченню, а тому без кінця перемикає канали.

У відносинах очікування в цілому підсилює можливості наукового аналізу порівняно з такими компактними поняттями, як роль, норма, соціальність, користь. Тому Н. Луман вводить поняття очікування вже в контекст теорії сенсу [133], щоб підкреслити його центральне теоретичне значення і інтегрувати його переваги. За допомогою тези про те, що соціальні структури, і особистість зокрема, є не що інше, як структури очікування, це теоретичне придбання тепер можна об'єднати з теорією систем.

Очікування виникає шляхом обмеження простору можливостей. Врешті-решт, воно є не що інше, як саме це обмеження. Те, що залишається, згодом і очікується; результат стиснення йде йому на користь. Це можна швидко пояснити на прикладі наочних збігів обставин; але і процес комунікації завдяки вибору тем і тематичних виступів швидко виключає багато що і тим самим створює очікування (навіть якщо загалом нічого не обіцяють і не зобов'язуються).

Важливим ефектом виникнення очікувань є те, що подію, яка відхиляється, на підставі очікування вважають перешкодою, не вимагаючи з'ясування його причин. Формування очікувань зрівнює безліч надзвичайно гетерогенних подій спільним знаменником розчарування в очікуваннях і тим самим накреслює лінії спостереження.

Доводиться реагувати на розчарування майже обов'язково. Це можна робити шляхом пристосування очікування до ситуації розчарування (навчання) або, навпаки, шляхом збереження очікування, незважаючи на розчарування і наполягаючи на поведінці, якої варто було очікувати. Вибір способу реагування можна заздалегідь структурувати в системі, він залежить лише від того, якою мірою і в якому напрямі потрібно займатися причинами відхилення.

Зрештою, на стадії очікування глядач або споживач телепродукції підходить до завершальної політологічної операції – прийняття власного рішення. А це вже є останній п'ятий крок/фаза в алгоритмі впливу влади ЗМІ на особистість споживача. Тут ми йдемо по цілині, а тому не цілком можемо передбачити наслідки, але логіка політологічного дослідження потужно штовхає нас уперед.

Про прийняття управлінського рішення слід вести мову завжди, якщо і оскільки тлумачення дії реагує на очікування, направлене на нього самого. Само собою зрозуміло, що дія завжди йде з орієнтацією на очікування. Тому немає жодного тиску при ухваленні рішень. Такі ситуації виникають, коли очікування направлене назад на дію, або на його неспроможність, якщо воно саме очікується. У такому разі очікування створює альтернативу конформності або відхилення, і тоді доводиться ухвалювати рішення.

Отже, замість відмінності «краще – гірше» щодо переваг, ми приймаємо як конститутивне для необхідності ухвалення рішень відмінність між конформністю очікуванням і відхиленням від очікувань. Це включає як рішення, орієнтоване на переваги, так і особливий випадок оптимізуючого рішення; бо переваги і спроби оптимізації можна розуміти як очікування, що пред'являються до поведінки тим, хто ухвалює рішення або іншими.

У визначенні поняття рішення ми не торкаємося питання про те, хто тлумачить сенс – той, хто сам діє, або спостерігач. Діяльність, наскільки вона загалом є рішенням, завжди є рішенням для когось – часто для того, хто сам діє, але іноді і лише для іншого. Тому часто виявляється так, що хтось буває захопленим зненацька іншими або самим собою, зіткнувшись з необхідністю ухвалювати рішення. Тоді в сенс дії, що відбулася, вкладається те, що відповідало очікуванню людини або порушувало її.

Таким чином, управлінське рішення актуалізує самореференцію дії, що реалізовується через очікування. Дія відноситься назад до себе, тому що в її сенс входить те, що від неї чекають. Зрозуміло, що для цього необхідна свідомість, але вона є лише передумовою, а не істотною ознакою самого рішення. Рішення – це не стан свідомості, а смислова структура, що створює суб'єкт під тиском ЗМІ. Наскільки адекватною є свідомість, що використана для цього, і кому вона належить, а також якою мірою перетинається зміст свідомості різних психічних систем у разі якого-небудь рішення, – залишимо дослідженням з політичної або організаційної психології.

Орієнтуючись на очікування, забезпечені структурно, тобто відносно постійні, рішення перекриває власна відмінність «раніше» і «пізніше». Якщо можна так сказати, рішення є до рішення іншим, ніж після нього. До ухвалення рішення є альтернативи, явно наступні з повсякденних очікувань. Поки не ясно, які з них будуть вибрані. Будь-який вибір може бути іншим. Можна шукати підстави того чи іншого вибору, висувати рішення залежно від обставин.

Отже, до ухвалення рішення є відмінність альтернатив, після нього – додатково ще і відношення до даного відношення, а саме: відношення обраної альтернативи до даної відмінності альтернатив. Обидві форми структури приходять до єдності: відкрита структура і можливість-бути-також-іншим для прийнятого рішення. Рішення переводить структуру з однієї форми в іншу; і те, що воно може це робити, гарантується завдяки тому, що структура конституюється паралельно очікуванням, які упорядковують ситуацію. З необхідністю амбівалентна і семантика «рішення». Звичайне визначення рішення як дії вибору є лише частковий аспект цієї загальної обставини.

Ця складна внутрішня метаморфоза рішення як перетворення структури прояснює, що відмінність альтернатив може мінятися в час і після ухвалення рішення. Рішення може відмовитися від колишніх очікувань і привертати нові, щоб утримати свою структуру.

Іншими словами, рішення здатне міняти свою якість, причому як до, так і в час, і після ухвалення рішення. Наприклад, захоплення знеацька часто виступає підставою переструктурування горизонту альтернатив; і в такому разі учасники (спостерігачі) можуть мати різну думку про це і дотримуватися її без того, щоб рішення втрачало через це свій характер і свою ідентифікованість. Ситуація рішення залишається конституюваною, але її визначення ще може змінюватись.

Це, передусім, такий простір можливих варіацій, який використовує той, що ухвалює рішення, якщо бажає прийняти або отримати відносно раціональне рішення. Воно не прагне до граничних значень – ні до оптимального співвідношення цілей і засобів, ні до максимізації очікуваної користі. Воно тяжіє до сприятливого поєднання дії і очікування, причому очікування і

альтернативи, що впливають звідси, утворюють ігровий матеріал у соціальній і тимчасовій комплексності, тобто щодо спостерігача і перебігу часу. Це, швидше, надзвичайні ситуації, в яких грає роль і очікування раціонального рішення в сенсі оптимізації і максимізації, тобто в сенсі єдино вірного рішення.

Отже, ми отримали продукт – управлінське рішення як наслідок процесу впливу ЗМІ на особистість, що має владний характер, оскільки воно живиться смисловим полем, з якого черпається матеріал і навіюється зовнішніми засобами (ЗМІ) особистості і громаді. Так, саморуйнація соціального організму СРСР відбулася під тиском низки зовнішніх чинників, оскільки за роки більшовицького правління був підірваний власний цивілізаційний базис, що за роки так званої «холодної війни» був значно прискорений квазіамериканізацією, що нав'язувалась світовими і вітчизняними ЗМІ.

Не будемо забувати про те, що усі кроки впливу на мислення і поведінку споживача інформаційного продукту відбувалися на полі смислу, який спродукували самі ЗМІ. Це означає, що сила влади ЗМІ полягає в її здатності створювати штучні або віртуальні простори, у тенетах яких величезні маси людей можуть перебувати роками і не помічати цього, наприклад, як це було в СРСР або є у Китаї та деяких інших моноідеологічних державах. У країнах без пануючої ідеології цей кошмар здасться ще жахливішим.

Отже, на цьому завершуємо аналіз смислової основи влади ЗМІ, яку ми ввели формально теорією політичних систем. При цьому окремо підкреслюємо, що відношення всіх операцій до сенсу є неминуча необхідність як для психічних, так і для соціальних систем (особистості і інституту ЗМІ).

Системи обох типів, що опосередковують вплив влади ЗМІ на особистість як продукт соціального розвитку, виникли в процесі ко-еволюції. Одна неможлива без другої, і навпаки. Вони, якщо можна так сказати, виокремилися на сенсі. Сенс є справжньою «субстанцією» цього емерджентного рівня еволюції. Тому не треба, як це робить антропоцентризм, приписувати психічному, тобто що свідомо фіксується, якогось роду онтологічної переваги перед соціальним. Помилково загалом шукати «носія» сенсу. Сенс несе себе самого тим, що самореферен-

тно забезпечує власну репродукцію. І лише її форми диференціюють психічні, політичні, правові і соціальні структури, зокрема, й інститут ЗМІ.

Таким чином, на основі вищевикладеного матеріалу і його теоретичного осмислення можна дійти наступних висновків:

- сучасний етап розвитку світової спільноти характеризується активізацією інформаційного сегмента Всесвіту, що є не тільки однією з констант життєдіяльності родового/природного життя людини, а є її специфікою функціонування політичних систем, що обслуговуються сенсом;

- на цьому етапі значно зростає роль ЗМІ у життєдіяльності людини і політичних систем, оскільки визріває і заявляє про себе її атрибут – владний вплив на особистість та колективи людей, що призвело до відкритої боротьби за володіння ними як гарантими перемоги в політичній боротьбі за реальну владу в сучасному суспільстві. Боротьба за владу над людиною, що раніше велась на полі брані, сьогодні проникла в душу кожної людини і розриває її зсередини. Вона, боротьба, завдяки посиленню влади сучасних ЗМІ набула тотального характеру, що значно підсилюється крос-культурною комунікацією між народами і державами;

- за цих умов сучасні ЗМІ перетворюються на інструмент управління або маніпулювання поведінкою людини за допомогою використання духовної зброї – смислів/ідей, і тому є потреба активно й глибоко вивчати механізми цього впливу на особистість. Смыслопродукування у такому випадку є технологією, завдяки якій ЗМІ проникають у духовний світ особистості і стають елементом системи саморегуляції соціальних організмів різного рівня від корпоративних і державних до континентальних і планетарних;

- механізм впливу влади ЗМІ на людину має динамічну і статистичну характеристики, тобто може розглядатися як процес і продукт. Як процес він має декілька етапів: 1) смыслопродукування; 2) переведення смислів у знання; 3) знання набувають форми мови і викладаються у тексти на сторінках друкованих засобів або в образи на телеекрані; 4) переведення сигналу в організм людини з набуттям стану очікування; 5) прийняття на основі стану психологічної напру-

ги між полюсами: очікуванням – розчаруванням управлінських рішень, що є закономірним продуктом багаторівневого процесу впливу організаційного потенціалу ЗМІ на особистість;

- виявляється, що людина має власні механізми самовідтворення і саморегуляції, які резонують за принципом зовнішнього доповнення з сигналами, що надсилають ЗМІ в соціальний простір суспільства з метою реалізації політичних цілей їх власників за допомогою спеціального корпусу фахівців – журналістів, ідеологів, релігійних діячів, політичних технологів, маркетологів та ін.;

- оскільки смисли існують у різних формах і пронизують собою усі три рівні, що охоплюються фізичними й інтелектуальними можливостями людини, а саме: підсвідомості, свідомості і зверхсвідомості, то смислопродуктування технологіями ЗМІ стає, з одного боку, незброєністю в боротьбі за політичну владу, а з іншого, – засобом ефективного повсякденного управління життєдіяльністю великих мас населення планети;

- влада ЗМІ виявляється надто потужним інструментом, що може спрямовувати плин нашого життя як у прогресивне русло, так і навпаки – у бік маніпулювання свідомістю, цілеспрямованого викривлення суспільної і професійної моралі, міжнародного і національних систем права та поведінки великих мас людей. Сила і вплив її постійно зростає в міру того, як ми втягуємось в інформаційну фазу розвитку світової спільноти;

- за цих умов необхідно мати таку державну політику у сфері інформаційного простору, щоб збалансувати кількість і потужність ЗМІ в межах соціальних і політичних систем різного масштабу з метою, щоб вплив наднаціональних, державних, приватних і суспільних інтересів на особистість був збалансованим і не дозволяв надто різко маніпулювати поведінкою людей на догоду реалізації політико-пропагандистських цілей різних політичних сил і не викликав перекіс, то в бік спалаху тваринного страху за життя, то в бік розпалювання надмірної агресивності щодо інших народів, національних меншин, держав, міжнародних організацій, які піклуються про сталий розвиток світової спільноти або збалансованість розвитку окремих організаційних утворень у межах континенту, країни та особистості.

Висновки до третього розділу

Зробимо головні висновки до третього розділу, що впливають з вищевисвітленого аналізу феномена влади ЗМІ і подають предмет дослідження в більш розгорнутій теоретичній формі, ніж він був до початку аналізу.

По-перше, ми встановили головні кратологічні характеристики феномена влади ЗМІ – такі як псемантична природа, командування як сутнісна характеристика, розгорнули зміст влади ЗМІ як сукупності організаційних процесів, визначились з формами її існування, тобто філософськими засобами формалізували предмет дослідження.

По-друге, ми дослідили механізм впливу влади ЗМІ на пересічного громадянина будь-якої країни і водночас ми вийшли на найглибший рівень досліджень, оскільки з'ясували онтологічну основу влади ЗМІ.

По-третє, встановили, що ЗМІ за приналежністю можуть бути державними, наддержавними, корпоративними, громадськими. Звісно, що кожен власник використовує їх на свою користь, тобто на захист своїх інтересів.

По-четверте, на основі законодавчого циклу, що складається з чотирьох автономізованих механізмів: розробки законів, дії законів, реалізації законів і зворотного зв'язку, подали головні функції влади ЗМІ в системі саморегуляції і висвітлили не тільки суперечності між власниками медіа засобів, але й встановили, що у всіх випадках глибинною технологією реалізації влади ЗМІ є смислопродукування, застосування якого переслідує відповідні цілі: лобіювання законів; викриття колізій і суперечностей у текстах; пропаганду і легітимізацію законів, що реалізуються; зрештою, корекцію прийнятих законів.

Далі є сенс перейти до аналізу практики використання можливостей влади ЗМІ в сучасних суспільствах перехідного типу, і, насамперед, українського. Причому почати варто, на наш погляд, з оцінки легітимності такого типу владних інструментів, як медіазасоби.

ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАДИ ЗМІ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

Метою цього розділу є праксеологічний аналіз реального стану влади ЗМІ в політологічному полі України та пошук шляхів виходу із затяжної кризи державної влади і формування влади органів місцевого самоврядування за сприяння цього соціального інституту суспільства.

Для цього необхідно вирішити, як мінімум, три завдання: перше, – встановити рівень легітимності влади ЗМІ у світовому і національному вимірі; друге, – заміряти реальний вплив владного інституту на стан окремих сфер суспільного життя; третє, – розробити систему заходів щодо підвищення ефективності його функціонування в дискурсі глобалізаційних тенденцій, що спостерігаються на світовій арені, і намагання української нації розбудувати власну державу на національній основі.

4.1. Легітимність влади ЗМІ в Україні і світі

Метою підрозділу є доведення робочої гіпотези про те, що сучасні ЗМІ здійснюють власну широкомасштабну політику, яка має бути легітимізована. Більше того, протистояння влади ЗМІ і державної влади як протилежностей, що зафіксовано у структурі системи саморегуляції соціального організму країни, викликає потребу узаконити визнання такого специфічного виду влади, як влада ЗМІ, у ході розробки і реалізації інформаційної політики в державі. Оскільки термін «легітимація» є похідним від поняття «легітимність», а їх денотати співвідно-

сяться як процес і його результат, то доцільно в контексті осмислення легітиміаційної політики розглянути поняття «легітимність».

Слова «легітимність», «легітимний», «легітиміація» походять від групи однокореневих латинських слів *lex, legis* (закон, юридична норма, правило, принцип, порядок, право управління, влада), *legitimus, legitima, legitimum* (законний, правомірний, юридичний, правовий, належний, пристойний, неабиякий, правильний тощо), *legitime* (законно, згідно з законами, правомірно, належним чином), *legitima, legitimum* (узаконені правила, формальності, розпорядження, статuti), *legitimare* (узаконювати), *legitimus* (узаконений). Показово, що як синонім прислівника *legitime* (законно, правомірно) словник І. Дворецького наводить слово *juste* (справедливо, законно, по праву, по справедливості), а як на близьке за значенням слову *legitimus* (законний, правомірний) вказується на *potestas* (панування, влада, можливість, дозвіл, владика, владар, пан, значення, смисл) [44].

В обох випадках є посилання на Цицерона, у працях якого згадані слова вживаються як близькі за значенням. Отже, ще до початку нашої доби латинські слова, на основі яких утворились модерні поняття «легітимність», «легітимний», «легітиміація», мали значення «законність», «влада», «справедливість», «право управління», «належний», «правомірний» і «правильний». Вони мають відношення, як мінімум, до чотирьох дискурсів: правового, політичного, етичного та логічного.

Процесу легітиміації влади достатньо приділяється уваги з боку науковців [3-5; 131; 182-184; 200; 214].

Для нас важливо, що М. Вебер, звертаючись до аналізу природи легітимності як соціального явища, по суті, вказує, що вихідним моментом легітимності є смисл. Він відзначає, що легітимність певної соціальної системи (порядку) безпосередньо пов'язана зі смислом системи, втрата якого руйнує її легітимність, внаслідок чого соціальна поведінка припиняє орієнтуватись на таку соціальну систему і знищується.

М. Вебер зауважує, що можуть паралельно існувати різні розуміння смислу певної соціальної системи. Іншими словами, будь-яка соціальна система має різні способи своєї легітиміації.

Крім того, як смисли, так і легітимності різних соціальних порядків (систем) конкурують між собою. Це означає, що соціальні суб'єкти можуть вважати свої дії легітимними або перекожливо надавати їм видимість легітимності, керуючись різним розумінням смислу соціального порядку (системи) або орієнтуючись на смисл конкуруючого соціального порядку, іншої ціннісно-нормативної системи.

Для нас надзвичайно важливі наступні слова П. Бергера і Т. Лукмана, що услід за М. Вебером, легітимацію пов'язують зі смислом та надають їй взаємодії великого значення як умові існування соціального порядку. У нас тут збіг у баченні онтологічної основи влади ЗМІ стовідсотковий, оскільки весь наш попередній аналіз ґрунтується на аналізі смислу.

Легітимація, на їхню думку, формує смисловий універсум, який, у свою чергу, легітимує індивідуальну біографію й інституціональний порядок, що уможлиблює соціальну взаємодію на рівні усього суспільства. Легітимація як смислова об'єктивація «другого порядку» «створює нові значення, слугуючи для інтеграції тих значень, які вже властиві різним інституційним процесам» [44]. Отже, легітимація своїм наслідком повинна мати смисловий порядок, який інтегрує соціальні відносини у певній групі або в суспільстві в цілому.

П. Бергер і Т. Лукман справедливо зауважують, що для свого існування будь-які соціальні смислові системи мають підтримуватись певною спільнотою, групою, котра відає легітимацією. Вчені прямо або опосередковано стверджують, що легітимація це, по-перше, процес, яким управляють, по-друге, соціально необхідний механізм, який забезпечує інтеграцію суспільства, по-третє, технологія, яка використовує всі засоби переконання та пропаганди від створення міфів до раціонального наукового доказу.

Легітимація є процесом досягнення соціальної значимості (реальної влади або впливу) різними складовими інституту ЗМІ для успішного здійснення певної практики, яка, по-перше, зачіпає інтереси як окремих осіб, суспільних груп, етносів, народів, організацій, так і людства в цілому; по-друге, стосується збереження або зміни певного соціального порядку (системи соціальних відносин) на будь-якому рівні, у будь-якому відно-

шенні або в цілому; по-третє, відбувається при наявності кількох альтернатив, конкуренції, конфлікту.

Отже, легітимація встановлює та підтримує значимість не лише суб'єктів, а й соціальних порядків, які є наслідком діяльності зацікавлених суб'єктів та не існують без їх дієвої і регулярної підтримки. Легітимація влади ЗМІ забезпечується, з одного боку, обґрунтуванням, виправданням, підтвердженням претензій на соціальну значимість суб'єкта інформаційного простору і його діяльності (в її цілях, засобах і результатах) або ним самим, або зацікавленими в ньому іншими суб'єктами, а з другого боку, – визнанням і підтримкою значимості суб'єкта та його соціальних дій, практики держателями ресурсів соціальної підтримки (ентузіастами, експертами, авторитетними особами, лідерами думки, засобами масової інформації, організованими силами, фінансовими донорами, силовими відомствами, виборцями).

Отже, легітимація влади ЗМІ – це двосторонній процес взаємодії соціальних суб'єктів, що претендують на владу і вплив для реалізації своїх соціальних проєктів, та тих, хто їх визнає і підтримує. Суб'єкти легітимації щодо своєї ролі в її здійсненні поділяються на суб'єктів обґрунтування і виправдання системи соціальних значень та суб'єктів визнання (правильності) і підтримки такої системи. Суб'єкти обґрунтування і виправдання фактично є суб'єктами легітимаційної політики. При цьому суб'єкти визнання (правильності) і підтримки є тими, на кого спрямована легітимаційна політика, тобто її об'єктами. Таким чином, легітимаційна політика є інструментом впливу соціальних суб'єктів на її об'єкти для утвердження, підтвердження або реалізації певної соціальної практики.

Найбільшу потребу в легітимації має сучасна політика, політична практика, оскільки вона завдяки можливостям сучасних інформаційних мереж зачіпає найважливіші інтереси широкого спектра соціальних груп, втягує в процес свого здійснення великі маси людей, значний обсяг засобів і ресурсів, визначає будову та взаємодію соціальних спільнот, виступає важливим фактором соціальних перетворень.

З другого боку, вплив ЗМІ на пересічних громадян використовується для легітимізації будь-якої політики в усіх її різно-

видах та незалежно від спрямованості, характеру суб'єктів і об'єктів, масштабів реалізації, змісту цілей потребує легітимації. Від успішної легітимації політики залежить її дієвість, та, зрештою, виконання нею свого призначення. Сам же процес легітимації, його результативність залежить не лише від характеру і змісту політики, а й від діяльності з управління легітимаційним процесом. Така діяльність, власне, і є легітимаційною політикою.

Водночас спостерігається й зворотний процес, коли завдяки зусиллям саме ЗМІ влада і політики (наприклад, такі державні інституції як Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Інститут президентства) катастрофічно втрачають довіру, позбавляються суспільного кредиту. Цей зворотний процес отримав назву делегітимації. Делегітимація влади, зокрема й влади ЗМІ, може відбуватися з наступних причин [157, с. 97-98]:

суперечності між цінностями, домінуючими в суспільстві, та егоїстичними інтересами керуючої еліти, наслідком чого є відсутність підтримки влади народом;

суперечності між демократією та соціальною політикою, коли багато проблем розв'язується не демократичним, а силовим шляхом, тиском на засоби масової інформації, обмеженням прав і свобод громадян;

зростаюча соціальна нерівність, масове зубожіння більшості населення, внаслідок чого формується опозиція владі (як правило, з інтелектуалів);

посилення бюрократизації і корумпованості за умови існування нульового контролю процесу «знизу» та надзвичайно слабкого – «зверху»;

у багатонаціональній державі – націоналізм, етнічний сепаратизм, коли місцева влада відхиляє правомочність федеральної влади.

Проблема взаємовідносин влади та права важлива для будь-якої країни, проте особливої гостроти вона набуває при переході суспільства від тоталітаризму до демократії та формуванні правової держави. І у кожному випадку ЗМІ можуть зіграти надзвичайно важливу роль для легітимації суб'єктів влади.

Таким чином, влада ЗМІ потребує і отримує певний рівень довіри до себе. І робить вона це досить оригінальним спосо-

бом. Її легітимізація ґрунтується на довгостроковій правдивості як виробників надійної інформації. Становище ЗМІ тут таке ж, як у недержавних організацій. У. Бек зазначає: «Вони піддають небезпеці самі себе, якщо, як і їх опоненти, використовують факти, щоб реалізувати свої цілі, пов'язані з окремими концернами або державами, або домогтися фінансування від спонсорів і членів цих організацій.

Роль незалежних кореспондентів, що повідомляють про замовчувані факти, легітимізує адвокатські рухи. Тією мірою, якою вони стають рутинними, професійними глашатаями фактів, моральними підприємцями у сфері фактів, що тлумачать передвстановлену гармонію між власними інтересами і істиною, вони марнотрачуть свій капітал легітимності.

У цьому суперечність, від якої адвокатським рухам важко позбавитися. З одного боку, вони змушені драматизувати інформацію, з іншого, – ставлять тим самим під загрозу серйозність їх роботи з фактами, що складають основу їх легітимності. Тому виявлення і адвокатська презентація фактів перед національною і транснаціональною громадськістю суть еквілібрістика на канаті, в якій балансиrom служать принципи адвокатських мережових рухів» [15, с. 322-323].

«Інструмент влади, яким можуть скористатися міжнародні засоби інформації, – це, разом з вимогою глобальної відповідальності, достовірність інформації. У світі, де брешуть не час від часу, а принципово, той, хто говорить правду, небезпечний. Держави і концерни розглядають правду з погляду стратегії, тобто вони замовчують несприятливі для себе факти і пропагують ті, що обіцяють їм вигоду. Для виконання цього завдання у них є величезний і дорогий апарат.

Навпаки, легітимізаційна сила суспільних рухів ґрунтується на достовірності свідочств про дії, що своєю надійною інформацією викривають «порушників». Якщо все складається благополучно, глобальні соціальні рухи впливають експериментальним випередженням на космополітичну мораль і реформу. Вони повідомляють світову громадськість про далекі від реальності ідеї, перевіряють ці ідеї на відповідність дійсності, а також наділяють правом голосу громадян і борців за цивільні права» – слушно зазначає У. Бек [15, с. 121].

За оцінками С. Кара-Мурзи, американці здійснили науковий і інтелектуальний подвиг. За дійсно неймовірно короткий термін створили новітню технологію управління суспільством. Те, що в інших суспільствах складалося протягом тисячоліть, що у європейській культурі мало в своїй основі уже визнані узагальнюючі філософські праці, наприклад, «Політика» Аристотеля і «Республіка» Платона, у США було сконструйовано на голому місці, по-новому, чисто науковим і інженерним способом. Г. Маркузе коментує цю величезну зміну так: «Сьогодні підкорення людини увічнюється й розширюється не тільки засобами технології, але й як технологія, що створює ще більшу основу для повної легітимізації політичної влади і її експансії, що охоплює усі сфери культури» [цит. за: 92, с. 35]. Підкорення не за допомогою технології, а як технологія!

Проте досить часто справжньою владою визнається та, що якраз не містить у собі елемента насильства. Насильство – це примус, володіння, але не справжня влада. Насильство, зауважує Т. Болл, це не влада, а її брак, це псевдовлада [26]. А найочевиднішою умовою ефективності влади видається поєднання елементів примусу і впливу. Ефективного приневолення не можна досягти єдиним інструментом – чи то насильством, чи то ідеологією, писав М. Фуко: «Приневолення може бути безпосереднє, фізичне, а проте не буде насильним, воно може бути обрахованим, організованим, витонченим, а проте мати фізичний характер» [220, с. 34-35].

Таким чином, має йтися про оптимальне поєднання засобів впливу і засобів примусу. Про це говорить і С. Московічі: «З одного боку – насильство в різних формах, з другого – легітимність, яка виправдовує та освячує панування. Внутрішня віра, що доповнює зовнішнє насильство, – формула легітимності влади» [139, с. 283].

Нині складається парадоксальна ситуація: громадяни у всьому світі довіряють ЗМІ більше, ніж національному уряду та державному апарату. Так, за даними Євробарометра за 2006 рік [66], у середньому телебаченню довіряють 53 % осіб, радіо – 61 %, пресі – 45 %. Деяка інша ситуація в США. Там, згідно з опитуваннями, проведеними службою Harris Interactive, рейтинг довіри до телевізійних новин становить 19 %, до друкова-

них ЗМІ – 14 %, тоді як рейтинг довіри до Білого Дому становить 25 %. Причина полягає в тому, що американська преса значно більшою мірою дотримується принципів соціальної відповідальності – ЗМІ виконують роль контролера влади, а не спрямовують сили в суспільство.

Аналогічні процеси охопили й Україну. В інформаційному бюлетені УІСД «Моніторинг громадської думки населення України» № 4 (29) за квітень 1999 р. наведені дані, які засвідчують, наскільки довіряє населення засобам масової інформації. Повністю довіряють ЗМІ та скоріше довіряють, ніж ні: телебаченню – 64, радіо – 62 і пресі – 56 відсотків населення країни [178, с. 31].

Проблеми українських ЗМІ добре видно з доповіді голови Держкомтелерадіо України Едуарда Прутніка на розширеному засіданні колегії Держкомтелерадіо України 1 лютого 2007 року [172].

Перше. При виробленні та реалізації державної політики не завжди враховуються стратегічні національні інтереси в інформаційній сфері. Має місце недооцінка значення інформаційно-комунікаційного аспекту в процесі розбудови держави, консолідації суспільства, європейської інтеграції, духовного відродження українського народу.

Друге. Критичним стає дисбаланс між державним і недержавним інформаційними ресурсами. Очевидні відверті спроби витіснення держави із вітчизняного телерадіоінформаційного простору.

Третє. Турбує ситуація, яка склалася в телерадіоефірі прикордонних територій. Особливе занепокоєння викликає асиметрія інформаційних потоків з України та в Україну, яка склалася не на користь нашої держави. Нині Україна опинилася під потужним інформаційним впливом країн-сусідів.

Четверте. Телевізійний ефір наповнений продукцією сумнівного змісту і якості, яка не лише не відповідає духовності й моралі суспільства, а й руйнує систему суспільних цінностей, шкідливо впливає на духовне і фізичне здоров'я населення.

П'яте. Ми не досягли серйозного зламу в царині розвитку книговидавничої справи. Треба визнати, що національно-культурне та духовне становлення українського народу відбу-

вається під домінуючим впливом іноземної друкованої продукції. Нам не вдалося розвинути той потенціал, який був закладений у законодавстві, пов'язаний із податковими преференціями для українських книговидавців. До цього часу не вироблено чіткої стратегії перетворення книговидання на сучасну галузь культурної індустрії країни.

Таким чином, можна зробити декілька важливих висновків для реалізації мети нашого дослідження.

По-перше, оскільки сучасні мережі ЗМІ є довготривалими суб'єктами політичної сфери, то вони виробляють і реалізують власну політику як специфічну цілеспрямовану, організаційну, регулятивно-контролюючу та управлінську діяльність, що орієнтована на перетворення або збереження існуючих суспільних відносин у зв'язку з уявленнями, інтересами і цінностями різних суб'єктів соціальної взаємодії.

По-друге, легітимаційна політика ЗМІ як соціальна реальність проявляється переважно у продукуванні смислів або систем смислів, що визначають соціальний порядок і поведінку людини згідно з її місцем у соціальній системі та перспективами соціальної мобільності. Як соціальний інститут легітимаційна політика виникла у відповідь на потребу людини в смислах та в упорядкуванні відносин з природою, і суспільством активно використовується ЗМІ.

По-третє, пік легітимності ЗМІ припадає на виборчу компанію, коли медіамережі опиняються в ситуації необхідності виконувати трояку роль, покладену на них самими обставинами виборчої ситуації в суспільстві, що реформується: по-перше, вони покликані бути водночас провідником і дзеркалом, що відображає громадську думку; по-друге, метафорична формула «Четвертої влади» припускає, що вони повинні зайняти свою нішу в розділі влади, тобто узяти на себе функцію контролю за діяльністю виконавчої, законодавчої і судової влади в країні; по-третє, у багато разів зростає їх значення як одного з центрів реформування і демократизації суспільства, причому центру цілком самостійного з погляду завдань, що покладаються на них.

По-четверте, високий рівень аналітичної роботи і достовірність поданої інформації для слухачів і глядачів – ось головна

преференція ЗМІ і шлях зростання довіри до них з боку населення країни.

Тепер, коли ми переконались, що влада ЗМІ, як і будь-який її різновид, потребує і отримує або не отримує легітимізацію, і від цього залежить, наскільки вони є впливовими. Грань тут дуже тонка, оскільки символічне насильство над особою – це, по суті, перефразовуючи відомий вислів, є продовження фізичного насильства іншими засобами. Три ключові слова – переконання, престиж і авторитет, пояснюють реальні можливості впливати в позитивному напрямі, тому від моральної позиції журналіста залежить так багато в суспільстві, особливо в суспільстві перехідному, а тому обов'язково розгубленому і такому, що втратило звичні орієнтири.

Далі нам нічого не залишається, як розглянути реальний вплив влади ЗМІ на українське суспільство та його еліту і пересічних громадян у повсякденному вимірі і під час чергових виборів.

4.2. Аналіз впливу влади ЗМІ на політологічне поле України

Метою цього підрозділу є перевірка на практиці якості функціонування влади ЗМІ в політичному просторі України. Для цього можна застосувати, як мінімум, два алгоритми аналізу: технологічний і політологічний. У першому випадку необхідно ретельно перевірити, як національні засоби масової інформації культивують смислопродукування і міфотворчість з широким використанням перезбудженого національного поля архетипів для примушування населення країни та керівних державних і регіональних інституцій реалізовувати ті чи інші програми і ідеологеми, що навіюються з телерадіоэфірів протягом майже двох десятиліть існування незалежної української держави.

Це спеціальний аналіз, який підвладний, швидше за все, вузьким фахівцям, що працюють у сучасному інформаційному полі, а саме: експертам з державної інформаційної безпеки або спецслужб, що аналізують телерадіоэфір, менеджерам і ідеологам телерадіоустанов, керівникам конкретних каналів і програм, що опікуються силою впливу каналу на конкретну гляда-

цьку аудиторію, політтехнологам, що просувають на політичну арену певних політичних гравців з метою закріпити їх у свідомості пересічних громадян як позитивних і перспективних політиків, та іншим вузьким фахівцям.

Для нас більш привабливим є другий алгоритм – загальний політологічний аналіз функціонування влади ЗМІ в інформаційному просторі України. Це пояснюється тим, що влада українських ЗМІ отримує опір, як з боку зовнішніх, так і внутрішніх джерел. Зовнішній тиск організується з боку ЗМІ і пропагандистського апарату США, низки країн ОБСЄ та Російської Федерації, що захищають власні інтереси в ході становлення глобалізованого світу і нового розподілу владних повноважень під тиском глобалізації управління як мегатенденції сучасного світового розвитку [237]. Для цього досить звернути увагу на дискусію про членство України та Грузії у структурах НАТО.

До розпаду Радянського Союзу на всій його території, з Україною включно, був єдиний комуністично-радянський інформаційний простір, який суворо охоронявся, і куди не допускалась інформація, що не вкладалась у рамки пануючої ідеології. З цією метою і була створена система компартійної преси та розгалужені ретрансляційні теле- і радіомережі. Але й тоді, коли Україна стала незалежною державою, Москва намагалася зберегти колишній єдиний інформаційний простір і надалі господарювати в ньому. Тривалий час ретрансляція московських телевізійних програм на територію України навіть оплачувалася з державного бюджету України. Цю ситуацію можна пояснити рудиментами імперіального мислення та імперіального ставлення Москви до України, але жодним чином її не можна виправдати. Кожна національна держава повинна опікуватися своїм інформаційним полем, охороняти його, обробляти, як дбайливий господар, засівати ідеями державотворення, щоб пожинати урожай у своїх національних інтересах.

Саме цією тривожною ситуацією і був викликаний Всеукраїнський форум «Інформаційний простір і безпека України», проведений з ініціативи «Просвіти» національно-демократичними силами ще у червні 1995 р. в Києві. Не випадково, здавалось би, локальні інформаційні проблеми поставлені в контекст державної безпеки. Адже справа не тільки в тому,

що український інформаційний простір Росія використовувала у своїх інтересах, для поширення неоімперіалістичних ідей, для промосковської ідеологічної обробки українських громадян. Річ у тім, що відкрита інформаційна агресія проти України несла для неї велику небезпеку, аж до втрати незалежності. Адже через інформацію формується громадська думка; домінуючи в інформаційному просторі, можна вміло маніпулювати суспільною свідомістю, у чому Москва мала значний, ще комуністичний досвід.

Розвиток подальших подій показав, що стривоженість національно свідомої громадськості України не була безпідставною. Кожен крок держави для утвердження свого інформаційного суверенітету зустрічав супротив з боку Москви і з боку «п'ятої колони» комуністів-інтернаціоналістів та значної частини російськомовного населення. Цілу бурю, наприклад, викликала у південно-східних областях та Криму перекомутація московських телепередач із загальнонаціонального каналу на другорядний, з меншим охопленням глядачів.

А коли безпосередня інформаційна експансія Москви в інформаційний простір нашої держави була все-таки обмежена, остання розпочала обхідні маневри, використовуючи структури так званої Співдружності Незалежних Держав (СНД). Виконавчий секретаріат СНД розіслав у країни Співдружності, зокрема й в Україну, проект «Концепції формування інформаційного простору Співдружності Незалежних Держав». За науковою фразеологією, за завуальованим твердженням, що документ нібито має рекомендаційний характер, насправді приховувалась цілком конкретна мета – за допомогою спільного інформаційного простору Росія прагнула поновити своє беззастережне панування в межах колишнього Радянського Союзу (за винятком принципів країн Балтії).

Автори проекту відверто висунули пропозицію формування спільного інформаційного простору СНД практично у межах колишнього Союзу. Теоретично ця ідея обґрунтовувалась нібито спільністю стратегічних інтересів країн СНД. Але це було чистої води лицемірством. Адже якщо говорити конкретно, то стратегічні інтереси, наприклад України й Росії, не тільки не збігаються, а в принципових питаннях є діаметрально проти-

лежними. Якщо Україна вимагає повернути награвовані у неї історично-культурні цінності, розкидані по всій Росії, то остання вперто не хоче їх повертати. Якщо Україні вигідно отримати свою частку в золотому, алмазному фондах, зарубіжних активах колишнього СРСР, то Росія наполегливо схиляє нас і на початку 2009 року до так званого нульового варіанту в розподілі майна колишнього СРСР.

Публікація статті на цю тему у «Вечірньому Києві» була несподіванкою для кабмінівських чиновників: проект для оприлюднення не призначався. А газета прямолінійно ставила питання: «Чи потрібне Україні членство (бодай тільки асоційоване) у міждержавній структурі, якщо це суперечить її незалежному статусові і загрожує втратою суверенітету, у даному конкретному випадку інформаційного?» Відповіді на публікацію «Вечірній Київ» від Кабміну не отримав. Але офіційна українська делегація не взяла участі в засіданні з цього приводу. Концепція формування спільного інформаційного простору СНД була схвалена, але Україна до неї не приєдналася.

Однак цим проблема захисту українського національного поля не тільки не вичерпалась, а й надзвичайно ускладнилася з часом. Московське вторгнення в інформаційний простір України не припинилося, а, навпаки, розширилося, набравши форм справжньої інформаційної окупації. Ведеться воно планомірно і широко, у різних напрямках, з використанням найрізноманітніших засобів. Мета його: використовуючи фактор багатолітнього зросійщення української спільноти російською та радянською імперіями, продовжувати цей процес у нових умовах, щоб денационалізувати українство, підтримувати почуття його меншовартісності, розвивати, спираючись на п'яту колону, хохляцтво та українофобію, звужувати сферу вживання української мови, сіяти зневіру в незалежність держави, приписуючи їй всі негаразди, нести в українське суспільство чужий менталітет і чужі ідеали, щоб замінити ними національні чинники.

Розглянемо найтипівіші форми російської інформаційної експансії в Україну. Найперше, це поширення суто московських періодичних видань на теренах України, зокрема, центральних російських газет, традиційно відомих тут ще з часів Со-

юзу, коли російська преса домінувала повсюдно. У ті часи московські часописи з найбільшим накладом друкувалися безпосередньо на українських поліграфічних підприємствах і поширювалися місцевою робочою силою. Зі здобуттям Україною незалежності ця справа для Росії дещо ускладнилася, оскільки за друк треба було немало платити, а довозити з Москви так багато газетної продукції також обходилося недешево. І тоді російські видавці, використовуючи недосконале українське законодавство та поблажливість вищого українського чиновництва, пішли на хитрість: додавши до традиційної назви часопису слова «Україна» чи «в Україні», реєстрували їх нібито як українські. Українська держава не тільки не ставить серйозних перепон за допомогою економічних важелів перед проникненням чужоземної, як правило, недружньої до неї друкованої продукції, але й реєструє її як нібито українську періодику, по суті, ставлячи її господарів у кращі умови. Таким чином, на українському ринку з'явилися газети «Известия», «Комсомольская Правда», «Аргументы и Факты», «Труд», «Московский Комсомолец» з припискою «в Украине» чи просто «Украина». Це їх і формально, і по суті прирівнювало до вітчизняних видань, дозволяло на тих же умовах використовувати поліграфічні потужності, послуги зв'язку в Україні. Газети, що фактично робляться в Москві та мають дешевий російський папір, успішно конкурують з українськими виданнями на українській території, обминаючи економічні труднощі, які стільки клопоту завдають тутешній пресі.

В умовах занепаду видавничої справи в Україні загалом, ці часописи мають відносно великі наклади. Так, газета «Аргументы и Факты-Украина» друкується накладом 170 тис. примірників, «Труд-Украина» – 185 тис., «Комсомольская Правда» в Україні – 195 тис., «Известия-Украина» – 528 тис. примірників. Це при тому, що середній наклад таких всеукраїнських видань, як «Молодь України», «Літературна Україна», «Демократична Україна», «Вечірній Київ» коливається у межах 20-40 тис. примірників.

Друга типова форма експансії традиційна: завезення друкованої продукції безпосередньо з Москви. Чого тільки не побачиш у комерційних кіосках і на приватних розкладках у Києві

та обласних центрах – і «Независимую Газету», і «Купеческое Дело», і «Экспресс-газету», і багато інших, що цілодобово продаються на станціях київського метро. І не тільки на станціях метро, а й на численних розкладках та на прилавках приватних кіосків, розташованих у найбільш людних місцях столиці. Українських газет тут практично не буває. На спроби з'ясувати, чому так, відповідь стандартна: не користуються попитом.

Третя форма інформаційного проникнення в Україну – насичення національного книжкового ринку чужомовною продукцією. Московські ідеологічні стратеги точно визначили слабкі місця в царині українського книгодрукування і, користуючись політичною короткозорістю чи свідомою позицією державного чиновництва, буквально заповнили державу різноманітною російськомовною літературою. Больові точки українського суспільного організму визначені чітко. Врахувавши дефіцит української дитячої книжки, українським дітям пропонується в яскравих обкладинках російськомовна продукція. Вигода – подвійна: політична – підтримується тенденція зросійщення на перспективу; фінансова – витягуються останні гривні з майже порожнього гаманця українського обивателя.

Широко представлена література з давнього і недавнього історичного минулого, звісно ж, у московській інтерпретації, книги енциклопедичного змісту з домоведення, садівництва, психології, медицини тощо. Зазвичай, чільне місце посідає те, що найбільше цікавить обивателя та не зміцнілу в ідеологічно-моральному плані молодь: низькопробні детективи, романи жахів, пригоди суперменів, сексуальні сюжети. Якщо додати до цього значний масив порнографічної та еротичної російськомовної періодики на кшталт таких видань, як «Інтим», «Тільки ви», «Супер-ерос», «Он и она» та інших, то стане зрозумілою і нинішня політична пасивність значної частини української молоді, і засилля російської мови на вулицях українських міст.

Четверта форма російської експансії в інформаційний простір України – внутрішня, тобто та, яка має досягти все тієї ж мети деукраїнізації зсередини, заснування і видання української періодики російською мовою. Йдеться не тільки про такі

традиційні-зросійщені регіони, як Донбас, Південь, Схід, але й про інші місцевості України, надто про столицю. Не без умілого сприяння державних чинників чи принаймні при їхній пасивно-споглядальній позиції склався стереотип, що видавати періодику російською мовою в Україні престижно та вигідно. Аналіз мовної ситуації в засобах масової інформації України подано вище, тепер же варто лише підкреслити їхнє змістове насичення. Яка потреба є видавати, наприклад, «Теле-неделю», а не «Телетиждень»; «Анекдоты», а не «Анекдоти»; «Киевские» та інші «ведомости», «Новости», а не «Відомості», «Новини»? Чому загалом потрібний український журнал мод повинен виходити російською мовою? Чому різні рекламні листівки, бізнесову періодику, рекламу в столиці вважається престижним видавати мовою північного сусіда, а не українською державною? Таких запитань можна ставити багато, а от задовільну відповідь на них знайти важко.

Зрештою, п'ята числом та чи не перша за значенням форма російської інформаційної експансії – завоювання українського телефіру. Після витіснення Громадського Російського Телебачення (ГРТ) з Першого національного каналу Українського телебачення, де воно домінувало, не сплачуючи ні копійки, було створено спільну українсько-російську (точніше – російсько-українську) телекомпанію «Інтер», яка не менш успішно робить ту ж справу на третьому державному українському каналі, де телеглядачів у неї, щоправда, менше. Однак справа не тільки і не стільки в «Інтері», скільки в самій системі українського телебачення загалом, яка працює на руку Москви. Сотні приватних телекомпаній, створених не без сприяння російського капіталу в регіонах України, ведуть передачі, як правило, російською мовою. Ні регіональні, ні центральні телекомпанії, які отримали ліцензії на мовлення в українському телефірі, не дотримуються вимоги закону, яка передбачає, що не менше половини телепродукції має бути виготовлено в Україні. Деякі компанії (як, наприклад, київська «ЮТАР») взагалі спеціалізуються на ретрансляції передач Громадського Російського Телебачення.

До протистояння внутрішнього варто віднести тиск на національні ЗМІ усіх гілок державної влади, у контурі якої згадана

специфічна влада відіграє роль зворотнього зв'язку. Суперечність між владою ЗМІ і іншими трьома гілками влади – виконавчою, судовою і навіть законодавчою, відбувається як системне протистояння щодо корінних питань соціально-економічного і політичного розвитку країни. Протистояння виходить назовні негативними наслідками для громадянського суспільства, що стають очевидними навіть для пересічного громадянина України. При цьому тіньова або мафіозна/кланова влада також протистоїть владі ЗМІ, що відстоює демократичні цінності незалежної української держави.

Протистояння владі ЗМІ, а варто вважати владі громадянського суспільства, є логічним продовженням політики моноідеологічно налаштованого корпусу політиків і державних службовців, що не вважають за доцільне розбудову демократичних засад політичної сфери українського суспільства і державно-громадського управління соціальним розвитком.

Як наслідок цього Україна отримала у спадок від тоталітарного режиму не тільки систему засобів масової інформації, породжену і сформовану тоталітаризмом, а й систему принципів і правил у ставленні влади до мас-медіа, рудименти підцензурності і підпорядкованості преси владі (раніше одержавленій партії в особі її керівних структур). І це зрозуміло, бо фактично в усіх гілках влади залишились кадри старої системи. І якщо нині скасовано цензуру, унеможливлений адміністративний тиск на пресу, анахронізмом став гнівний окрик, то це ще не означає, що влада позбулася колишніх компартійних звичок «командування» пресою, використовуючи інші доступні їй засоби. Тому звичайні в демократичних країнах тертя і непорозуміння, які трапляються у взаєминах влади з мас-медіа внаслідок розбіжностей інтересів, в Україні набирають форми гучних скандалів та гострих конфліктів.

Почасти це пояснюється недосконалістю українського законодавства, що регулює взаємини суспільства і преси, та більшою мірою органічно випливає з характеру самої влади, точніше кадрів, які її репрезентують. Навіть экс-президент Леонід Кучма визнавав публічно «значні перекоси в економічній, соціальній, політичній сферах», де він вбачає «коріння корупції, якою вражена значна частина нашого державного апарату».

Звичайно ж, ніхто з корупціонерів не бажає стати об'єктом пильної уваги преси. Тому тільки будь-який засіб масової інформації зачепить хоча б кінчиком пера певний мафіозний клан, відразу відчуває зворотну реакцію, нерідко з боку і за підтримки представників влади, близьких до цього клану.

Насамперед, владі ЗМІ в Україні протистоїть, як не дивно, законодавча гілка влади, яка мала б, навпаки, створити нормальні нормативно-правові засади для її функціонування і захистити національний інформаційний простір. У сучасних українських тлумачних словниках годі шукати поняття «інформаційний простір». Та це не означає, що його в природі не існує, вочевидь, лінгвістика просто не встигає за політикою. Якщо ж виходити із значення латинського слова «інформувати – зображати, складати уявлення про що-небудь», то неважко додуматись, що «інформаційний простір» власне і означає середовище, в якому існує, циркулює, обертається інформація. Це поняття не космічне, хоча атмосфера і космос можуть входити до інформаційного простору; не географічне, хоча територія є його невід'ємною частиною. Це поняття соціально-політичне і вбирає в себе як територіальний, так і космічний фактори, а надто – людський, оскільки суспільна інформація призначається для людини, людина її споживач і без людини вона не має сенсу.

Коли йдеться про інформаційний простір держави, то його межі ототожнюються з її кордонами, охоплюючи національну територію, акваторію та повітряний простір. Саме у цих сферах діють засоби масової інформації, які й покликані інформувати, тобто за словником, повідомляти, зображати, складати про що-небудь уявлення. А от власне, що повідомляють, як зображують, яке уявлення складають – це вже належить до сфери політики і залежить від того, хто є інформатором. Скажімо, українське телерадіо та московське про одну і ту ж подію можуть інформувати по-різному. Нічого дивного в цьому немає: адже перше повинне виражати інтереси української держави, друге – російської, а вони, як правило, дуже часто не збігаються. Дивне полягає в тому, що український інформаційний простір використовує чужоземний інформатор в інтересах своєї держави і нерідко всупереч інтересам України.

Національний інформаційний простір надзвичайно важливе, передусім, політичне поняття, яке у вартісній шкалі практичних цінностей можна поставити на друге місце після державної незалежності. Держава зобов'язана забезпечити використання свого інформаційного поля в своїх національних інтересах. Якщо вона цього не зробить, то її інформаційний простір використовуватимуть інші і, звичайно, не в її інтересах. Звідси випливає дуже важливе поняття інформаційного суверенітету.

Таким чином, через національний телеефір Україну не тільки зросійщують, але й роблять бездуховною, заливаючи потоками низькопробних голівудівських бойовиків, фільмів-жахів, мильних серіалів, насильства, крові, сексу. Національно свідомі українці ставлять питання руба: кому це потрібно, кому це вигідно? І приходять до сумного висновку: тільки не Україні...

Національні ЗМІ суттєво знесилені законодавчою гілкою влади, оскільки вони, власне, передані в приватні руки діячам, що не зацікавлені в розбудові незалежної України.

Не можна сказати, що друкована преса не приділяє уваги тому, що діється в українському телеефірі, – то в одному, то в іншому часописі з'являються публікації на цю тему. Однак чи не найбільшим і не найпопулярнішим критиком цієї делікатної ідеологічної галузі в Україні став «Вечірній Київ». Уже самі заголовки публікацій, присвячених цим питанням, говорять про їхній зміст: «Кому слугує телерадіо, або Як за наші грошки нас же й дурять», «Спроба замаху на УТ, або Телеефір не телеболото, яке можна розбазарювати куликам», «Нашу незалежність у глухий кут не загнати. Навіть якщо цього декому дуже хочеться», «Чия невидима рука так просуває Кулика?», «Президент готовий до прямого телеефіру. Телебачення – ні», «Пролог до «Післямови» та інші. 1998 року увагу читаючої громадськості привернула серія публікацій-роздумів президента Української Телевізійної Спільноти Володимира Цендровського про тогочасний стан телевізійної справи в Україні: «Розпроданий ефір» [229-230] та «Як українці по ефір ходили» [231]. порушені питання мають принципове значення для України, її інформаційного суверенітету, доцільного використання національного інформаційного простору в інтересах українського народу.

Йдеться саме про надзвичайно важливу в ідеологічній сфері систему телебачення, яке практично в усіх європейських країнах є національним: «за власністю (засновництвом), за керівними кадрами, за програмним наповненням, за мовою, і саме для національного телебачення віддаються 100 % каналів ефірного мовлення, більше 50 % каналів кабельного мовлення і майже 90 % всіх рекламних та бюджетних ресурсів, які реалізуються в галузі телерадіомовлення». В Україні, як завжди, все не так, як у людей. За підрахунками В. Цендровського, загальнонаціональні та близькі до них за глядацькою аудиторією мовці мають таке охоплення населення України: УТ-1 – 100 %; «1+1» – 100 %; «Інтер» – 65 %; ГРТ – 85 % з прикордонним прийомом, ефірною й кабельною ретрансляцією; далі йдуть телекомпанії ICTV, СТБ, РТР, НТВ – по 35-40 %; всі вони репрезентують відповідно голландських, німецько-американських, російських, американських, американо-російських, російських і знову ж таки російських власників, які з урахуванням таких компаній, як «1+1», «Інтер», ICTV, СТБ, отримали ліцензійну монополію на 80 % загальнонаціонального частотного ресурсу України [229]. Це й дало В. Цендровському підстави стверджувати: «За два роки сталося так, що сьогодні господарі доларових та нафтогазових вентилів контролюють майже 90 % глядацької аудиторії України саме за ознакою майнових та ліцензійних прав щодо каналів та суб'єктів мовлення» [229]. Висновок із цих роздумів впливає далеко не оптимістичний: «За умов впровадження багатоканальних засобів розповсюдження телесигналу та формування у Верховній Раді України стійкого лобі із співвласників, генеральних директорів, генеральних продюсерів ТРК «Гравіс», СТБ, «Інтер» тощо... та за інформаційної підтримки провідників чужих інтересів, ця ситуація повністю і остаточно вийде з-під контролю нашої держави, суспільства і українства в цілому» [229].

Крім політичних дивідендів, що виражаються в продуманому ідеологічному впливові на населення країни, у чиему інформаційному просторі хазяйнують іноземні компанії, вони мають також чималий фінансовий зиск. У цитованій публікації В. Цендровський називає цифру: 60 % коштів, сплачених за розповсюдження реклами на телерадіомовних каналах України, залишаються у тих суб'єктів мовлення, які діють з-за кор-

дону, а 70 % меншої частини, що залишається, додається їхнім українським філіям на кшталт ТРК «1+1» та «Інтер». За достовірними оцінками, ця сума становить до \$ 100 000 щоденно, а всього українські мовці і телемережі не добирають щонайменше \$ 500 000 на день. І це без врахування численних пільг, пов'язаних з ексклюзивним правом цим ТРК працювати поза законодавчим полем України. Внаслідок чого їх дотують за рахунок вітчизняного платника податків ще на \$ 100 000 на добу [229].

З цих розрахунків стає цілком зрозумілим, чому іноземний капітал, крім політичних мотивів, ніби зубами вчепився в національний інформаційний простір України. А от чому Національна рада з питань телебачення та радіомовлення так наполегливо і послідовно сприяє денационалізації українського телерадіофіру, залишається поки що загадкою, хоча для багатьох це є таємницею полішинеля.

Підступи до розпродажу українського телефіру розпочалися 1995 року, коли був підготовлений за сприяння голови Держтелерадіокомітету З. Кулика проект «Договору про міжнародну кооперацію по організації телемовлення на 1-му телевізійному каналі України (УТ-1) між національною телекомпанією (Савенко) та компанією «Іннова-фільм ГмбХ» з Дюсельдорфа (Фуксман)». Тоді планувалося віддати названій компанії на головному національному каналі УТ-1 20, а згодом 30 годин на тиждень найкращого часу. Різко проти цього задуму виступив «Вечірній Київ», до редакції якого потрапив проект цієї угоди, розпізнавши «дискримінаційний для нас характер проекту» і протестуючи, що «на відкуп чужоземцям віддається те, що має працювати виключно на національні інтереси держави». Публікація дещо охолодила гарячі голови, але не надовго. 1996 року на УТ-1 з'являється телестудія «1+1», і лише втаємничені знають, що за нею стоїть все та ж компанія «Іннова-фільм» і веде позаліцензійне 7-годинне мовлення. На думку В. Цендровського, це завдало державі збитків на \$12 млн., позбавивши ефірного виходу сотні українських фахівців та залишивши без 4-місячної платні 6500 працюючих. На осінь присутність студії «1+1» на УТ-1 була узаконена: Національна рада з питань телебачення та радіомовлення видала їй ліцензію уже

як спільному німецько-американському підприємству, до того ж з порушеннями українського законодавства. Так само з порушеннями було проведене подвійне ліцензування телекомпанії ICTV – це вже спільно з американськими фірмами. І на сьогодні в українському телебаченні склалася така картина: на каналі УТ-1 працює СП «ГРАВІС» (Голландія), на УТ-2 – СП «1+1» (ФРН, США), на УТ-3 – «Інтер» (Росія), на УТ-4 – «ICTV» (США) [229].

На думку вітчизняних фахівців, іноземні телефірми зухвало викачують з України кошти, порушуючи українське законодавство. Так, наприклад, за законом частка телепродукту українського виробництва в таких фірмах має бути не меншою 50 % ліцензійного часу їхнього мовлення, але ні «1+1», ні «Інтер», ні ICTV не дотримуються цієї вимоги, а тому, за підрахунками фахівців, у національне телерадіовиробництво «недовкладається» щонайменше \$ 20 млн., при цьому вказані телекомпанії отримали втричі більше прибутків від рекламної експлуатації українських телеканалів. Окрім того, в українському телепросторі працюють такі відомі компанії, як російські ГРТ, РТР, ТВ-6, НТВ та «Роїват», Радіо-Свобода, «Русское радио», Європа-плюс тощо, які контрабандно надають рекламні послуги на українських каналах мовлення, зокрема й кабельних, на \$ 69 млн. на рік [229].

В. Цендровський показує, хто конкретно домінує у телепросторі країн Східної і Центральної Європи, зокрема в Україні та Росії:

Роланд Лаудер має телерадіокомпанії або канали в Словачії, Словенії, Угорщині, Румунії, Польщі, Німеччині (50 млн. аудиторія).

Володимир Гусинський володіє групою «Мост» та каналами і програмами НТВ, «НТВсвіт кіно», «НТВнаше кіно», «НТВспорт», «НТВмузика» (150 млн. аудиторія Росії, України, Білорусі тощо).

Борис Березовський є найбільш впливовим співвласником відомої компанії ГРТ (250 млн. аудиторія щонайменше в 10 країнах) та контролює компанію «Інтер» (канал УТ-3) (35 млн. аудиторія України).

Вадим Рабінович – реальний розпорядник компанії «1+1» та каналу УТ-2 (50 млн. аудиторія України).

Що це практично дає інформаційним «благодійникам» України, говорять цифри: компанії Рабіновича, Фуксмана та Лаудера отримали 1997 року в Україні 89 млн. чистого прибутку [229].

Телепрограма «Свобода слова» на каналі «Інтер» під час газового протистояння України і Росії наприкінці 2008 – початку 2009 років наочно продемонструвала, кому належить цей канал, і яку політику сповідує її власник Фірташ.

Із наведених фактів стає очевидним:

1. Україна щораз більше витісняється зі свого інформаційного простору, в якому дедалі активніше господарюють чужинці, при цьому грубо порушуючи українське законодавство.

2. Тисячі журналістів та операторів позбуваються робочих місць і змушені застосовувати свій талант і фахові знання не для користі своєї держави, а для збагачення чужоземних грошових мішків.

3. При порожньому державному бюджеті з України викачуються за кордон десятки мільйонів доларів.

4. Через національний інформаційний простір України ведеться робота щодо денаціоналізації, деукраїнізації, зросійщення населення, щодо його обездуховлення через низькопробну, розраховану на ниці інстинкти телепродукцію.

5. Вищі державні чиновники України є співучасниками цього антиукраїнського процесу, оскільки за їх сприяння якраз і розбазарюється інформаційний простір України.

6. Процеси, які відбуваються в інформаційному полі України, загрожують її інформаційному суверенітету, а отже, безпеці держави і самому її існуванню.

На тлі протистояння законодавчої гілки влади і влади ЗМІ значно загострилася боротьба за контроль над незалежною думкою, що завжди пов'язують з діяльністю національного журналістського корпусу, з боку представників державної влади. Найчастіше, щоб притиснути пресу, використовують такі служби, як податкова адміністрація, санітарно-епідемічна служба та пожежна інспекція. Як тільки-но в газеті з'являється неприємна для влади публікація, на другий-третій день варто

чекати перевірки з боку якоїсь із цих служб, або й кілька перевірок водночас. І якщо виявляються якісь порушення, відразу накладаються штрафні санкції за максимальними ставками.

На жаль, це далеко не єдиний і далеко не найефективніший спосіб економічно розорити опальне видання, це дрібна помета, покликана дещо «полоскотати нерви» журналістам. Серйозний же економічний тиск здійснюється кваліфіковано, під прапором дотримання законності, за всіма правилами боротьби не на життя, а на смерть. Найчастіше до цього підключають арбітражні суди. При цьому нерідко сама виконавча влада не фігурує. Приміром, яка-небудь комерційна структура за якусь неточність, допущену в публікації, виставляє непомірні фінансові вимоги до друкованого видання. Те їх відхиляє. Тоді комерційна структура звертається до арбітражного суду, і той довершує справу: ухвалює рішення задовольнити претензії. Оскільки такої суми редакція не має, блокуються рахунки, опломбовуються приміщення, описується майно, видання припиняє своє існування.

У час, коли внаслідок масового безгрошів'я та зубожіння українського населення люди не мають змоги передплачувати улюблені газети і журнали, їхні наклади через це різко зменшились, неймовірно зростає значення телебачення і радіо та їхній вплив на громадську думку, оскільки телеприймачі є в більшості сімей, а квартири всуціль радіофіковані ще в радянські часи. Тому влада робить усе можливе, щоб тримати електронні засоби масової інформації у твердій руці. Тому справді немає інших мас-медіа в Україні, де б була встановлена жорсткіша негласна політична цензура, ніж у структурах державних теле- та радіокомпаніях.

У колективах державних електронних засобів масової інформації, надто в державній телекомпанії, у зв'язку з цим панує гнітюча психологічна атмосфера, здібні, думаючі кадри журналістів витісняються під різними приводами, шукають свого щастя в різних комерційних інформаційних структурах. Так, змушені були шукати іншої роботи відомі тележурналісти Микола Орловський, Микола Княжицький, Микола Канішевський, Наталка Григорук, Василь Яцура, Володимир Нечипорук, Сергій Сотниченко, Юрій Шкарлат та інші. Майже всі вони знай-

шли своє місце у комерційних телередакціях і видавали оригінальні цікаві передачі. А от державне телебачення від цього втратило, стала гіршою якість телепередач, оскільки живі нестандартні думки і відеозображення замінялися сірими, невідразними, трафаретними сюжетами.

Керівництво Держтелерадіо при кожній нагоді заперечувало факти політичного цензурування телерадіопередач. Інші державні засоби масової інформації за правилами кланової солідарності намагалися підтримувати ці спростування. «Голос України» пером свого кореспондента гостру критику існування політичної цензури в незалежних демократичних газетах назвав «галасливою кампанією», різко і несправедливо нападаючи на «Вечірній Київ», «Независимость», «Ліберальну Газету». Однак все незабаром з'ясувалося, і подальші події показали, чого варті такі «захисники».

У 1994 році керівництво державного телебачення з цензурних міркувань зняло з ефіру популярну молодіжну програму «Гарт». Головний редактор молодіжних програм тодішньої державної телерадіомовної компанії Віктор Павлюк звернувся до суду і диво-дивне! Навіть нинішній український суд змушений був офіційно визнати (це перше таке визнання) існування політичної цензури на українському державному телебаченні. З цього приводу керівники Християнсько-демократичної партії України влаштували спеціальну прес-конференцію. «Вечірній Київ» опублікував звіт про цю подію під заголовком «Наш біль і ганьба – політична цензура на Держтелерадіо», в якому наголошувалось на необхідності «ліквідувати давно знану, але лише зараз «схоплену за руку» цензуру в засобах масової інформації, передусім електронних...».

На жаль, незважаючи на викриття, підкріплене судовим рішенням, на державному телерадіо все залишилося так, як було. Змінювалась влада, змінювалось керівництво Держтелерадіо, проводилось кілька реорганізацій системи із зміною назви, тільки політичне цензурування залишалось беззмінним: влада, хоч би якою вона була в персоналіях, не хотіла втрачати контроль над найвпливовішими електронними засобами інформації.

Тому й атмосфера у цих структурах залишалась такою ж гнітючою, як і раніше. Це й призвело до ще однієї людської

трагедії: покінчила життя самогубством, викинувшись з балкона свого помешкання, ведуча програми «Свічадо» Людмила Бондарчук. Газета «День» сприйняла це, як серйозний сигнал тривоги, так і назвавши кореспонденцію про це – «Смерть журналістки як сигнал SOS». З огляду на цей трагічний випадок, у ній наводяться промовисті свідчення про атмосферу на державному телебаченні із уст його колишніх і теперішніх працівників: «За нинішньої реорганізації УТ його колектив дедалі більше витісняють на задвірки ефіру. Так, у нас у всіх жахливий стан. Бо так більше жити неможливо. Приниження вбиває людину. Наше ТБ стало м'ясорубкою, котра нас перемолола».

Багато журналістів – і не тільки журналістів – змушені констатувати: хоч Україна й вирвалася із лабет комуністичної однопартійності, вона, на жаль, не має справді вільної, справді незалежної преси за світовими демократичними мірками. Хоч ніде у світі немає абсолютно незалежної преси (вона залежить від власника-видавця, рекламодавця, редактора, зрештою, від читачів), але в демократичних країнах так відрегульовані взаємини між суспільством і пресою, щоб якомога зменшити цю залежність.

В Україні преса не стала незалежною хоча б тому, що понад 25 % її є державною і фінансується владою. Інші ж просто підкуповуються тією ж владою чи грошовими мішками.

Чи знає про таку ситуацію влада? Звичайно, знає і не приховує цього. Голова Комісії Верховної Ради (13-го скликання) із законодавчого забезпечення свободи слова та засобів масової інформації Віктор Понеділко, так би мовити, у прямому розумінні тодішній законодавець моди в інформаційній галузі, з комуністичним цинізмом і прямолінійністю заявив: «Тільки сите суспільство може собі дозволити «независимую» пресу».

Не менш відвертим був і Голова Верховної Ради України Олександр Мороз, який свого часу визнав у парламентській газеті, що гарантоване Конституцією право на свободу думки і слова лише продеклароване, але не реалізоване. «Адже не секрет, що дехто пише так, як йому сказано, а вірніше, заплачено», – визнавав О. Мороз і правильно ставив діагноз цьому прикрому явищу: адміністративна та економічна залежність

преси не дозволяє громадянам повністю скористатися своїм конституційним правом на свободу думки і слова.

Отже, взаємини мас-медіа і влади (в особі всіх її гілок) в Україні є далеко не беззмарними. Конфлікти то затухають, то спалахують з новою силою. Влада, пронизана метастазами комуністичного тоталітаризму, не може командувати засобами масової інформації по-старому, але й не хоче відмовитися від командування зовсім. Тому вона пристосувалася до нових умов і знаходить такі важелі впливу на пресу, які б дозволяли тримати її в руках, і в той же час робити благопристойний вигляд, ніби вона є великим прихильником демократії; інакше кажучи, продовжує душили пресу в рамках закону.

На протистояння владі ЗМІ політичними опонентами і керівниками держави активно спрямовується судова гілка влади, передусім, прокуратура і суди. Тут варто зауважити, що Україна отримала у спадок від тоталітарного режиму не тільки колишні закони, а й саму законодавчу систему та її кадри. Старі закони замінюються новими швидше, ніж кадри, які треба виховувати і навчати роками. Тому в тих самих прокурорських кабінетах залишилися ті самі люди, себто кадри, підготовлені минулою системою: зі старими звичками, схильностями, з рецидивами того самого сумнозвісного телефонного права, коли долю людини вирішував не закон, а телефонна вказівка зверху.

У незалежній Україні, як і в радянській, влада для залякування і шантажу опонентів продовжувала за традицією використовувати прокурорські органи, вони, як і колись, мають право наглядати за дотриманням законодавства. Першою газетою, яка потрапила в поле зору прокуратури, була газета «Вечірній Київ».

Випад проти «Вечірнього Києва» не був поодиноким фактом. Майже водночас було порушено кримінальну справу за образу честі й гідності Президента України Леоніда Кравчука за фактом публікацій у газеті «Независимость». Така синхронність свідчить про те, що у верхах було вирішено провчити пресу, яка дозволяє собі критикувати главу держави.

Редакція, незважаючи на візити слідчих із міської прокуратури (їй було передано справу для подальшого провадження), вилучення оригіналів листів, виклики працівників редакції до слідчих кабінетів, вирішила скористатися єдиною реальною, їй

доступною і вже не раз випробуваною зброєю – гласністю. На сторінках газети розгорнулася дискусія з цього приводу. Друкувалися повідомлення про хід розслідування, листи читачів, коментарі юристів, які переконливо доводили, що кримінальна справа шита білими нитками, бо насправді є спробою політичної розправи над незалежною газетою, що закон порушила не редакція, опублікувавши думку читачки, і не читачка, скориставшись своїм правом на свободу слова, а прокуратура, здійснюючи тиск на газету і її авторів, порушує законодавство України.

Цей прецедент, створений Генпрокуратурою, набув міжнародного резонансу. Із заявою про порушення прав людини та свободи слова виступили українські та зарубіжні (акредитовані в Україні) журналісти. Листа на ім'я Президента Л. Кравчука надіслала Комісія з прав людини Світового Конгресу Вільних Українців за підписами Христини Ісаїв та Андрія Вітера.

Справа таки луснула, як мильна булька, її довелося офіційно припинити за відсутністю складу злочину. І не тільки через тиск з боку громадськості, а передусім тому, що жодного криміналу накопати не вдалося, а копати міській прокуратурі доводилося ніби під збільшувальним склом громадської уваги, оскільки провадження справи широко висвітлювалося у «Вечірньому Києві» та в інших виданнях.

Наведені факти характерні тим, що, по-перше, влада для «розборок» з приводу політичних позицій, оцінок, симпатій чи антипатій, висловлених у пресі, які не збігаються з офіційною точкою зору, широко використовувала органи прокуратури.

По-друге, органи прокуратури, які за призначенням мають стежити, щоб не порушувались закони, самі йшли на їхнє порушення, догоджаючи можновладцям.

По-третє, цим утискувалася свобода слова в Україні та порушувались права людини, зокрема, право вільно висловити свою думку та право на інформацію.

По-четверте, на боротьбу з вільною пресою, у діях якої не було жодного криміналу, відверталися значні сили фахівців-правоохоронців, яких так не вистачало в боротьбі з організованою злочинністю, корупцією та мафією.

По-п'яте, такими діями завдавалася значна шкода суспільній моралі, поширювався правовий нігілізм і сваволя, підживлялась у людей віра в правову справедливість і правовий захист.

По-шосте, окремі видання, у яких забракло послідовності і мужності у відстоюванні демократичних принципів, мусли змінювати напрямок своїх видань, виявляти обережність у наведенні критичних фактів та в їх оцінках, внаслідок чого споживачі отримували неповну, а то й спотворену інформацію.

Парадоксальність взаємин засобів масової інформації з судовою системою, себто влади четвертої з владою третьою, полягає в тому, що вони настільки ж не вивчені, наскільки й актуальні. У будь-якому суспільстві форма співіснування преси і судової влади є досить специфічною і, м'яко кажучи, напруженою. Адже і преса, і суди перебувають на вістрі суспільних пристрастей і нерідко зустрічаються на одних і тих же полях бою. Попри взаємну залежність, вони мають також протилежні підходи до суспільних явищ: преса оцінює ці явища з позиції інтересів громадськості, суди – з погляду законодавства, і обидва боки переконані, що все це – на користь суспільству. Ці погляди не завжди погоджені і не завжди збігаються в основному, не кажучи вже про деталі. Тут і пролягає водорозділ між четвертою владою, владою громадської думки, і третьою, себто судовою гілкою державної влади. У демократичних суспільствах вживають заходів до гармонізації цих взаємин.

В Україні напруженість у взаєминах між пресою і судовою системою виявляється набагато оголеніше і різкіше. Йдеться не стільки про проблеми висвітлення роботи судів, скільки про використання судової влади для переслідування преси.

Однак, якщо абстрагуватися від кримінального боку в стосунках преси і судів, хоч це й дуже цікава і невивчена тема, то варто зосередитись на найтипівіших цивільних справах, які здебільшого стосуються так званого захисту честі, гідності та ділової репутації особи. Назвемо лише кілька фактів із цієї сфери, і стане зрозумілим, що взаємини преси і судів є далеко небезхмарними.

По-перше, різко збільшилася кількість позовів на захист честі й гідності («Вечірній Київ», наприклад, 1995 року водночас був відповідачем у 9 судових процесах за такими позовами).

По-друге, як правило, відстоюють свої честь і гідність чиновні люди, посадові особи різних рівнів (із 9 судів «Вечірки» два процеси були за позовами комерційних структур, одна з яких явно мафіозна, один процес від громадянина, а шість за позовами чиновників, що належать до міністерств оборони, зовнішньоекономічних зв'язків, культури і мистецтв).

По-третє, зазвичай, у цих процесах програє преса (Зінаїда Антошина, голова Шевченківського районного суду, в якому розглядаються справи «Вечірнього Києва», із самовпевненою пихою заявила кореспондентові радіо «Свобода» Вікторові Березанцю, що в очолюваному нею суді жодна газета не виграла жодного позову про захист честі і гідності).

По-четверте, за відсутністю можливості розправитися з незручною пресою адміністративним чи іншим схожим шляхом (хоч цього набула українська демократія) використовують для розправи судову владу (працівники «Вечірнього Києва» вважають, що практично всі судові позови проти газети були скоординовані; загальна сума позовних вимог сягала \$ 1,5 млн., або близько 3 млн. гривень, – за мірками того часу, сума дуже поважна).

Названих фактів досить, щоб переконатися в колізійних відносинах преси і судової системи. Вони пояснюються такими факторами:

1. Перебуванням суспільства тривалий час у тоталітарному режимі і відсутністю демократичних традицій.
2. Підвищеною криміногенною обстановкою, характерною для посттоталітарних країн.
3. Недосконалим законодавством, яке регулює відносини преси із суспільством.
4. Прогнилістю і корумпованістю самої судової системи, існуванням і досі сумновідомого «телефонного права».

Вплив рудиментів тоталітаризму на судову систему ніхто не заперечує; про них уже йшлося вище, вони мають об'єктивні корені. Після компартійної імперії залишилась незмінною вся судово-правова система, побудована на комуністичних постулатах з єдиною метою – захищати панівний режим. Перейшла у спадок вся законодавча база, підпорядкована тим же завданням. На всій вертикалі так званих правозахисних органів зали-

шилось колишнє кадрове забезпечення – люди, виховані комуністичним режимом, вивчені на комуністичних наукових догмах, з прищепленою комуністичною етикою, яка моральним вважала все те, що корисне для побудови «світлого майбутнього», виправдовуючи свого часу найстрашніші злочини сталінізму проти людяності. Замінити старі кадри новими відразу неможливо, тим більше, що й вища школа, яка готувала фахівців, перейшла в незалежну Україну з колишнім багажем: заскоружлими науковими догмами, навчальними програмами, спрямованими на підготовку кадрів відповідної якості, зі старими підручниками.

Та найсуттєвіше, певно, те, що судово-правові кадри зберегли свою психологію, послідовно прищеплюванні їм звички переслідувати і судити не за законами, а за вказівками партійних комітетів, прислухатися до телефонних дзвінків «згори», догоджати тим, хто посідає місце бодай щаблем вище на владній драбині. А оскільки на тих же щаблях залишилися ті ж самі люди, під синьо-жовтими прапорами, але з тією ж компартійною психологією, то правникам і зовсім не було потреби пристосовуватись до нових умов, все залишилося так, як було.

Так криміналізація охопила всі сфери життя, всі верстви суспільства. Хвиля злочинності, зокрема й організованої, захлестнула Україну. Те, що наші владні структури, зокрема й правоохоронні, наскрізь корумповані, також ні в кого не викликає сумніву. Те, що без хабара не варто потикатися до значної частини столоначальників, знають уже не тільки в Україні, а й за її межами. Те, що з корупцією та організованою злочинністю в Україні організовано борються різні силові структури та спеціальні комітети і комісії, також загальновідоме. Як і те, що наслідки цієї боротьби – мізерні. Принаймні зовсім не чути переможних реляцій про те, де і яку мафіозну групу викрито, якого високого корупціонера посаджено на лаву підсудних, хто з мафіози вже за ґратами.

Нерідко проти преси використовується недосконалість українського законодавства. Загалом в Україні напрацьована досить велика законодавча база, за допомогою якої регулюються відносини преси і суспільства. Це Закони «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в

Україні», «Про телебачення та радіомовлення», «Про авторське право та суміжні права», «Про державну таємницю», «Про інформаційні агентства». Відповідні доповнення внесені і до «Кримінального кодексу» та інших законодавчих актів. Однак така значна кількість законів аж ніяк не гарантує від беззаконня. Річ у тім, що недосконаліми є самі закони, а отже, у них чимало неточностей, суперечностей, які перетворюють закон на дишло – куди повернули, туди й вийшло.

Взяти хоча б Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» – якраз ту його норму, яка стосується наймасовіших позовів на захист честі і гідності. Сама ця норма як така, безумовно, прогресивна і потрібна, оскільки зобов'язує пресу подавати правдиву інформацію, не допускати образи особи, передбачає компенсацію завданої їй майнової і моральної шкоди. Але ж, по-перше, самі норми закону так сформульовані, що давали можливість будь-якій посадовій особі будь-яку критику в пресі на адресу свого відомства чи свою особисто тлумачити як образу честі, гідності та ділової репутації. І суди приймали такі позови механічно, навіть не розібравшись у мотивації вимог, ігноруючи можливість досудового розгляду конфлікту.

По-друге, у ст. 42 не чітко сформульовані випадки звільнення преси від відповідальності. Скажімо, якщо оприлюднені відомості «є дослівним відтворенням офіційних виступів посадових осіб державних органів, організацій і об'єднань громадян», то преса не має нести відповідальності за достовірність оприлюдненої інформації. А от коли саме ці виступи є офіційними, а коли ні? Якщо вказані особи виступають на форумах своїх органів чи організацій, зрозуміло, а коли вони виступають, скажімо, на стихійному мітингу чи перед групою пікетуючих шахтарів? Чи вважається дослівним відтворенням аудіозапис офіційного виступу? А як бути, коли в пресі відтворюється не офіційний виступ посадової особи чи громадського діяча, а офіційний документ, ним підписаний? У законі про це немає жодного слова.

По-третє, і це чи не найважливіше, розмір державного мита, яке має заплатити позивач, стимулював, навіть провокував до позовів на захист честі і гідності. Адже розмір мита не залежав

від суми позовних вимог і був величиною сталою. Оцініть позивач свої честь і гідність у 100 гривень чи у сто мільйонів, а мито заплатить в кожному випадку 17 гривень. Більше того, суд, як правило, не вимагає вмотивувати хоча б, якщо не довести, що сума компенсації має бути саме такою, як визначив позивач. Якби мито платилося як процентна частка від загальної суми позову (наприклад, 10% чи 15%), то і суми вимог були б скромнішими, і самих позовів стало б менше. А так позивач, та ще коли він державний чиновник високого рангу, нічим практично не ризикує, і 17 гривень для нього нічого не важать.

По-четверте, навіть формулювання самих норм щодо виплати компенсацій будувалося дискримінаційно щодо преси. Наприклад, ст. 440-1 «Цивільного кодексу» передбачала відшкодування моральної шкоди незалежно від відшкодування майнової шкоди, і що вона не може бути меншою п'яти мінімальних розмірів заробітної плати. Виникають закономірні запитання: 1) чому розмір відшкодування моральної шкоди не повинен бути меншим, ніж 5 мінімальних зарплат; 2) якщо вже обмежується нижня планка розміру відшкодувань, то чому не обмежується верхня. Адже ж якщо передбачено, що компенсація не може бути меншою за розмір 5 мінімальних зарплат, то логічно було б передбачити, що вона не повинна перевищувати 50, 100, 200 чи, наприклад, 200 000 мінімальних зарплат?

Таких норм у законодавстві можна назвати безліч. Вони дозволяють суддям у рамках закону маніпулювати ним на власний розсуд і виносити заздалегідь запрограмовані чи замовлені рішення.

Однак відсутність чітких дефініцій і норм створює таку атмосферу невизначеності, яка дає можливість нечесним суддям вести процеси так, як їм самим забагнеться. Тому в Україні вже особливо й не дивуються, коли дізнаються, що черговий високий чиновник подався до суду захищати свої честь і гідність і виграв у газети велику суму.

З огляду на дискримінаційні для преси норми відповідних законів, процеси щодо захисту честі і гідності надто високих чиновників стали додатковим, доступним та ефективним засобом (нібито в рамках законодавства, а фактично, прикриваючись ним) легальної боротьби з пресою, «яка заривається»,

тобто сміє критично оцінювати події і людей та доносити ці оцінки до загалу.

Все це є нічим іншим, як закамуфльованим за допомогою судової влади тиском режиму на пресу, що значно обмежує в Україні права людини і свободу слова. З викладеного вище можна зробити наступні висновки:

1. Колізійні ситуації і досить гострі конфлікти між судовою владою і пресою в Україні існують реально і мають тенденцію до посилення. Як правило, вони вирішуються не на користь преси.

2. Недосконале українське законодавство, яке регулює відносини преси і суспільства, дає змогу владним структурам тиснути на пресу, обмежувати гласність, наступати на свободу слова. Потрібен серйозний перегляд всієї законодавчої бази з метою довести її до рівня демократичних громадянських суспільств.

3. У криміногенному суспільстві правоохоронні органи і суди не хочуть або не можуть створити безпечні умови для роботи журналістів, яким постійно доводиться перебувати у стресовому стані і ризикувати не тільки здоров'ям, але й життям.

4. Судова система в Україні цілком залежна від владних та мафіозних кланів. Кадрово вона залишилася тією ж, що була за комуністичного режиму. У суспільстві абсолютно підірвана довіра до судів. Вся судова система потребує глибокої і рішучої реформації.

Неординарна ситуація, що склалася, щораз більше непокоїть не тільки спільноту в Україні та поза її межами, а й світову громадськість. Це видно, зокрема, з посиленого інтересу різних зарубіжних незалежних демократичних інституцій до стану мас-медіа в Україні та їхніх конфліктів з владою загалом і з судовою зокрема. Так, про це йшлося на семінарі «Права журналістів і законодавство щодо засобів масової інформації в Україні», проведеного під егідою Міжнародної Федерації Журналістів, СЖУ та при підтримці Ради Європи в Києві 14 квітня 1997 р. А через рік, навесні 1998-го, було проведено за участю американського консорціуму в Україні «Верховенство права» та «Фрідом Хауз» (США) ще один семінар «Взаємини судів і преси: пошук оптимуму».

Така увага до проблеми свідчить про те, що нею переймаються і в інших країнах, що Україна через крайню загостреність взаємин мас-медіа з владою стала своєрідним полігоном для пошуку оптимізації цих взаємин в широкому, міжнародному плані.

В Україні дуже легко можна було б забезпечити судову справедливість щодо засобів масової інформації, внівши відповідні, підказані життям поправки і доповнення до чинних законодавчих актів, що зовсім не означає звільнення преси від відповідальності за зловживання свободою слова. Але, передусім, вартобуло б позивачів – державних службовців урівняти в правах і можливостях з рядовими громадянами: подаєш позов проти засобу масової інформації на захист своїх честі й гідності, маєш на час судового процесу залишити свою посаду і виступати як звичайний громадянин.

По-друге, поставити все з голови на ноги: не тільки доводити в суді неправдивість тверджень засобу масової інформації, а й не вимагати від цього засобу доводити їх достовірність: якщо інформація оприлюднена, то це означає, що редакція впевнена в її правдивості, а протилежне має доводити той, хто ставить під сумнів правдивість інформації.

По-третє, слід вимагати від позивача цілком конкретного обґрунтування компенсації завданої моральної шкоди, без такого обґрунтування суди не повинні приймати позови.

По-четверте, позивач має заплатити державне мито, як за майновий позов у відсотковому відношенні до загальної суми позову; якщо рішення буде винесене на користь позивача, митний збір йому мусить компенсувати відповідач.

Реалізація в законодавчій базі тільки цих пропозицій дала б змогу засобам масової інформації працювати вільно, виконувати свою функціональну роль «сторожового пса демократії», а журналістам позбутися синдрому самоцензурування, щоб не потрапити на лаву підсудних.

Така гостра боротьба усіх гілок влади проти влади ЗМІ привела до декількох пагубних для України наслідків: по-перше, терору проти журналістів і фізичного знищення найбільш талановитих і патріотично налаштованих особистостей; по-друге, значного зниження темпів соціального розвитку і зниження де-

мократичних засад розбудови незалежної української держави, що особливо проявляється наразі під час політичної і економічної кризи; по-третє, поставила ребром питання про національну безпеку України. Розглянемо ці питання більш детально.

В усьому світі журналісти постійно перебувають в атмосфері підвищеного ризику. Сама специфіка їхньої праці вимагає особистої, як правило, присутності в екстремальних ситуаціях при землетрусах і пожежах, розгортанні бойових дій під час воєнних конфліктів, у місцях стихійних лих та виявів соціальної напруги, під час страйків, демонстрацій, актів протесту тощо. Все це призводить до того, що, за даними ЮНЕСКО, за тривалістю життя журналісти посідають місце відразу після шахтарів.

Українські журналісти перебувають у ще гірших умовах. Усе сказане стосується і їх, але, крім того, їхнє становище ускладнюється ще й високим рівнем криміналізації українського суспільства. Оскільки висвітлювати доводиться різні сторони дійсності, то, усвідомлено чи нехіть, зачіпаються кримінальні авторитети. До того ж різні мафіозні клани, воюючи між собою, у цій війні нерідко намагаються використати й ЗМІ, де крайніми, як правило, виявляються журналісти. Залякування фізичною розправою, побиття працівників пера і камери, кілерство (наймане убивство) – все це стало сумними прикметами існування українських журналістів. А оскільки владні структури глибоко просякнуті корупцією, лобіюванням інтересів злочинних кланів, то справа ще більше погіршується, бо невідомо звідки – із владних коридорів чи злочинного підпілля – буде завдано наступного удару по журналістах.

За офіційними даними Міністерства внутрішніх справ України, оприлюдненими в пресі, тільки за перші п'ять років існування незалежної держави проти журналістів було вчинено 73 злочини. Найбільш відомі справи про вбивство Георгія Гонгадзе і Ігоря Александрова стали символом протистояння журналістського корпусу, як носія морально чистої влади громадянського суспільства і криміналізованого ешелону вищої державної влади, суду і прокуратури. Тут будь-який коментар – зайвий.

Але є підстави вважати, що офіційна статистика не зовсім відповідає дійсності: дуже багато випадків нападів і побиття журналістів не зафіксовані правоохоронними органами тому,

що з міркувань безпеки, зі страху та інших причин журналісти воліли не звертатися до міліції.

На жаль, смерті журналістів за незвичайних і нез'ясованих обставин, як і практично однакова реакція на них правоохоронних органів, стали типовим явищем в Україні. Спілка журналістів України присвятила цій проблемі спеціальний випуск свого професійного часопису «Журналіст України». Зібрані під однією обкладинкою факти справляють гнітюче враження.

Миرون Ляхович – редактор профспілкової газети «Життя і праця» – загинув за нез'ясованих обставин на 36-му році життя. Юрій Османов – редактор газети «Арекет» і один з лідерів кримських татар – убитий невідомими в листопаді 1993 р.: офіційна версія – з метою пограбування (знято годинника, вочевидь, уже з мертвого), однак у сумці вбитого залишилося все на місці, крім чорного блокнота із записами. Андрій Лазебников – начальник прес-центру Чорноморського флоту – застрелений на порозі власної квартири в грудні 1993 р. Сергій Шепелєв – редактор газети «Вечірня Вінниця», яка багато писала про махінації місцевих князьків-торгашів, – згорів у квартирі при загадкових обставинах. Микола Бакланов – репортер «Правди України», а в останні роки – кореспондент «Известий» – помер 1993 р. при діагнозі «закрита черепно-мозкова травма, перелом основи черепа»; порушена кримінальна справа припинена без результату. Володимир Іванов – редактор газети «Слава Севастополя» – убитий кілерами навесні 1995 р.; убивців не знайдено. Віктор Фрейліх – журналіст і науковець з Чернівців – помер 1995 р. при загадкових обставинах (швидкоплинна хвороба до цього цілком здорової людини); розпочата кримінальна справа припинена за відсутністю «складу злочину». Юрія Джеджулу – журналіста, науковця, письменника, який співпрацював з різними газетами, знайшли мертвим у власній квартирі; слідство результатів не дало. Ігор Кузик – відповідальний секретар газети Прикарпатського військового округу «Армія України» – вийшов з редакції і не повернувся; тіло знайдене через кілька місяців; убивців не виявлено. Ігор Грушецький – працівник черкаської молодіжної газети, автор гострих викривальних статей – тіло з черепно-мозковою травмою знайдене неподалік помешкання журналіста. Олександр

Мотренко – ведучий передачі «Суботній експрес» (Крим) – забитий двома невідомими, один з яких у міліцейській формі, дорогою на роботу. Анатолій Танадайчук – співробітник вінницької газети «Панорама», мав гостре безкомпромісне перо, відомий викривальними статтями – несподівано увечері потрапив до лікарні, а вранці помер, хоч до цього на здоров'я не скаржився; діагноз – серцева недостатність. Володимир Бехтер – редактор радіо Одеського держтелерадіооб'єднання – помер у лікарні в лютому 1997 р. від тяжкої травми голови. Петра Шевченка – кореспондента газети «Киевские Ведомости», автора викривальних публікацій про діяльність луганських спецслужб – знайшли в Києві повішеним; офіційна версія – самогубство, у що не вірять його колеги.

Різні журналісти, різні регіони, різні форми загибелі. Не в усіх випадках можна побачити політичні мотиви. Але в усіх є певна типологічна схожість: а) як правило, жертвами ставали непересічні, гострі журналісти; б) так чи інакше їхня смерть була пов'язана з їхньою професійною діяльністю; в) практично в усіх випадках порушувалась кримінальна справа «за фактом» і практично кожна з них закінчувалась нічим; г) при розслідуванні всіляко уникали називати політичні мотиви загадкових смертей: арсенал формулювань причин обмежений – якщо без слідів насильства, то хвороба (як правило) серця; якщо є явні травми, то «з метою пограбування»; якщо пов'язано з пожежею, то виключно «нешасний випадок»; якщо не було явних слідів насильства, то самогубство.

Однак спробуймо, наскільки це можливо, абстрагуватися від суто політики. Тобто не будемо надавати значення світоглядним поглядам убитих журналістів, хоча статистика свідчить, що потерпілими, як правило, стають люди, які відстоюють демократично-патріотичні, національно-українські інтереси. Та й, виходячи з позиції загальнолюдських цінностей, не має великого значення, до якого політичного спектра належав потерпілий журналіст – лівого, правого чи центристського, інтернаціонально-космополітичного чи національно-патріотичного. Значення має те, що людина потерпіла чи полягла за свої політичні погляди.

Нині діюча влада практично так нічого і не зробила для журналістів ні в плані соціального, ні в плані правового захисту.

Вона або не може, або не хоче цього зробити. У кожному разі це є ненормальним для нормального суспільства. Або ж «нормальним» для суспільства ненормального. У Туреччині, за повідомленнями преси, у поліційних органах створені спеціальні підрозділи для захисту журналістів. На жаль, відсутня інформація, чи дало це позитивні наслідки, але сам факт промовистий і засвідчує бодай бажання боронити журналістів.

В Україні журналісти постійно відчувають загрозу здоров'ю і життю. Найчастіше під шантаж і фізичну розправу підпадають, передусім, пера гострі і безкомпромісні – фактів, хоч відбавляй. Так, був жорстоко побитий відомий тележурналіст популярної передачі «Післямова» (не раз знімалася з ефіру і закривалася через гостроту) Володимир Скачко. Біля дверей власної квартири здійснено напад на головного редактора «Сільських Вістей» Івана Сподаренка. Зазнав фізичної наруги політичний оглядач української редакції радіо «Свобода» Віктор Березанець. Був побитий головний редактор незалежної газети «Черниговський Полдень» Костянтин Сердюк. Отримала погрозу про вбивство одеська тележурналістка Людмила Добровольська. Перелік можна продовжувати. Преса час від часу повертається до цієї проблеми, намагаючись привернути до неї таку увагу влади.

Отже, висновки з викладених фактів можуть бути однозначні:

1) існуючий режим неспроможний забезпечити такі стандарти існування громадян, які б відповідали рівню справді демократичного суспільства;

2) влада виявляє власну слабкість, жодного кроку не зробивши в напрямку забезпечення прав, передусім права на життя людям чи не найризикованішої у світі, а, тим паче, у нинішній криміналізованій Україні, професії журналіста;

3) враховуючи корумпованість владних структур, простежується спільність інтересів виконавчої влади та організованої злочинності щодо утисків свободи слова і гласності через залякування і фізичну розправу з журналістами, носіями гласності;

4) у внутривладній та внутрімафіозній боротьбі часто використовується преса, і саме журналісти стають першими жертвами цієї боротьби.

Звернемо увагу на другий негативний наслідок боротьби усіх гілок влади проти влади ЗМІ. Його наглядно демонструє стан взаємовідносин між різними керівними інституціями на тлі сучасної світової фінансово-економічної кризи. Україна не має консолідованої політичної сили, що повинна сформулювати ефективну програму виходу нації з кризи, консолідувати навколо неї усі патріотично налаштовані політичні сили і організувати узгоджену взаємодію усіх секторів національної економіки.

Досі Україна не має чіткої, продуманої, розробленої в деталях державної ідеології. Навіть у Конституції записано, що держава не підтримує жодної ідеології. Це велика помилка, якщо не добре продумана лінія. Кожна держава має свою державну ідеологію. Навіть коли кажуть, що її немає, слід вбачати в цьому наявність саме такої ідеології. Без неї зникає осмисленість державності загалом. Що ми будуємо? Навіщо? Якими засобами? Яка наша стратегічна мета? Як позбутись рудиментів тоталітаризму? Як виховати патріота? Як відновити національну гідність? На ці запитання влада не дає відповіді. Визнати, що тільки незалежна демократична національна Українська держава здатна забезпечити щасливе заможне життя всього суспільства, влада не хоче. Сказати прямо, що будується щось антиукраїнське, територіально аморфне, з прозорими кордонами і суржилом замість державної мови, влада не наважується.

А коли немає власної державної ідеології, нав'язується чужа. Хитро, винахідливо, підступно. У цьому нав'язуванні знову ж легко простежити чіткі стратегічні розробки.

По-перше, ставка робиться на денационалізацію України. Під нібито демократичними гаслами забезпечення прав людини зігноровано права нації, зокрема, право будувати національну державу, бути господарем у власному домі. Пущено в обіг лукаву формулу «корінні народи України», за якою навіть недавні мігранти вважаються корінними жителями на українській землі. Вміло розігрується карта турботи про нацменшини, коли в нацменшину поступово перетворюється титульна нація. Дедалі помітніше підкидається в суспільну свідомість думка захисту від українізації російськомовного населення, хоч ніхто не може назвати жодного факту утисків цього російськомовно-

го. Запущено в політичний обіг поняття політичної нації: доки ще етнічна нація не ввібралася в силу, її намагаються розмити, замінити на Інтернаціонал у національній обгортці. Всупереч указу першого Президента Кравчука зберігається символіка більшовицького інтернаціонального тоталітаризму в назвах населених пунктів, вулиць, монументалістиці.

По-друге, послідовно проводиться політика деукраїнізації, що особливо наочно видно в надуманій мовній проблемі. Норма Конституції, що в Україні державною мовою є українська, у реальне життя не втілюється. Складені про людське око так звані заходи щодо виконання статті 10 Конституції – пустий звук. У коридорах влади, прокуратурах, судах – повсюди панівною є російська мова. Вищі державники лише перед телекамерами для створення відповідного іміджу намагаються говорити українською, у спілкуванні ж між собою, як правило, користуються «общепонятним языком». На грань загибелі поставлене національне книговидання – книжковий ринок заповнений російськомовними бойовиками, детективами, іншою низькопробною друкованою продукцією. На телебаченні російська дедалі більше витісняє українську мову, зарубіжні фільми частіше подаються в перекладі російською, по радіо нібито на заомовлення, переважають російські пісні.

По-третє, через ЗМІ проводиться лінія на бездуховність, на витіснення української народної звичаєвості, української культури. Якщо й потрапляє на екран щось українське, то, як правило, суто зовнішнє, фольклорно-шароварне, а не суттєво глибинне, що не тільки не демонструє досягнень української духовності, а дискредитує її. Який канал на телеприймачі не увімкнути – скрізь постріли, вибухи, кров, насильство, розпушта. Переважають низькопробні американські бойовики, які в самій Америці не знаходять попиту. Таким чином, українській спільноті нав'язується чужий менталітет, нехарактерний для українців спосіб життя і мислення, витруюється властива українському народові цільність натур, цнотливість, совісність.

По-четверте, підкидаються та поширюються різні антиукраїнські ідеї та міфи, щоб розмити національну волю, непомітно підвести фугас уповільненої дії під національну державу. Які ж ці ідеї та міфи?

1. Передусім, це вже згадувана спроба перекласти вину за нинішні негаразди на виборону незалежність. Звідси теза, виголошена свого часу Леонідом Кучмою (щоправда, під вогнем критики згодом уже не повторювана ним) про те, що в Україні українська ідея нібито не спрацювала. Насправді ж, як ми знаємо, не спрацювала не українська ідея, а не працювали на українську ідею ті, хто б мав це робити за службовим обов'язком, передусім, представники владних структур.

2. Спроба підрізати історичні корені української нації. Для цього підноситься пронафталінений постулат про те, що нібито три братні слов'янські народи – український, російський, білоруський – вийшли з однієї колиски, тільки один (російський) вискочив з неї на 200 років раніше, а український на цих же 200 років пізніше, певно, через свою недорозвиненість.

3. Наступний міф – міф про необхідність творення спільного євразійського простору. Тобто йдеться про те, що Україна має входити до спільної з Росією та іншими державами – колишніми республіками СРСР – єдиної економічної зони. Іншими словами, має йти у кільватері російської, принаймні економічної політики. Він впливає з хибного положення про те, що нібито Україна самостійно не здатна існувати, що рівень і якість її виробництва такий, що іншого ринку збуту, крім євразійських просторів колишнього Союзу, вона мати не може, що на Заході її не чекають і т. ін.

Зрештою, третій негативний наслідок боротьби усіх проти всіх і всіх проти ЗМІ і громадянського суспільства. Він полягає в загрозах, що діють у сфері національної безпеки України. Економіка руйнується, багатства прихватуєються, народ зубожіє. Відчуття тимчасовості влади породжує безвідповідальність, безвідповідальність стимулюється безкарністю, безкарність криміналізує суспільство, сприяє розгулові злочинності.

Проблема захисту інформаційного суверенітету не тільки назріла, але й постала надзвичайно гостро в українському суспільстві. Не тільки в столиці, а й в регіонах збагнули, яка небезпека може загрожувати Україні, якщо вона втратить свій національний інформаційний простір. І багато хто слушно пов'язує інформаційний суверенітет з державним, бачить їхню взаємозалежність.

Власне, інформація як засіб впливу на суспільну свідомість використовується давно в різних країнах. Яскравим зразком її такого використання була пропагандистська машина Геббельса в нацистській Німеччині чи система пропагандистської обробки населення комуністичною пропагандою в СРСР. Але на початок 90-х рр. в багатьох країнах (більш, як у 30-ти, за твердженням «Нової політики») [126, с. 47] провадяться наукові дослідження з проблематики інформаційної зброї. Зрештою, про значення інформації та інформаційної боротьби свідчать і факти створення в багатьох країнах спеціальних служб: у США – Агентства Національної Безпеки (NSA), у Великобританії – Штаб-квартири урядового зв'язку (HGC), у ФРН – Німецької Служби Інформаційної Безпеки (BCI), Агентства Національної Безпеки Бундесверу, у Канаді – Управління Безпеки Зв'язку (ASC), у Росії – Федерального Агентства Урядового Зв'язку та Інформації при Президентові РФ (ФАПСИ).

Як бачимо, інформаційна зброя, інформаційна агресія не є проблемою суто теоретичною, вона є справою цілком практичною. Недарма бюджет Агентства Національної Безпеки США в декілька разів перевищує бюджет ЦРУ і становить близько \$ 5 млрд., а штат його працівників налічує до 24 тисяч осіб у центральному апараті та 40-50 тисяч – у периферійних органах.

Цей же журнал [126, с. 47] наводить приклади застосування інформаційної зброї під час військових дій у Перській затоці, на Балканах і в Африці. Так, геноцид проти народності тутсі був спровокований діями радіостанції, яка посідала монопольне становище в ефірі, а інформаційна операція в Албанії забезпечила те, що абсолютно таємничі події навколо збройного повстання жертв албанських «МММ» фактично не викликали здивування світової громадськості.

Більше того, оглядачі журналу вважають, що для здійснення контролю над усією пресою в країні потрібно контролювати лише 5-7 видань та 1-2 канали телебачення [126, с. 48], і пропонують сценарій застосування інформаційної війни проти середньорозвинутої країни з населенням 30-70 млн. чоловік, в якій агресором можуть виступити такі країни, як США чи Росія. При цьому ставка робиться на п'яту колону, яка є в будь-якій країні, на 23 загальнонаціональних видання та 12 радіос-

танцій FM-діапазону. Зрештою, всі цілеспрямовані інформаційні дії призводять до «оксамитової революції» і до зміни режиму [126, с. 48-49].

Неважко помітити, що ситуацію спроектовано явно на таку країну, як Україна. І підстави, як видно зі сказаного вище, для цього є цілком реальні. Недооцінка Україною експансії в її інформаційний простір може обернутися для неї втратою національного суверенітету.

Тому підготовка законопроекту про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку України була на часі. Розробку взявся профінансувати американський консорціум АРД/ЧЕККІ «Верховенство права», який був згідно з меморандумом про співробітництво в галузі законотворчості та сприяння парламентаризмові, підписаним урядами України та США, створений в Україні [93]. До роботи були запрошені фахівці з різних галузей знань, правники, журналісти. Майбутній закон мав визначати і регулювати правові засади забезпечення інформаційного суверенітету України, розвитку і захисту національного інформаційного простору та зміцнення інформаційної безпеки як невід'ємної складової державного суверенітету та національної безпеки держави.

Розробникам проекту реалізація інформаційного суверенітету бачилась у чотирьох напрямках: законодавче визначення та забезпечення державою стратегічних напрямів розвитку і захисту національного інформаційного простору, цілісної державної інформаційної політики; визначення норм, засад і меж діяльності зарубіжних та міжнародних суб'єктів в інформаційному просторі України; формування та захист інтересів України у світовому інформаційному просторі, міжнародних інформаційних відносинах; гарантування інформаційної безпеки України.

Отже, майбутній закон, на глибоке переконання робочої групи, мав би забезпечити вирішення триєдиного завдання, найактуальнішого для теперішньої інформаційної ситуації в Україні: сприяти створенню єдиної державної інформаційної політики, без чого неможливе ефективне відстоювання національних інтересів держави; покласти край неконтрольованому використанню українського інформаційного простору зарубіжними суб'єктами інформаційної діяльності, що мало б, за зраз-

ком країн Західної Європи, повернути український телерадіоєфір у площину українських національних інтересів; і, найголовніше, створити систему ефективної інформаційної безпеки України. При цьому розробники виходили з того, що законопроект має наблизитися до кращих зарубіжних зразків і в жодному разі не утискувати свободу слова та право громадян на інформацію.

Звичайно, проект нового закону не був всебічно досконалим, але він враховував найактуальніші завдання розвитку, функціонування та захисту національного інформаційного простору, передбачав організацію, методи і засоби захисту інформаційного суверенітету України та відповідальність за порушення законодавства з питань інформаційної сфери. Проект пройшов експертизу українських фахівців, здобув позитивну оцінку і був підготовлений до першого парламентського читання.

І тут американський консорціум «Верховенство права» на порушення підписаних угод відмовився профінансувати виконану роботу. Причина – негативна оцінка законопроекту фахівцями США, хоча угодою не передбачалась зарубіжна експертиза, а лише вітчизняних спеціалістів. І це зрозуміло: адже готувався закон ніякої іншої держави, а України, і українці самі повинні вирішувати, яким він має бути [93].

Що ж не сподобалось консорціуму «Верховенство права» в українському законопроекті? Якщо по суті, то не сподобалось одне – орієнтованість законопроекту на національні інтереси України. Документ, де викладено позицію американської сторони, має назву «Зауваження американських та українських експертів щодо другої редакції проекту Закону України «Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку України», хоч якраз українські експерти, залучені парламентським Комітетом, схвалили проект. Американцям же не сподобалось, що «в законопроекті надзвичайно широко тлумачиться захист інформаційної безпеки країни, що звужує можливість формування плюралізму... [93]», що в ньому наявні такі дефініції, як «національні ресурси, інформаційні ресурси виняткового значення, ресурси як національне надбання» (на думку американців, ці правові режими недостатньо чітко визначені, хоч озна-

йомлення з ними свідчить про протилежне – занадто чітко й однозначно сказано), що проектом «суттєво звужується функціонування іноземних мов у національному просторі України», а це, бачите, «знижуватиме можливість іноземцям, які постійно або тимчасово перебувають в Україні (а таких стає дедалі більше), знайомитися із соціально-політичним, економічним та культурним життям країни» (ніби не загальноприйняте правило: хочеш ближче познайомитись з народом, вивчи його мову).

Надуманість претензій експертів, залучених консорціумом «Верховенство права», видно неозброєним оком. Вони виходили не з інтересів держави Україна, яка хотіла б, як і будь-яка країна, бути господаркою свого інформаційного простору і захистити свій інформаційний суверенітет, а з позиції тих, від кого й треба найбільше захищатися. Щоб переконатися в цьому, досить співвіднести хоча б зауваження експертів щодо звуження «функціонування іноземних мов у національному просторі України» з самою нормою, закладеною в законопроект: «Функціонування іноземних мов у національному інформаційному просторі України визначається потребами поширення вітчизняного (національного) інформаційного продукту за рубежем та необхідністю культурноосвітніх програм і видань іноземними мовами для населення України, а також відповідно до інтересів участі України в міжнародному інформаційному співробітництві за укладеними нею угодами» [93] .

Отже, влада ЗМІ має величезний вплив на політологічне поле України. Він суперечливий, оскільки підтримує протилежні політичні партії і блоки і націлений на обслуговування антиукраїнських сил. Це по-перше.

По-друге, влада національних ЗМІ протистоїть як внутрішнім силам, що намагаються її використати на користь антинародним справам і аферам, так і зовнішнім силам, що намагаються дискредитувати Україну як самодостатнього учасника світової і європейської політики.

По-третє, можна цілком погодитись із твердженням журналістів, що нині справді для України найголовніше відвоювати власний інформаційний простір, очиститися від імперських уламків, створити власну модель інформпростору України; захистити його від перманентного руйнівного впливу чужих ін-

формаційних засобів. Без глобального вирішення питань інформаційної стратегії не будуть розв'язані проблеми історико-культурного та етнічного виживання суспільства. Питання стоїть так: або вижити на віки, або вмерти навіки. Третього у третьому тисячолітті не дано.

Висновки до четвертого розділу

Як висновок з праксеологічного аналізу необхідно зазначити наступне.

По-перше, українська, європейська і світова практика підтверджують наявність організаційного впливу ЗМІ на особистість, соціальні групи, територіальні громади, народи і держави з метою як упорядкування їх повсякденної життєдіяльності, так і формування певних стратегічних установок, що мають довготривалий вимір.

По-друге, специфіка кратологічного впливу ЗМІ на політичні системи та їх окремі елементи, громадянське суспільство і національні держави полягає в ціннісно-смісловому впливі, всеохоплюючій дії, безсуб'єктності, офіційного документального оформлення та інших елементів прийняття управлінських рішень та формальних механізмів їх реалізації і контролю.

По-третє, глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку у взаємодії зі становленням інформаційної єдності світової спільноти багатократно посилює кратологічний вплив ЗМІ на політичні системи окремих держав і на загальний соціальний розвиток світової спільноти.

По-четверте, журналістський корпус потребує державного захисту, оскільки його переслідування завершується фізичним знищенням фахівців, звільненням працівників редакцій, масовим переслідуванням редакцій з боку прокуратури, судів, податкових, санітарних, пожежних та інших служб.

По-п'яте, питання повернення Україні її національного інформаційного простору, захисту її інформаційного суверенітету є стратегічним завданням винятково української держави – ніхто, крім українців, не зацікавлений у його безумовному вирішенні. Без цього може стати проблематичним саме існування незалежної самостійної національної Української держави.

Висновки до розділів 2-4

Постановка питання про владу ЗМІ є визнанням того, що це кратологічне явище пройшло шлях внутрішньої диференціації, і постало питання про визначення його місця і ролі в системі саморегуляції соціального організму країни. Доведено, що вивчення його є актуальною проблемою сучасної політології. Генетично вона випливає з кратологічної потреби суспільства раціонально організувати власне життя на основі балансу політичних сил у суспільстві і свободи людини.

Головна гіпотеза про те, що влада ЗМІ є відносно самостійним сегментом інституту влади отримала підтвердження. Доведені й інші види гіпотез.

Позитивних наслідків роботи було б важко очікувати, якби в дослідженні не було детально обґрунтовано принципи, методи та його категоріальний апарат. До комплексу методологічних засобів авторами включено як традиційні принципи та методи, що добре себе зарекомендували в ході дослідження політологічних явищ та систем, так і нетрадиційні, наприклад, синергетику, що формує нові образи і нетрадиційні алгоритми наукового пошуку.

Мета наукового пошуку досягнута завдяки послідовному виконанню завдань, що сформували «скелет і тіло» дослідження. З'ясовано: диференціація влади ЗМІ веде до структурування системи влади і її визрівання, що потребує якісно нового теоретичного оформлення і продукує нові дії для розширеного простору і темпу владних операцій. Влада ЗМІ як політологічна система змінила власну структуру внутрішніх відносин влади і включила себе в нові рівні прийняття управлінських рішень. Автори не ставили перед собою проблему генералізації існування форм влади ЗМІ для усієї можливої множини диференціації, оскільки сьогодні найбільш важливим є хоча б напрацювати шляхи для цього.

Головні теоретичні наслідки дослідження отримані у другому розділі, що подає атрибутивні характеристики влади ЗМІ. Встановлено, що вона є часткою загального кратологічного поля і має семантичну природу.

Самопрояв влади засобів масової інформації є визнаним фактом, оскільки в суспільствознавчій науці, кратології, політо-

логії, соціології, соціальному управлінні, теорії журналістики і соціальній практиці вкорінена ідея про існування так званої «четвертої гілки влади» поряд з законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, що по силі протидії тотожна до них. Її сутністю є ціннісно-смысловий вплив на масову свідомість і особистість з метою організувати їх мислення і поведінку за принципом «владно-підвладних відносин».

Зміст явища влада ЗМІ визначено як не сам собою субстрат, що утворює тіло цього соціального інституту, а його внутрішній стан, сукупність організаційних процесів, що легалізує її відношення «командування-підкорення» засобами психологічного навіювання і соціального тиску, комунікативну діяльність, самоорганізаційну свідомість особистості і організаційну культуру колективів, справляє каталітичний вплив на родове і державне життя людини. Зміст влади ЗМІ спрямовується на духовну сферу людини і матеріалізується в ній на кожному рівні «своїми» певними сегментами: на рівні підсвідомого – це збудження певного типу архетипів, міфів і легенд та потяг до соціальних утопій; на рівні свідомого – модернізованими, на зразок нав'язаних особистості медіазасобами, цінностями та ідеалами; на надсвідомому рівні – потягом до пошуку певного спрямування смыслових полів, символів, знань та інформації.

У праці класифіковано багатоманіття форм буття влади ЗМІ в політичній сфері сучасного суспільства. До них належить загалом все певне. При цьому відомо, що визначення влади є водночас і визначенням її форми, оскільки воно щось установлене і завдяки цьому відмінне від того, форму чого воно складає; визначеність влади ЗМІ як якість єдина зі своїм буттям.

Ясно, що тут неприйнятними є традиційні форми влади, що склалися впродовж історичного розвитку світової спільноти і є визнаними у сфері політологічної науки. Серед них ми звикли бачити наступні поширені форми існування влади: «автократія», «демократія», «технократія», «охлократія», «мерітократія», «бюрократизм», до яких сьогодні додаються такі новітні форми, як «ноократія», «медіакратія», «інформократія» та ін.

Сучасною глобальною формою використання влади ЗМІ є інформаційна війна, що реалізується на двох рівнях: державному й воєнному.

На державному рівні мета інформаційного протиборства в широкому розумінні полягає в ослабленні позицій конкуруючих держав, підриві їхніх національно-державних підвалин, порушенні системи державного управління шляхом інформаційного впливу на політичну, дипломатичну, економічну і соціальну сфери життя суспільства, проведення психологічних операцій, підривних та інших деморалізуючих пропагандистських акцій.

На воєнному рівні інформаційні війни являють собою комплекс заходів, проведених у масштабах збройних сил країни, їхніх видів, об'єднаних командувань у зонах, і є складовою частиною воєнних кампаній (операцій).

Поряд з цим існують у структурі цих системних заходів або окремо й інші форми її прояву, наприклад: глобальні форми і локальні/територіальні форми влади ЗМІ (глобальна служба теленовин CNN International, панєвропейська супутникова телевізійна служба новин Euro News, комерційне супутникове ТБ у Європі, супутникове телебачення країн, що розвиваються, наприклад, канал JSC (AL-Jazeera-Satellite або «Аль-Джазира»). Оригінальними є міжнаціональна/транснаціональна і національна; об'єктивна і маніпуляційна; екстенсивні і інтенсивні; універсальні і спеціальні; економічна, соціальна, політична, релігійна, екологічна, правова форми влади ЗМІ та ін.

Встановлено, що до інструментальної складової або засобів влади ЗМІ слід відносити низку актів, що культивують сучасні ЗМІ, найвагомішими серед яких є: достовірність інформації, доступ до телеєфіру, позитивний коментар дій особистості з боку ЗМІ, участь за круглим столом разом з видатними особистостями, своєчасне висвітлення або замовчування подій і наслідків подій і т. ін.

Види влади ЗМІ виділені на основі приналежності засобів масової інформації. На сьогодні є необхідність виокремлювати три її види: державну, приватну і суспільну або громадську. Крім того, актуально виділяти такі види влади ЗМІ: провладну, опозиційну та так звану жовту пресу.

Серцевиною концепції влади ЗМІ є теоретичне моделювання механізму впливу її на особистість і громадянське суспільство незалежно від топологічних характеристик, ментальних засад етносу, національного різнобарв'я, мовної стратегії і

державної інформаційної політики. Обґрунтовано специфіку функціонування його у структурі людини і у просторі громадянського суспільства. З'ясовано, що результатом акцентування кратичних/власних характеристик взаємної дії – ЗМІ і особистості – стає виділення як особливо значущих двох її дискурсів: узалежнення і впорядкування. У дискурсі узалежнення відображаються взаємні намагання цих суб'єктів актуалізувати і реалізувати мотиваційно-афективні складники їхньої психіки, що втілюються, насамперед, у різного роду емоційних особистісних залежностях.

Дискурс упорядкування означає прагнення учасників взаємодії до оптимального регулювання їхніх когнітивних і поведінкових сфер відповідно до раціонально окресленої доцільності. Обидва ці дискурси, виявляється, мають місце в найрізноманітніших аспектах інтерсуб'єктної взаємодії.

Друга обставина організаційного впливу ЗМІ на особистість полягає в з'ясуванні так званого «вторинного кодування» (за Н. Луманом) як специфічного аспекту процесу взаємодії між цими двома суб'єктами: об'єктивованою людиною і живою людиною. Н. Луман таку взаємодію подає за алгоритмом: сенс – вплив – влада – реакція.

Тобто команди, що лунають з медіаджерел багатократно, опосередковуються і тому діють специфічним чином, а саме: по-перше, надто завуальовано; по-друге, зі значною затримкою у часі; по-третє, якщо людина потрапляє під її вплив, то це надовго, оскільки ґрунтується на глибинних структурах мисленевої діяльності людини.

Третя обставина – специфікою прояву влади ЗМІ є те, що командування замінюється на психологічне навіювання і, як наслідок, проявляється на практиці безмовною покорою особистості телеглядача або маси населення заклинам з боку медіаджерел. Влада ЗМІ над особистістю, що підпадає під її вплив, реалізується завдяки властивостям фенотипічного потенціалу тексту, що закладений у повідомлення.

Механізм взаємодії обґрунтовано на основі виділених Ю. Кристевною гено- і фенотексту. Взаємодію в структурі генотексту варто наділити, насамперед, характеристиками дискурсу узалежнення, а фенотексту, відповідно, – упорядкування. Ма-

ється на увазі, що фенотекст, що продукується ЗМІ, постає перед суб'єктом як обов'язковий або майже обов'язковий зразок для наслідування, як сукупність критеріїв, що нав'язуються йому об'єктивно і визначають його життєдіяльність згідно з ustalеним порядком. Натомість генотекст, що кожного разу активізує телеглядач, є ніби заздалегідь призначений для різноманітних узалежнень суб'єкта від конкретних умов узгодження ним своєї життєдіяльності з нормами й зразками фенотексту.

Фенотекст – це порядок, який існує до індивідуального суб'єкта та існуватиме після нього, порядок, до якого треба приєднатися і якого треба досягти. Генотекст – це те, як індивідуальний суб'єкт-телеглядач виконує цю функцію, яким він у ній постає перед іншими і перед самим собою, які зв'язки встановлюються між ним та іншими суб'єктами в процесі спільного із медіазасобами творення і перетворення фенотексту.

Формалізовано функції влади ЗМІ у системі саморегуляції соціального організму країни. На підґрунті існування специфічних фаз перетворення інформації у соціальному цілому формуються морфологічні одиниці, у яких вона проявляє оригінальні функції, а саме: у механізмі створення закону – лобіює законопроекти; у механізмі дії закону – аналізує суперечності, що закладені в тексти закону, і колізії, що виникають на практиці; у механізмі реалізації закону організує пропаганду використання або протистоїть введенню в дію уже прийнятих правових актів; у механізмі зворотного зв'язку – проявляє власну владу в найбільш виразній формі, оскільки віддзеркалює потреби, інтереси і волю особистості і громадянського суспільства, створює групи тиску на державну владу.

У ході праксеологічного аналізу вирішені питання легітимізації влади ЗМІ, проведена експертна оцінка якості функціонування феномена в політологічному просторі України і запропоновані кроки оптимізації впливу явища на життєдіяльність соціального організму країни. Для з'ясування якості функціонування влади ЗМІ в політичному просторі України запропоновано два алгоритми аналізу: технологічний і політологічний.

У першому випадку проаналізовано, як національні ЗМІ культивують смислопродукування і міфотворчість з широким використанням Perezбудженого національного поля архетипів

для примушування населення країни та керівних державних і регіональних інституцій реалізовувати ті чи інші програми і ідеологеми, що навіюються з телерадіоефірів протягом майже двох десятиліть існування незалежної української держави. При цьому підкреслено, що тут йдеться про спеціальний аналіз, який підвладний, швидше за все, вузьким фахівцям, що працюють у сучасному інформаційному полі, а саме: експертам з державної інформаційної безпеки або спецслужб, що аналізують телерадіоефір, менеджерам і ідеологам телерадіоустанов, керівникам конкретних каналів і програм, що опікуються силою впливу каналу на конкретну глядацьку аудиторію, політтехнологам, що просувають на політичну арену певних політичних гравців з метою закріпити їх у свідомості пересічних громадян як позитивних і перспективних політиків, та іншим вузьким фахівцям.

Для реалізації мети дослідження більш плідним виявився другий алгоритм – загальний аналіз функціонування влади ЗМІ в інформаційному просторі України в політологічному контексті. Це пояснюється тим, що влада українських ЗМІ отримує опір, як з боку зовнішніх, так і внутрішніх джерел. Зовнішній тиск організується з боку ЗМІ і пропагандистського апарату США, низки країн ОБСЄ та Російської Федерації, що захищають власні інтереси в ході становлення глобалізованого світу і нового розподілу владних повноважень під тиском глобалізації управління як мегатенденції сучасного світового розвитку. Для цього достатньо звернути увагу на дискусію про членство України та Грузії у структурах НАТО.

У ході поглибленого аналізу з'ясовано, що владі національних ЗМІ протистоїть, з одного боку, потужний медіакомплекс провідних країн, наприклад, США і Російської Федерації, з відповідним ідеологічним і науковим забезпеченням, а з іншого, – усі три гілки державної влади: законодавча, виконавча, судова і до них приєднується влада тіньових структур, що буйно квітне на теренах сучасної України.

Новизна отриманих результатів полягає в тому, що подана цілісна концепція теоретичного дослідження феномена влади ЗМІ як фактора політичного управління розвитком держави,

становлення громадянського суспільства і самореалізації особистості.

Окрім того, варто зазначити, що вперше у вітчизняній науковій думці поставлена й досліджена проблема щодо самостійного існування потужного інституту влади ЗМІ, що має специфічну сутність, зміст і механізм подвійного впливу на аудиторію, оригінальну морфологію, завдяки застосуванню ціннісно-сислового субстрату має багатство функціонального впливу на особистість, державу і громадянське суспільство, маніпулює свідомістю громадян країни і світу, потребує і отримує легітимність, зрештою, реалізує легітимну політику і творить суспільство знань.

Констатуємо, що цим дослідженням сформульовані світоглядно-ідеологічні засади дослідження влади ЗМІ: подана її семантична природа, сутність визначена як командування на основі ціннісно-сислового впливу ЗМІ на масову свідомість і особистість з метою організувати чи скорегувати їх мислення і поведінку за принципом «владно-підвладних відносин»; зміст явища влада ЗМІ визначається не як сам собою субстрат, що утворює тіло даного соціального інституту, а його внутрішній стан, сукупність організаційних процесів, що характеризують взаємодію елементів, що утворюють соціальний світ, – людей та їх природних утворень, – між собою і з середовищем і зумовлюють їхню кореляцію, упорядкування, взаємоузгодження існування, розвиток і зміну на основі ціннісно-сислової детермінації поведінки. Її зміст спрямовується на духовну сферу людини і матеріалізується в ній на кожному рівні «своїми» певними сегментами: на рівні підсвідомого – це збудження певного типу архетипів, міфів і легенд та потяг до соціальних утопій; на рівні свідомого – модернізованими на зразок нав'язаних особистості медіазасобами цінностями та ідеалами; на надсвідомому рівні – потягом до пошуку певного спрямування смислових полів, символів, знань та інформації; наведено декілька класифікацій форм її прояву, найсуттєвіші серед яких є: інформаційна і психологічна війни, маніпуляційні технології, наведені її міжнаціональні і транснаціональні форми існування, державна/приватна/суспільна форми, універсальні і спеціальні форми, наприклад, у релігійній сфері, визначені її інструмента-

льні засоби: достовірність інформації, доступ до телеефіру, позитивний коментар, участь в ефірі з видатними людьми та ін.

У праці обґрунтовано, що інформаційна цивілізація несе в собі якісно нову роль ЗМІ в усіх трьох вимірах, а саме: як основний засіб виробництва, що впливає з переходу світової спільноти у фазу панування переваг духовного виробництва; як організатор всесвітнього комунікаційного процесу, що створює інформаційну єдність світової спільноти і як засіб управління новим виробництвом і комунікацією людей на планеті на основі єдиного смислового поля – посередника – ноосфери.

Не можемо не зазначити, що в дослідженні теоретично з'ясовано механізм впливу влади ЗМІ на особистість на основі наявності двох видів інформації: генотипної і фенотипної; фенотекст – це порядок, який існує до індивідуального суб'єкта та існуватиме після нього, порядок, до якого треба приєднатися і якого треба досягти, а генотекст – це те, як індивідуальний суб'єкт – телеглядач – виконує цю функцію, яким він у ній постає перед іншими і перед самим собою, які зв'язки встановлюються між ним та іншими суб'єктами в процесі спільного із медіазасобами творення і перетворення фенотексту; подано систему внутрішньоособистісного захисту з виділенням двох дискурсів: узалежнення і впорядкування; у першому випадку відображаються взаємні намагання цих суб'єктів актуалізувати і реалізувати мотиваційно-афективні складники їхньої психіки, що втілюються, насамперед, у різного роду емоційних особистісних залежностях, а у другому – визначає прагнення учасників взаємодії до оптимального регулювання їхніх когнітивних і поведінкових сфер відповідно до раціонально окресленої доцільності.

Визнаємо, що в праці удосконалено теоретичний портрет механізму інноваційного смислопродукування як основного джерела владного впливу, оскільки: по-перше, знайдено технологічний зв'язок освітнього простору ЗМІ як самостійного соціального інституту, людини, держави і суспільства; по-друге, визначено, що смислова детермінанта, на яку теоретично розраховується і практично спирається дія ЗМІ, має безпосереднє відношення до процесу управління поведінкою людини та суспільно-організованими формами, у яких протікає життя людей; по-третє, встановлено,

що джерелом і носієм смислової детермінації є персонал ЗМІ, особливо журналістський корпус; по-четверте, визначено, що механізм дії ЗМІ на особистість «схвалено» принципом зовнішнього доповнення, що створює так званий позитивний зворотній зв'язок у системах саморегуляції, тому і виводить будь-яку політичну систему на якісно новий рівень розвитку і функціонування; по-п'яте, логічно припустити, що організатори впливу на людей, головним чином власники і керівники ЗМІ і споживачі продукції ЗМІ, оскільки вони мають різні соціальні ролі в суспільстві, як самодостатній соціальній системі, по-різному використовують смисловий продукт власного виробництва.

Цим дослідженням розкрито топологію явища та доведено, що вона принципово може знаходитись як у структурі громадянського суспільства, так і у структурі держави, і підтверджується існування самостійного інституту влади. Крім того, для різних сегментів владного поля вводиться медіатор – смислове поле/ноосфера, що утворює систему саморегуляції соціальних систем. Система влади ЗМІ для впливу на особистість у першому спирається на підсвідомий і надсвідомий рівні саморегуляції і використовує механізми психологічного навіювання і смислопродукування, а в другому – на рівень свідомості людини, оскільки використовує або має використовувати інструмент законів, тобто забезпечувати нормативну регуляцію.

У праці визначено місце і роль інституту влади ЗМІ у структурі системи саморегуляції соціального організму країни, що складається з чотирьох механізмів інформаційного походження, а саме: механізму створення закону, механізму дії закону, механізму реалізації закону, механізму соціального контролю з боку громадянського суспільства, що діє за принципом резонансу, впливу на аудиторію завдяки цінностям культури і принципу соціальної справедливості.

Зрештою, є уявлення про специфіку функцій влади ЗМІ в системі саморегуляції країни, оскільки встановлено, що: у механізмі створення закону влада ЗМІ проявляється найбільш виразно у лобюванні того чи іншого законопроекту.

Розкрито, що у механізмі дії закону ЗМІ аналізують суперечності, які закладені у тексти закону, і які колізії вони формують у суспільному житті і у свідомості людини, мешканців тієї чи іншої

країни або групи країн, наприклад, Конституція Об'єднаної Європи; у механізмі реалізації закону навантаження припадає на пропаганду і організацію використання уже прийнятих правових актів; у механізмі зворотного зв'язку ЗМІ проявляють власну владу у найбільш виразній формі, оскільки вони корегують уже прийняті законодавчі акти, у яких виявляються або гострі суперечності нормативного характеру у самому тексті або соціальні колізії, що накопичуються на практиці використання законів.

Зазначимо, що розкрита ідея розмежування понять «засоби масової інформації» і «засоби масової комунікації» і доведено, що їх взаємовідношення будуються за принципом частина і ціле; ідея посилення впливу влади ЗМІ на особистість, колективи людей і територіальні громади набуває небаченого масштабу і гостроти; боротьба за людину на полі брані сьогодні переміщується в її душу і розгортається у свідомості завдяки змінам як онтологічній основі усіх психологічних і соціальних систем, за таких умов особистість потребує дієвого захисту.

Доведена ідея необхідності легітимізації влади ЗМІ, оскільки вони ведуть небачену за розмахом і дієвістю власну політику у світовому інформаційному просторі, що веде до непередбачуваних наслідків у формуванні молодого особистості, утворення нових територіальних одиниць на кшталт ОБСЄ або СЕП, нових видів виробництв та ін.

Розкрита ідея щодо посилення державної політики у сфері інформаційного простору, щоб збалансувати кількість і потужність ЗМІ в межах соціальних і політичних систем різного масштабу з метою, щоб вплив наднаціональних, державних, приватних і суспільних інтересів на особистість був збалансованим і не дозволяв надто різко маніпулювати поведінкою людей на догоду реалізації політико-пропагандистських цілей різних політичних сил і не викликав перекиїс то у бік спалаху тваринного страху за життя, то у бік розпалювання надмірної агресивності відносно інших народів, національних меншин, держав, міжнародних організацій, що піклуються про сталий розвиток світової спільноти або збалансованість розвитку окремих організаційних утворень в межах континенту, країни та особистості.

Безперечно, представлені знання про специфіку прояву влади ЗМІ в Україні, яка полягає, з одного боку, у жорсткій боро-

тїбі з агентами зовнїшнього впливу, що прагнуть ввести в інформаційне поле країни непритаманні нам цінності й ідеали, а з іншого, – у протистоянні з гілками вітчизняної виконавчої, судової, законодавчої і тїньової влади, що намагаються нівелювати їх вплив на пересїчного громадянина країни з метою його нейтралїзації і манїпулювання цінностями і методами розбудови соціального організму України під потреби ХХІ ст.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що на основі дедуктивного аналізу доведено: влада ЗМІ є потужним засобом формування суспільства знань і управління поведінкою особистості. Теоретично обґрунтовані природа, сутність, зміст, форми та різновиди механїзму реалїзації влади ЗМІ: культурологічний і смислопродукування. Досліджено функціонування влади ЗМІ у формі чинника, що організує і стабілізує процес самореалїзації особистості, становлення громадянського суспільства і розвиток держави в континентальному і планетарному просторі, обумовлює параметри системи саморегуляції соціального організму будь-якої країни, а також існування її в якості інструменту самоорганїзації інформаційного суспільства в глобальному масштабі.

Засобами теоретичного аналізу висвітлено, що політика держави є могутнім механїзмом зворотного впливу її на формування громадянського суспільства, а водночас, й потужним засобом укрїплення онтологічної основи державотворення на засадах зворотного зв'язку. Окремим здобутком праці є доведення плідності прояву влади ЗМІ у формі зворотного зв'язку в евристичній моделі системи саморегуляції соціального організму країни.

Отже, є потреба констатувати, що в сучасному світі спостерігається дві, як мінімум, провідні тенденції саморозгортання влади ЗМІ: по-перше, вона набуває інституціонального характеру, оскільки стосується водночас усіх сторїн життя людини і творить кістяк інформаційного суспільства; по-друге, інформаційна цивілізація несе в собі якісно нову роль ЗМІ в усіх трьох вимірах, а саме: як основний засіб виробництва у просторі інформаційного суспільства; як організатор всесвітнього комунікаційного процесу, що створює якісно нову онтологічну/інформаційну єдність світової спільноти; як засіб управління новим виробництвом і комунікацією людей на планеті.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛІВ II-IV

1. *Абельс Х.* Интеракция, идентификация, презентация / Х. Абельс; [пер. с нем. Н.А. Головина и В. В. Козловского]. – СПб. : Изд-во “Алетейя”, 1999. – 272 с.
2. *Авторханов А.* Технология власти / А. Авторханов. – М. : Слово, 1991. – 638 с.
3. *Алексеева Т. А.* Власть и легитимность (эволюция немарксистских подходов в современной английской политической философии) / Т.А. Алексеева // Власть: философско-политические аспекты / АН СССР. Ин-т философии; [отв. ред. В.В. Мшвениерадзе]. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1989. – С. 110-133.
4. *Алексеева Т. А.* Демократия как идея и процесс / Т.А. Алексеева // Вопросы философии. – 1996. – № 6. – С. 16-35.
5. *Алексеева Т.* Легітимність влади у період транзиту / Т. Алексеева // Політична думка. – 1998. – № 3-4. – С. 109-120.
6. *Алексюк Р. П.* Аппарат управления и власти как общесоциологическая категория / Р.П. Алексюк. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1974. – 174 с.
7. *Алехин В. В.* Воля и власть в социальном управлении (историко-философский аспект) / В.В. Алехин, Н.В. Коноваленко // Менеджер. – 1998. – № 1. – С. 75-81.
8. *Амелин В. Н.* Власть как общественное явление / В.Н. Амелин // Социально-политические науки. – 1991. – № 2. – С. 3-15.
9. *Андреев И. Л.* Связь пространственно-временных представлений с генезисом собственности и власти / И.Л. Андреев // Вопросы философии. – 1999. – № 4. – С. 54-77.
10. *Аникевич А. Г.* Политическая власть: вопросы методологии исследования / А.Г. Аникевич. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. – 180 с.
11. *Аристотель.* Сочинения: в 4 т. / Аристотель; [пер. с древнегреч., общ. ред. А.И. Доватура]. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4 – 830 с.
12. *Байрачная Л. К.* Власть: содержание, структура, функции (социально-философский анализ): дисс. ... канд. философ. наук: 09.00.11 / Л.К. Байрачная. – Харьков, 1992. – 179 с.
13. *Байтин М. И.* Государство и политическая власть / М.И. Байтин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 239 с.
14. *Бибик В. М.* Менеджмент виборчої компанії: ресурси, технології, маркетинг: [навч.-метод. посіб.] / В.М. Бибик. – К. : МАУП, 2001. – 216 с.
15. *Бек У.* Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек; [пер. с нем. А.Б. Григорьева, В.Д. Седельника; послесл. В.Г. Федотовой, Н.Н. Федотовой]. – М. : Про-

гресс-Традиция; Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 464 с.

16. Бех В. П. Генезис соціального організму країни: [монографія] / В.П. Бех. – 2-е вид., доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.

17. Бех В. П. Механізм ціннісно-смісловіої детермінації управління навчальним закладом / В.П. Бех, Л.М. Семененко // Практична філософія. – 2006. – № 4 (22). – С.18-26.

18. Бех В. П. Фірма у дискурсі організмової ідеї: [монографія] / В.П. Бех, А.В. Гашенко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 376 с.

19. Бех В. П. Человек и Вселенная / В.П. Бех. – Запорожье : РА «Тандем-У», 1998. – 144 с.

20. Бир С. Мозг фирмы / С. Бир; [пер. с англ.]. – М. : Радио и связь, 1993. – 416 с.

21. Бирюков С. В. Механизмы управления экономикой региона как часть инструментария региональной политической власти / С.В. Бирюков // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. – 2000. – № 4. – С. 3-31.

22. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирические исследования языка и его использования) / Р.М. Блакар // Язык и моделирование социального взаимодействия: [переводы / сост. В.М. Сергеева и П.Б. Паршина; общ. ред. В.П. Петрова]. – М. : Прогресс, 1987. – С. 88-125.

23. Богданов А. А. Всеобщая организационная наука. Тектология: в 2 т. / А.А. Богданов. – М. : Экономика, 1989. – Т. 2. – 351 с.

24. Бодрияр Ж. Симуляри та симуляція / Ж. Бодрияр. – К. : Основи, 2004. – 230 с.

25. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії / М.А. Бойчук. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2007. – 207 с.

26. Болл Т. Власть / Т. Болл // Политические исследования. – 1993. – № 5. – С.36-42.

27. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В.Г. Буданов. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 232 с.

28. Будон Р. Место беспорядка: Критика теорий социальных изменений / Р. Будон. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 284 с.

29. Бурлацкий Ф. М. Современный Левиафан. Очерки политической социологии капитализма / Ф.М. Бурлацкий, А.А. Галкин. – М. : Мысль, 1985. – 384 с.

30. Бурлачук В. Символ и власть: Роль символических структур в построении картины социального мира / В. Бурлачук. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 266 с.

31. Бутенко А. Ключи к истории (О скрытых изменениях природы власти) / А. Бутенко // Высшее образование в России. – 2000. – № 3. – С. 69-80.

32. Бутенко А. П. Общественный прогресс и его критерии / А.П. Бутенко. – М. : Знание, 1980. – 64 с.
33. Быченко В. М. Институты: Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъективности / В.М. Быченко. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – 976 с.
34. Васильева И. Г. Проблемы государства и власти в либеральной социально-политической мысли Украины: (социально-философский анализ): дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.02 / И.Г. Васильева. – Харьков, 1993. – 184 с.
35. Васютинский В. Інтеракційна психологія влади / В. Васютинський. – К. : Київський славістичний ун-т, 2005. – 492 с.
36. Вебер М. Покликання до політики / М. Вебер // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика: [текст]; [пер. з нім. О. Погорілій]. – К. : Основи, 1998. – С. 173-191.
37. Вергун О. М. Філософія влади в контексті сучасної культури: соціально-філософські парадигми суб'єкта влади / О.М. Вергун // Грані. – 2000. – № 3. – С. 58-61.
38. Винер Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине / Н. Винер. – М. : Сов. радио, 1968. – 320 с.
39. Власть: Очерки современной политической философии Запада / В.В. Мшвениерадзе, И.И. Кравченко, Е.В. Осипова и др. – М. : Наука, 1989. – 328 с.
40. Власть: философско-политические аспекты / АН СССР. Ин-т философии; [отв. ред. В.В. Мшвениерадзе]. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1989. – 133 с.
41. Воловик В. И. Феномен фаворита в системе власти / В.И. Воловик // Политика и власть: Республ. научно-практич. конф., 20-21 апр. 1993 г.: тезисы докл. и сообщ. – Запорожье : Изд-во Запорож. ун-та, 1993. – Ч. III. – С. 11-12.
42. Воронкова В. Г. Кадровый менеджмент: конспект лекций / В.Г. Воронкова. – Запорожье : Изд-во ЗГИА, 2003. – 140 с.
43. Выдрин Д. Очерки практической политологии / Д. Выдрин. – К. : Философская и социологическая мысль, 1991. – 128 с.
44. Висоцький О. Легітимаційна політика: поняття і сутність / О. Висоцький // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3 (18). – С. 3-20.
45. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас; [пер. з нім. А. Онишко]. – Львів : Літопис, 2000. – 320 с.
46. Гаджиев К. С. Политическая философия / К.С. Гаджиев; отд-ние экон. РАН. Науч.-ред. совет изд-ва «Экономика». – М. : ОАО «Изд-во «Экономика», 1999. – 606 с.
47. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія і

- практика / В.П. Горбатенко. – К. : Генеза, 2006. – 400 с.
48. *Громов Е. С.* Сталин: власть и искусство / Е.С. Громов. – М. : Республика, 1998. – 495 с.
49. *Грошев И. В.* Гендерные представления о власти / И.В. Грошев // Социологические исследования. – 2000. – № 12. – С. 33-41.
50. *Грушин Б. А.* Массовая информация в советском промышленном городе: опыт комплексного социологического исследования / Б.А. Грушин; [под ред. Б.А. Грушина и Л.А. О니кова]. – М. : Политиздат, 1980. – 446 с.
51. *Грушин Б. А.* Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования / Б.А. Грушин. – М. : Политиздат, 1987. – 367 с.
52. *Дайси А. В.* Основы государственного права Англии. Введение в изучение английской конституции / А.В. Дайси; [пер. с англ.]. – М. : Типогр. т-ва И. Д. Сыгина, 1907. – 671 с.
53. *Данилов А. Н.* Социология власти: теория и практика глобализма / А.Н. Данилов. – Мн. : Университетское, 2001. – 447 с.
54. *Демидов А. И.* Власть в единстве и многообразии её измерений / А.И. Демидов // Государство и право. – 1997. – № 11. – С. 3-21.
55. *Дехтяр В. М.* Проблема влади у французькому постструктуралізмі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В.М. Дехтяр. – К., 1999. – 18 с.
56. *Дибиров А.* О природе политической власти / А. Дибиров, Л. Пронский // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. – 2002. – № 2. – С. 48-60.
57. *Діденко Н. Г.* Взаємодія управління, влади і держави як предмет філософського аналізу: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н.Г. Діденко. – Донецьк, 2002. – 19 с.
58. *Дмитренко М. А.* Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції [Текст] / М.А. Дмитренко; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Ін-т операт. діяльн. та держ. безпеки. – К. : Знання України, 2008. – 544 с.
59. *Дмитриев Ю. А.* Соотношение понятий политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества / Ю.А. Дмитриев // Государство и право. – 1994. – № 7. – С. 28-34.
60. *Дойч К.* Народи, нація та комунікація / К. Дойч // Націоналізм: [антологія] / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 876 с.
61. *Долженков О.* Феномен президентської влади в пострадянському суспільстві / О. Долженков // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 20-25.
62. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы

и защита / Е.Л. Доценко. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.

63. *Дубов Д.* Засоби масової інформації як якісно нові суб'єкти політичних комунікацій / Д. Дубов // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 57-65.

64. *Дюркгейм Э.* Метод социологии / Э. Дюркгейм // Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение; [пер. с фр., сост., послесл. и примеч. А.Б. Гофмана]. – М. : Канон, 1995. – С. 5-164.

65. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм; [пер. с фр. А.Б. Гофмана, примеч. В.В. Сапова]. – М. : Канон, 1996. – 432 с.

66. Евробарометр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm.

67. *Ефимов В. И.* Система государственной власти / В.И. Ефимов. – М. : Универсум, 1994. – 153 с.

68. *Єрмоленко А. М.* Комунікативна практична філософія: [підручник] / А.М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.

69. Закон Российской Федерации «О средствах массовой информации» от 27 декабря 1991 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.medialaw.ru/laws/russian_laws/txt/2.htm.

70. Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про телебачення і радіомовлення"» від 22 жовтня 1997 року // Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 2. – С. 6.

71. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. // Закони України. – К. : Книга, 1996. – Т. 4. – С. 72-88.

72. Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» // Нормативно-правові акти з питань регулювання телерадіопростору України. – К. : Національна Рада України з питань телебачення і радіомовлення, 2000. – С. 33-34.

73. *Здравомыслов А. Г.* Потребности. Интересы. Ценности / А.Г. Здравомыслов. – М. : Политгиздат, 1986. – 223 с.

74. *Зернецька О. В.* Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародних відносин / О.В. Зернецька. – К. : Освіта, 1999. – 351 с.

75. *Зернецька О. В.* Нові засоби масової комунікації (соціокультурний аспект) / О.В. Зернецька. – К. : Наук. думка, 1993. – 131 с.

76. *Зимовець Р. В.* Феномен влади в культурі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Р.В. Зимовець. – К., 2001. – 19 с.

77. *Зиновьев А.* Глобальное сверхобщество и Россия: [текст] / А. Зиновьев. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2000. – 128 с.

78. *Зинченко В. П.* Проблема объективного метода в психологии / В.П. Зинченко, М.К. Мамардашвили // Вопросы философии. – 1997. – № 7. – С. 109-125.

79. *Ибрагимова Д. Х.* НЭП и перестройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку / Д.Х. Ибрагимова. – М. : Памятники исторической мысли, 1997. – 217 с.
80. *Илларецкая Н. В.* Социально-массовые явления в современном историко-графическом пространстве / Н.В. Илларецкая // Массовое сознание и массовая культура в России: История и современность: сб. статей / отв. ред. А. П. Логунов; колл. авт. РГГУ. – М. : Б/и, 2004.
81. *Ильин И. А.* О сопротивлении злу силою / И.А. Ильин // Ильин И. А. Путь к очевидности. – М. : Республика, 1993. – С. 5-132.
82. *Ильин В. В.* Власть (статья 1) / В.В. Ильин // Вестник Московского университета. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1992. – № 3. – С. 10-23.
83. *Ильин В. В.* Власть (статья 2) / В.В. Ильин // Вестник Московского университета. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 3-19.
84. *Ильин В. В.* Понятие власти / В.В. Ильин // Философия власти / [К.С. Гаджиев, В.В. Ильин, А.С. Панарин, А.В. Рябов; под ред. В.В. Ильина]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 6-26.
85. *Ильин М. В.* Власть / М.В. Ильин, А.Ю. Мельвиль // Полис. – 1997. – № 6. – С. 146-163.
86. Інформаційне законодавство України: науково-практичний коментар / [за ред. Ю.С. Шемчученка, І.С. Чижя]. – К. : ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2006. – 232 с.
87. Информационные ресурсы России: справочник / [кол. авт. под общ. ред. Реймана Л. Д.]. – М. : ФИОРД-ИНФО, 2000. – 272 с.
88. *Исаев И. А.* Politica hermetica: скрытые аспекты власти / И.А. Исаев. – М. : Юрист, 2002. – 413 с.
89. *Калина Н. Ф.* Лингвистическая психотерапия / Н.Ф. Калина. – К. : Ваклер, 1999. – 282 с.
90. *Калініченко Б. М.* Смыслопродуктування – як неотехнологічна форма реалізації влади засобів масової інформації / Б.М. Калініченко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. пр.]. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 161-170.
91. *Калініченко М.* Влада громадянського суспільства: [монографія] / М. Калініченко. – Суми : Університетська книга, 2006. – 175 с.
92. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. – М. : Изд-во «Эксмо», 2007. – 864 с.
93. *Карпенко В.* Інформаційна політика та безпека: [підручник] / В. Карпенко. – К. : Нора-Друк, 2006. – 318 с.
94. *Кастельс М.* Могущество самобытности / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: [антология] / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 296-308.
95. *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур

/ М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: [антология] / под ред. В.А. Иноземцева. – М. : Academia, 1990. – С. 492-505.

96. Кейзеров Н. М. Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий / Н.М. Кейзеров. – М. : Юрид. лит., 1973. – 264 с.

97. Ким А. И. Общественная власть как разновидность социальной власти / А.И. Ким // Проблемы советского государства и права. – Иркутск, 1975. – Вып. 8. – С. 3-11.

98. Кін Д. Мас-медіа і демократія / Д. Кін; [пер. з англ. О. Гриценко, Н. Гончаренко]. – К. : К.І.С., 1999. – 134 с.

99. Коваленко А. Відповідальність виконавчої влади: порівняльно-політологічні аспекти / А. Коваленко // Віче. – 2001. – № 11. – С. 11-21.

100. Козловська Г. В. Організаційна свідомість: індивідуальне і суспільне: [монографія] / Г.В. Козловська. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 203 с.

101. Колесникова М. И. Социология власти / М.И. Колесникова, В.Ф. Борзунов. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 55 с.

102. Концепція реформування політичної системи України. – К. : Полос, 2001.

103. Королёв А. И. Государство и власть / А.И. Королёв, А.Е. Мушкин // Правоведение. – 1963. – № 2. – С. 15-26.

104. Кравченко А. И. Макиавелли: технология эффективного лидерства / А.И. Кравченко // Д.Я. Райгородский. Психология и психоанализ власти: хрестоматия: в 2 т. / [ред.-сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – Т. 2. – С. 177-194.

105. Кравченко И. И. Средний («мезо») уровень политической и неполитической власти / И.И. Кравченко // Власть: философско-политические аспекты / АН СССР. Ин-т философии; [отв. ред. В.В. Мшвениерадзе]. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1989. – С. 6-25.

106. Крамник В. В. Социально-психологический механизм политической власти / В.В. Крамник. – Л. : Изд-во Ленинг. фин.-экон. ин-та, 1991. – 158 с.

107. Красин Ю. А. Долгий путь к демократии и гражданскому обществу / Ю.А. Красин // Полис. – 1992. – № 5-6. – С. 97-105.

108. Краснов Б. И. Власть как явление общественной жизни / Б.И. Краснов // Социально-политические науки. – 1991. – № 11. – С. 27-35.

109. Краснов Б. И. Теория власти и властных отношений / Б.И. Краснов // Социально-политический журнал. – 1994. – № 7-8. – С. 40-50.

110. Краснов М. А. Ответственность власти / М.А. Краснов. – М. : ИЧП «Изд-во «Магистр», 1997. – 56 с.

111. Краснов М. А. Ответственность в системе народного представительства / М.А. Краснов. – М. : Наука, 1992. – 224 с.

112. *Криворучко С. В.* Професійна етика журналіста на сучасному етапі розвитку демократії в Україні: автореф. дис. ... канд. філолог. наук: спец. 10.01.08 «Журналістика» / С.В. Криворучко. – К., 2003. – 17 с.
113. *Кривушин Л. Т.* Проблема государства и общества в домарксистской мысли: историко-социологический очерк / Л.Т. Кривушин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – 216 с.
114. *Крохмаль Н. В.* Историчні форми саморегуляції соціального процесу / Н. В. Крохмаль. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 144 с.
115. *Кузнецова О. Д.* Ціннісно-етичне регулювання журналістської діяльності в Україні: автореф. дис. ... докт. філолог. наук: спец. 10.01.08 «Журналістика» / О.Д. Кузнецова. – К., 1999. – 41 с.
116. *Кулагина Н. В.* Символ как средство мировосприятия и миропонимания / Н.В. Кулагина. – М. : Московский психолого-социальный ин-т; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1999. – 80 с.
117. *Курбатов В. И.* Магия власти: Харизма и реалии / В.И. Курбатов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 541 с.
118. *Лаврикова И. Н.* О смерти. О власти, а также некоторые размышления о пользе страха смерти / И.Н. Лаврикова / Тверской гос. технический ун-т. – 1-е изд. – Тверь : ТГТУ, 2001. – 79 с.
119. *Лалл Дж.* Медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід / Дж. Лалл; [пер. з англ. О. Гриценко, С і Т. Гарастович, А. Гриценко]. – К. : К. І. С, 2002. – 264 с.
120. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Г. Лебон. – М. : Макет, 1995. – 320 с.
121. *Ледяева О. М.* Власть как предмет социально-философского анализа: автореф. дисс. ... канд. философ. наук: спец. 09.00.01 / О.М. Ледяева. – Иваново, 1989. – 19 с.
122. *Ледяева О. М.* Понятие власти / О.М. Ледяева // Власть многолика: сб. научн. трудов / Рос. филос. об-во; [ред. кол.: В.Н. Абрамов, В.А. Гусев, И.Г. Львов, А.И. Уваров; отв. ред. А.И. Уваров]. – М. : Российское философское общество, 1992. – С. 4-29.
123. *Ледяев В. Г.* Власть: концептуальный анализ / В.Г. Ледяев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 384 с.
124. *Ледяев В. Г.* Формы власти: типологический анализ / В.Г. Ледяев // Политические исследования. – 2000. – № 2. – С. 6-18.
125. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
126. *Литвиненко О.* Інформація і безпека / О. Литвиненко // Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 47-49.
127. *Лобанова А. С.* Инфлайтнэя энергия как детерминанта адаптационной способности людей в трансформирующемся обществе

/ А.С. Лобанова, В.Д. Прилипенко // Інформоенергетичні технології адаптаційних процесів життєдіяльності на початку III-го тисячоліття: [зб. наук. пр.]. – Київ-Кривий Ріг : ЗАТ “ЗГНВФ”КОЛО”, 2001. – С. 59-66.

128. *Лопатин В. Н.* Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство / В. Н. Лопатин; Санкт-Петербургский ун-т МВД России. – СПб. : Фонд «Университет», 2000. – 428 с.

129. *Лось Й. Д.* Публіцистика й тенденції розвитку світу: (львівська школа журналістики): [навч. посіб. для вищих навч. закл. III-IV рівнів акредитації]: у 2 ч. / Й.Д. Лось. – Львів : ПАІС, 2008. – Ч. 1. – 376 с.

130. *Лузан А. А.* Управление, власть, организация / А.А. Лузан // *Философские науки.* – 1976. – № 6. – С. 14-21.

131. *Лузан А.* Релігійні елементи в системі легітимації влади / А. Лузан, В. Дементієва // *Нова політика.* – 2000. – № 3. – С. 25-31.

132. *Лук'янець В. С.* Науковий світогляд на зламі століть: [монографія] / В.С. Лук'янець, М. Кравченко, Л.В. Озадовська та ін. – К. : Вид-во ПАРАПАН, 2006. – 288 с.

133. *Луман Н.* Власть / Н. Луман; [пер. с нем. А.Ю. Антоновского]. – М. : Праксис, 2001. – 256 с. – (Образ общества).

134. *Луман Н.* Социальные системы: очерк общей теории / Н. Луман. – СПб. : Наука, 2007. – 643 с.

135. *Макаров Б. М.* Понятие общественной власти и её системы / Б.М. Макаров // *Вестник МГУ. Серия 12. Право.* – 1971. – № 1. – С. 43-52.

136. *Марченко М. Н.* Правовые средства осуществления власти в современном капиталистическом государстве / М.Н. Марченко // *Советское государство и право.* – 1990. – № 6. – С. 109-115.

137. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера / Н.Н. Моисеев. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.

138. *Московичи С.* Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи; [пер. с фр.]. – М. : Изд-во “Центр психологии и психотерапии”, 1996. – 478 с.

139. *Московичи С.* Машина, творящая богов / С. Московичи; [пер. с фр.]. – М. : Центр психол. и психотерап., 1998. – 560 с.

140. *Мотузенко Б. І.* Соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу: дисер. ... канд. соціол. наук: 22.00.02 / Б.І. Мотузенко. – К., 2002. – 206 с.

141. *Муляр В. І.* Проблема становлення особистості в системі “індивід – суспільство” (філософсько-культурологічний аналіз): дис ... доктора філософ. наук: 09.00.03 / Володимир Ілліч Муляр. – Житомир, 1999. – 362 с.

142. *Муратов О.* Влада і культура / О. Муратов // *Людина і влада.* – 2001. – № 1-2. – С. 87-92.

143. *Мишвениерадзе В. В.* Размышления о власти // *Власть: очерки современной политической философии Запада* / [В.В. Мишвениерадзе, И.И. Кравченко, Е.В. Осипова и др.]. – М. : Наука, 1989. – С. 7-36.
144. *Налимов В. В.* Реальность нереального. Вероятностная модель бессознательного (Бессознательное как проявление Семантической Вселенной) / В.В. Налимов, Ж.А. Дрогалина. – М. : Изд-во “Мир идей”, АО АКРОН, 1995. – 432 с.
145. *Налимов В. В.* Спонтанность сознания / В.В. Налимов. – М. : Прометей, 1989. – 287 с.
146. *Новейший философский словарь.* – 3-е изд., исп. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
147. *Обличчя влади: російська політична еліта 1998-2000 рр.* / [Гринкевич О.Й., Гуцал А.Ф. та ін.; ред. О.Й. Гринкевич, А.Ф. Гуцал]; Рада нац. безпеки і обор. України. Національний ін-т проблем міжн. безпеки. – К. : Наук. думка, 2002. – 384 с.
148. *Орлова Г. А.* Бюрократическое письмо как механизм господства / Г.А. Орлова // *Полис.* – 1999. – № 5. – С. 76-82.
149. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс: сб. / Х. Ортега-и-Гассет; [пер. с исп.]. – М. : АСТ, 2001. – 509 с.
150. *Осипов А. О.* Онтична природа доінтерпретативного етапу символотворення як підгрунтя духовного зростання особистості (на прикладі ідей Г.С. Сковороди) / А.О. Осипов // *Практична філософія.* – 2006. – № 4 (№ 22). – С.186.
151. *Осипова Е. В.* Власть: отношение или элемент системы? (реляционистские и системные концепции власти в немарксистской политологии) / Е.В. Осипова // *Власть: очерки современной политической философии Запада* / [Мишвениерадзе В.В., Кравченко И.И., Осипова Е.В. и др.]. – М. : Наука, 1989. – С. 65-94.
152. *Панарин А. С.* Онтология власти // *Философия власти* / [К.С. Гаджиев, В.В. Ильин, А.С. Панарин, А.В. Рябов; под ред. В.В. Ильина]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 117-164.
153. *Панарин И. Н.* Информационная война, PR и мировая политика: [учеб. пособ. для вузов] / И. Н. Панарин. – М. : Горячая линия – Телеком, 2006. – 352 с.
154. *Петухов В.* Общество и власть: новый характер взаимоотношений / В. Петухов // *Свободная мысль.* – 2001. – № 4. – С. 4-11.
155. *Пилипенко В. А.* Политическая власть и общество: контуры методологии исследования / В.А. Пилипенко, А.Л. Стризов // *Социологические исследования.* – 1999. – № 6. – С. 25-34.
156. *Політологічний енциклопедичний словник* / [упор. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
157. *Політологія: академічний курс: [підруч. для студ. юрид. спец.*

вищ. навч. закл. / М. І. Панов (керівн. авт. кол.), Л.М. Герасіна, В.С. Журавський та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 520 с.

158. Політологія: курс лекцій / [под ред. М.Н. Марченко]. – 3-е изд., перераб. и доп. / МГУ им. М.В. Ломоносова. – М. : Зерцало, 2000. – 600 с.

159. Політологія: навчально-методичний комплекс: [підручник]. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.

160. Політологія: наука про політику / [за заг. ред. В.Г. Кременя, М.І. Горлача]. – 4-е вид., виправ. та доп. – Київ-Харків : Єдінорог, 2002. – 639 с.

161. Політологія: підручник для вузів / [за заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського]. – 2-е вид., виправ. і доп. – К. : Вища школа, 2001. – 416 с.

162. Політологія: підручник для вузів / [за наук. ред. А.Ф. Колодія]. – К. : Ельга-Н. : Ніка-Центр, 2000. – 584 с.

163. Політологія: посібник для студентів вузів / [за ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка]. – К. : Академія, 2000. – 367 с.

164. Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці: навчальний словник-довідник для студентів / [укл. В.М. Піча, Н. М. Хома; наук. ред. В.М. Піча]. – 2-ге вид., доп. – Львів : Новий Світ-2000, 2004. – 320 с.

165. Політологія: учебник для вузов / [под ред. М.А. Василенко]. – М. : Юристъ, 1999. – 600 с.

166. Політологія: учеб. пособие для вузов / [научн. ред. А.А. Радугин]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Центр, 2001. – 336 с.

167. *Попов В. А.* Психология толпы по Тарду, Сигеле, Ломброзо, Михайловскому, Гиддингесу, Г. Лебону и др. / В.А. Попов; [сост. В.А. Попов]. – М., 1902.

168. *Почепцов Г. Г.* Теорія комунікації / Г.Г. Почепцов. – К. : Видавничий центр “Київський ун-т”, 1999. – 307 с.

169. Преступная толпа. – М. : Ин-т психологии РАН, Изд-во «КСП+», 1998. – 320 с.

170. *Прохоров Е. П.* Журналистика и демократия / Е.П. Прохоров. – М. : РИП-холдинг, 2001. – 296 с.

171. *Прохоров Е. П.* Журналист и массовое сознание / Е.П. Прохоров. – М. : Изд-во «РИП-холдинг», 2007. – 94 с.

172. *Прутнік Е.* Про підсумки роботи Державного комітету телебачення і радіомовлення України в 2006 році та основні завдання на 2007 рік: доповідь голови Держкомтелерадіо України Едуарда Прутніка на розширеному засіданні колегії Держкомтелерадіо України 1 лютого 2007 року / Е. Прутнік // Вісник книжкової палати: науково-практичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 9-13.

173. Психология масс: [хрестоматия] / сост. Д. Райгородский, ред.-сост. Д.Я. Райгородский. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2006 – 592 с.

174. Психология толпы: социальные и психологические механизмы воздействия на массы. – М. : Изд-во Эксмо; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – 800 с.

175. *Пушкарёва Г. В.* Власть как социальный институт / Г.В. Пушкарёва // Социально-политический журнал. – 1995. – № 2. – С. 84-96.

176. *Райгородский Д. Я.* Психология и психоанализ власти: хрестоматия: в 2 т. / Д.Я. Райгородский; [ред.-сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – Т. 1. – 608 с.

177. *Райгородский Д. Я.* Психология и психоанализ власти: хрестоматия: в 2 т. / Д. Я. Райгородский; [ред.-сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара : Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – Т. 2. – 576 с.

178. Роль засобів масової інформації та інших джерел у формуванні здорового способу життя молоді / [О. Яременко, О. Балакірева, Н. Бутенко, О. Вакуленко та ін.]. – К. : Укр. ін-т соціальних досліджень, 2000. – 111 с.

179. *Романенко Ю. В.* Смыслопродукування у масовій відеопродукції: бойовики, жахи, еротика, і порнографія / Ю.В. Романенко. – К. : Знання України, 2004. – 224 с.

180. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 423 с.

181. *Рубцов Н. Н.* Символ в искусстве и жизни / Н.Н. Рубцов. – М. : Наука, 1991. – 176 с.

182. *Рябов С. Г.* Державна влада: проблеми авторитету й легітимності / С.Г. Рябов. – К. : НІСД, 1996. – 117 с.

183. *Рябов С. Г.* Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / С.Г. Рябов. – К., 1997. – 33 с.

184. *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави / С.Г. Рябов. – 2-е вид. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.

185. *Рябов С. Г.* Політологія: словник термінів і понять / С.Г. Рябов. – К. : Тандем, 1996. – 192 с.

186. *Сащук Г. М.* Безпекові імперативи телевізійного простору України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Г.М. Сащук. – К., 2005. – 14 с.

187. *Семененко Л. М.* Ціннісно-смыслова детермінація управління навчальним закладом: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / Л.М. Семененко. – К., 2007. – с.

188. *Серафим* (Роуз). Корень революции: нигилизм. (Человек против Бога) / Серафим (Роуз) // Приношение Православного Американиста: [Собрание сочинений отца Серафима Платинского]. – М. : Издательский отдел Российского отделения Валаамского общества Америки, 1995. – 93 с.
189. *Серебрянников В. В.* Ответственность как принцип власти / В.В. Серебрянников // Свободная мысль. – 1998. – № 3. – С. 16-26.
190. *Силин А.* Философия и психология власти / А. Силин // Свободная мысль. – 1995. – № 12. – С. 3-14.
191. *Славный Б. И.* Проблема власти: новое измерение / Б.И. Славный // Политические исследования. – 1991. – № 5. – С. 33-50.
192. Советский энциклопедический словарь / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 3-е изд. – М. : Сов. энциклопедия. 1984. – 1600 с.
193. *Соколов В. Н.* Власть. Политика. Массы / В.Н. Соколов, С.Е. Ханеев. – Одесса : Маяк, 2002. – 204 с.
194. *Соловьёв А.* Византийский стиль (Культура власти российской элиты) / А. Соловьёв // Дружба народов. – 2000. – № 7. – С. 150-163.
195. *Соснін О. В.* Державна політика в галузі управління інформаційним ресурсом України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О.В. Соснін. – Одесса, 2005. – 36 с.
196. *Соснін О. В.* Проблеми теорії і практики засекречування інформації [Електронний ресурс] // Захист інформації. – 2009. – № 2. – Режим доступу : <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/ZI/article/view/4039/4187>.
197. Социологический энциклопедический словарь: на русском, немецком, французском и чешском языках / [под ред. Г.В. Осипова]; РАН; Ин-т социологии; Ин-т социально-политических исследований. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 488 с.
198. Средства массовой информации – Ватиканы современного мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.washprofile.org/en/comment/reply>.
199. *Спиридонова В. И.* Власть и влияние / В.И. Спиридонова // Технология власти (философско-политический анализ) / [отв. ред. Р.И. Соколова]. – М. : ИФ РАН, 1995. – С. 27-33.
200. *Суліма Е. М.* Політичне лідерство як інститут влади (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Е.М. Суліма. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.
201. *Сунь Цзы.* Искусство войны / Сунь Цзы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://militera.lib.ru/science/sun-tszy/01.html>.
202. Суспільство на порозі ХХІ століття: філософське осмислення

плинного світу: [навч. посібник]. – К. : Укр. центр духовної культури, 1999. – 272с.

203. Технология политической власти: зарубежный опыт: книга-дайджест / В.Н. Иванов, В.Я. Матвиенко, В.И. Патрушев, И.В. Молодых. – К. : Вища школа, 1994. – 263 с.

204. Тихомиров Ю. А. Власть и управление в социалистическом обществе / Ю.А. Тихомиров. – М. : Наука, 1988. – 240 с.

205. Толстоухов А. Самоорганізація суспільства і влада / А. Толстоухов // Філософська думка. – 2000. – № 1. – С. 27-41.

206. Тополянский В. Д. Вожди в законе: очерки физиологии власти / В.Д. Тополянский. – М. : Права человека, 1996. – 320 с.

207. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2001. – 669 с.

208. Трипольський В. О. Демократія і влада / В.О. Трипольський. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 174 с.

209. Туленков М. В. Концептуальні засади організації сучасного менеджменту: [монографія] / М.В. Туленков. – Київ-Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – 312 с.

210. Уилсон Р. Квантовая психология / Р. Уилсон; [пер. с англ.]. – К. : Янус, 1998. – 224 с.

211. Усачёв В. Л. Социальная власть (понятие и разновидности) / В.Л. Усачев // Вестник Московского ун-та. Серия 12. Право. – 1976. – № 6. – С. 67-74.

212. Фарбер Е. И. Вопросы теории советского конституционного права / Е.И. Фарбер, В.А. Ржевский. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1967. – Вып. 1. – 110 с.

213. Федоркин Н. С. Ценностные ориентации власти как интегрирующий фактор социального знания / Н.С. Федоркин // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. – 2001. – № 2. – С. 30-40.

214. Филиппов Г. Г. Социальная организация и политическая власть / Г.Г. Филиппов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 257 с.

215. Философия власти / К.С. Гаджиев, В.В. Ильин, А.С. Панарин, А.В. Рябов; [под ред. В.В. Ильина]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – 271 с.

216. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. В.П. Андрущенко та ін.]. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.

217. Философский словарь / [под ред. И.Т. Фролова]. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.

218. Філософський словник соціальних термінів: [словарь] / ред. В.П. Андрущенко; укл. В.П. Андрущенко, М.І. Бойченко, М.І. Михальченко. – Київ-Харків : Корвін, 2002. – 672 с.

219. Фомичева И. Д. Социология СМИ: [учеб. пособие для студентов

- вузов] / И.Д.Фомичева. – М. : Аспект-Пресс, 2007. – 335 с.
220. Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниць / М. Фуко; [пер. з фр. П. Тарашук]. – К. : Основи, 1998. – 392 с.
221. Фурман Д. Религия и социальные конфликты в США / Д. Фурман. – М. : Наука, 1981. – 256 с.
222. Фурман Д. Тенденции развития массового религиозного сознания в США / Д. Фурман // Социологические исследования. – 1985. – № 4. – С. 137-144.
223. Халипов В. Ф. Власть: кратологический словарь / В.Ф. Халипов. – М. : Республика, 1997. – 431 с.
224. Халипов В. Власть: система и механизмы / В. Халипов // Деловая жизнь. – 1991. – № 22. – С. 52-56.
225. Халипов В. Ф. Кратология как система наук о власти / В.Ф. Халипов. – М. : Республика, 1999. – 303 с.
226. Халипов В. Ф. Кратология (наука о власти) / В.Ф. Халипов. – М. : Ось-89, 2002. – 432 с.
227. Халипов В. Ф. Энциклопедия власти / В.Ф. Халипов. – М. : Академический Проект; Культура, 2005. – 1056 с.
228. Хлисту́н Г. Ю. Етика засобів масової інформації в сучасних політичних процесах: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» / Г.Ю. Хлисту́н. – К., 2005. – 19 с.
229. Цендровський В. Розпроданий ефір: роздуми щодо українського телерадіоінформаційного простору / В. Цендровський // Вечірній Київ. – 1998. – 30 січня. – С. 5.
230. Цендровський В. Розпроданий ефір: Роздуми щодо українського телерадіоінформаційного простору / В. Цендровський // Вечірній Київ. – 1998. – 31 січня. – С. 4.
231. Цендровський В. Як українці «по ефір» ходили / В. Цендровський // Вечірній Київ. – 1998. – 5 лютого.
232. Цыганов В. В. Информационные войны в би знесе и политике: теория и методология / В.В. Цыганов, С.Н. Бухарин. – М. : Академический Проект, 2007. – 336 с.
233. Чернов Г. Ю. Социально-массовые явления: исследовательские подходы / Г.Ю. Чернов. – Дубна : Феникс+, 2002. – 208 с.
234. Черныш А. М. Политическая ответственность в системе социалистического народовластия / А.М. Черныш. – Харьков : Вища школа; Изд-во при Харьк. ун-те, 1987. – 193 с.
235. Черныш А. М. Социально-политический механизм обеспечения ответственности институтов власти в социалистическом обществе: автореф. дис. ... доктора философ. наук: 09.00.02 / А.М. Черныш. – М., 1990. – 32 с.
236. Шейнов В. П. Психология власти / В.П. Шейнов. – М. : Ось-89, 2003. – 528 с.

237. *Шепелев М. А.* Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку: [монографія] / М. А. Шепелев. – К. : Генеза, 2004. – 512 с.
238. *Шиллер Г.* Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер; [пер. с англ.; науч. ред. Я.Н. Засурский]. – М. : Мысль, 1980. – 326 с.
239. *Шморгун О.* Про обмеження влад та необмежену владу. Філософсько-політологічний ракурс / О. Шморгун // Вісник Національної Академії Наук України. – 1999. – № 11. – С. 23-39.
240. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
241. *Юнг К. Г.* Архетип и символ / К.Г. Юнг. – М. : Ренессанс, 1999. – 304 с.
242. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемпученко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – Т. 2 : Д-Й. – 744 с.
243. *Юсупов Р. М.* Научно-методологические основы информатизации / Р.М. Юсупов, В. П. Заболотский; [Рос. акад. наук. С.-Петербург. ин-т информатики и автоматизации]. – СПб. : Наука, 2000. – 455 с.
244. *Il filosofo francese siamo il paese della laicità ma in questo caso anche quello della vigliaccheria glucksman: le caricature su tutti i giornali* // *La Stampa*. – 2006. – February 3. – Pg. 3.
245. *Dawson Lome L.* Antimodernism, modernism, and postmodernism: struggling with the cultural significance of new religious movement / Lome L. Dawson // *Sociology of Religion*. 1998. Summer [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Find Articles: <http://www.findarticles.com>.
246. *Lasswell H.* Propaganda, Communicatio and Public Opinion: A Comprehensive Reference Guide / H. Lasswell. – Princeton, Princeton University Press, 1946. – VII, 435 p.
247. *Morin E.* La Methode. – Т. 1: La Nature de la Nature / E. Morin. – Paris, 1977.
248. *Parsons T.* The Social System / T. Parsons. – Glencoe, 111 : Free Press, 1951.
249. *Siebert F. S.* Four Theories of the Press: The Authoritarian, Litertarian, Social Responsibility, and Soviet Communist Concepts of What the Press Should Be and Do / F.S. Siebert, T. Peterson, W. Schramm. – University of Illinois Press, 1956. – 153 p.

Для нотаток

Наукове видання

**ЮЛІЯ БЕХ
БОГДАН КАЛІНІЧЕНКО**

**ВЛАДА ЗМІ В СИСТЕМІ
СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ**
монографія

Підписано до друку 05.08.2014 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк циф. цифровий.
Ум. друк. арк.10,65.Тираж 500.

Видавець ФОП Гордієнко Є.І.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.
Україна, 18000, м. Черкаси
тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com